

I. KŐSZEG TÖRTÉNETI HELYRAJZA

1. Kőszeg története, városfejlődési periódusai¹

1.1 Fekvés és természetföldrajzi környezet

Kőszeg városa az északi szélesség: 47°22'55", keleti hosszúság: 16°33'08" alatt, a Nyugat-Dunántúlon, Vas megye északnyugati részén, a Kőszegi-hegység délkeleti lábánál, a Gyöngyös-patak völgyében, közvetlenül a magyar–osztrák határ mentén helyezkedik el. A város Bécstől 110, Budapesttől 260, Graztól 130, Szombathelytől pedig 18 km távolságra található. A város déli határában 1712-ben alapított Kőszegfalva (Schwabendorf) máig a település részét képezi.

1.2 Földrajzi tájbeosztás

A Kőszegi-hegységet – köznyelven az Alpok keleti nyúlványait – a korábbi földrajzi beosztás a Variszkuszi-hegységrendszer részeként határozta, azaz ugyanúgy 330–350 millió évesre becsülték, mint a német Harz-hegységet és a Szudétákat. Idővel kiderült, hogy keletkezése későbbre, a földtörténeti középkorra (mezozoikum), tehát legfeljebb 250 millió évvel ezelőttre tehető: a két hegység a Tiroli- és a Stájer-Alpok közti vonulatok folytatása, az ún. Alsó- és Felső-ausztriai egység része. A hegység palás kőzetei a mezozoikumból származnak. A Kőszeghez közelebb eső erdei műút (az ún. *Tervút*) mellett 300–400 m vastag kvarcfillitrétegek találhatók. A karbon és a perm korszak törmelék-lerakódásai és üledékei is a földtörténeti középkorra utalnak.

A Kőszegi- és Rohonci-hegység kőzetei a harmadidőszakban palásodtak el. Az ausztriai Magas-Tauern pennini palaburkolatai ezekkel mutatnak rokonságot. A metamorfolizálódott kavicslencsákat és a palás üledékretegeket látni a Cádi kőfejtőben. A cádi konglomerátum anyaga kiváló építőkövezet. A kavicsos konglomerátumokat többnyire préselt, leveles szerkezetű mészpala (mészfillit vagy mészcillámpala) zárja.

A Kőszegről a Szent Vid-hegyre vezető műúton, a Szépkilátó kanyarulatánál szerves anyagú fillitet lehet látni. Ilyen feltárás mellett található a Herman Ottó-emléktábla. Bozsok község közelében vulkáni kőzet átalakulásából származó zöldpala és szerpentin figyelhető meg.² A meszes, homokos, kavicsos üledékek emlékeztetnek a Dunántúli-középhegység geológiai középkori üledékére, de az itteniek nagyobb nyomás alatt palásodtak és kristályosodtak át. A palasorozatokban kis mennyiségben felhalmozódó réz-, antimon-, króm-, vas- és mangánérc alapozta meg a velemi Szent Vid-hegy réz- és vaskori kultúráját.

A palás kőzetek a Kisalföld felé süllyednek a mélybe, a hegység szélén felső-pannon agyagos üledékek találhatók, amelyek tégláégetésre alkalmas anyagot kínálnak. Ezekre homokos, kavicsos anyag rakódott le, helyenként lignitbetelepüléssel. A jégkorszakban pedig vörösésbarna agyag, lejtőtörmelék halmozódott fel. A hegységperemeken teraszlerakódások keletkeztek.³ A Kőszegi-hegység lepusztult hordaléka képezi a Kőszeg-hegyalja alapkőzetét.

1.3 Domborzat

A Kőszegi-hegység a mai nyugat-magyarországi peremvidék legnyugatibb középtája, amely egy, csaknem patkó alakú főgerincre és több, a főgerincről lefutó, alacsonyabb oldalgerincre tagolódik. Tömbjét nyugat-déli irányban a Gyöngyös-patak völgye szegélyezi, amelyet – a déli kijárójánál fekvő Rótfalva (Rattersdorf) után – a kőszegiei Róti-völgynek neveznek. Keleten a Vas–Soproni-síkság határolja. A dombvidéket (Mexikódűlő, 371 m; Guba-hegy, 320 m) a Gyöngyös-patak és mellékfolyói hozták létre. A főgerinc kiemelkedő csúcsai a Szarvaskő (Hirschenstein, 862 m) és az Írott-kő (Geschriebenstein, 884 m). Az Írott-kőt – amelyet korábban Szálkőnek is neveztek – osztrák mintára a Wechsel-hegység folytatásának, a Rohonci-hegység legmagasabb pontjának tekintették.⁴ Innen a vonulat a Kendig (725 m), az Irány-hegy (661 m) és az Óház-tető (609 m) irányába, északkelet felé ereszkedik. A patkó csúcsának belső ívét az Irány-hegy, északi szárát Léka (Lockenhaus), a megnyúlt délit Szalónak (Schlaining) jelöli ki. Nagyjából ezt követi a trianoni határ is, amely kettévágja a Kőszegi-hegység tömbjét. Ennek következtében a Kőszegi-hegység kétharmada Ausztriához került. A határ Dunántúl és Burgenland legmagasabb csúcsát, fele-fele arányban éppen az Írott-kő-kilátót szeli át. Az oldalgerincek idővel keskeny, meredek falú hátakra estek szét, ezek közül délnyugaton a Tábor-hegy (644 m), délkeleten pedig a Kalapos-kő (587 m), a Szent Vid-hegy (568 m), a Szabó-hegy (458 m) és a Kálvária-hegy (394 m) említhető. Az eróziók a völgyek belsejébe hatoltak, és itt-ott átvágták a völgyeket elválasztó oldalgerinceket. Így született meg a Bozsok és Velem között álló, vízválasztó Holt-hegy, a kőszegi Kenyér-hegy (341 m), továbbá a Velem melletti Szent Vid-hegy (568 m) is. A lékai Várhegy a Gyöngyös-patak levágott kanyarulatából emelkedik ki, az 1942. évi térképen még látható módon.⁵ Ahol a kőzetek mésztartalma arra módot adott, ott a csapadék hatására kioldódott kalcium-karbonát (mész), a szél és a fagy különös formájú sziklákat faragott, ilyenek például a Bozsokkal szomszédos Kalapos-kő, a Széles-kő és az Asztal-kő.⁶

A földrajzi egység határait északon Léka, nyugaton Tarcsafürdő (Bad Tatzmannsdorf), délkeleten Kőszeg, délnyugaton pedig Városszalónak

I. HISTORICAL TOPOGRAPHY OF KŐSZEG

1. The history of Kőszeg and its periods of development¹

1.1 Situation and natural geography

The town of Kőszeg is situated at northern latitude: 47°22'55"N, eastern longitude: 16°33'08"E in Western Transdanubia, in the north-western part of Vas County, on the south-east side of the Kőszeg Hills, in the valley of the River Gyöngyös, in the immediate vicinity of the Hungarian–Austrian border. The distances to the major centres in its neighbourhood are: 110 km from Vienna, 260 km from Budapest, 130 km from Graz and 18 km from Szombathely. The village of Kőszegfalva (Schwabendorf) on the southern outskirts of the town has belonged to Kőszeg since it was founded in 1712.

1.2 Geographical classification

Under the old geographical classification, Kőszeg was part of the Variscan hill system and the age of its rocks was estimated at 330–350 million years, like the German Harz Mountains and Sudetenland. It was subsequently found to originate in a later geological era, the Mesozoic, and so is no more than 250 million years old, the continuation of the range between the Tyrolean and Styrian Alps, part of the so-called Lower and Upper Austro-Alpine unit. The slate rocks of the hills were formed during the Mesozoic, as were the 300–400 m thick quartz phyllite strata beside the forest road on the Kőszeg side (the *Tervút*). The carbonaceous and Permian detritus deposits and alluvia are also remains of the Mesozoic.

The rocks of the Kőszeg and Rohonc Hills metamorphosed into slate in the Tertiary epoch. In this, they show an affinity to the Pennine slate strata of High Tauern in Austria. Metamorphosed lenticular gravel and slaty sediment strata may be seen in the Cák quarry, the source of a conglomerate which makes excellent building stone. The gravelly conglomerates are mostly bounded by pressed, foliate lime slate (calcareous phyllite or calcareous mica-schist).

Where the road from Kőszeg to Szent Vid Hill takes a bend at Szépkilátó, there is visible phyllite of organic material. One outcrop of this rock bears a plaque to Ottó Herman. Near the village of Bozsok, there is green slate and serpentine originating from the metamorphosis of volcanic rock.² The calcareous, sandy, gravelly sediments are reminiscent of the Mesozoic sediments of the Central Transdanubian Hills, but in this case, the sediments metamorphosed and recrystallized under higher pressure. Minor accumulations of copper, antimony, chromium, iron and manganese ores in the slate series were the basis of the Bronze and Iron Age cultures of Szent Vid Hill at Velem.

The slate rocks sink underground towards the Lesser Hungarian Plain, and at the edge of the hills, sediments of Upper Pannonian clay provide material for brick making. Deposited on these are sandy, gravelly strata with some lignite intercalations. Reddish-brown clay and scree accumulated in the Ice Age, and terraces formed on the perimeter of the hill range.³ The base rock of the Kőszeghegyalja subregion is degraded alluvium from the Kőszeg Hills.

1.3 Relief

The Kőszeg Hills are the western extreme of the central perimeter region of modern western Hungary and divide into an almost horseshoe-shaped main ridge with several lower side ridges running from it. The block is edged to the west and south by the valley of River Gyöngyös. After Rattersdorf (Rótfalva) at its southern exit, the people of Kőszeg call it the Rót valley. To the east, it is bound by the Vas–Sopron Plain. The hills were created by the River Gyöngyös and its tributaries (Mexikódűlő, 371 m and Guba-hegy, 320 m). The highest peaks on the main ridge are: Szarvaskő (Hirschenstein 862 m), Írott-kő (Geschriebenstein 884 m). In 1898, Írott-kő – formerly also known as Szálkő – was considered, on the Austrian pattern, to be a continuation of the Wechsel Hills, the highest point of the Rohonc Mountains.⁴ Next in order are Kend (725 m), Irány-hegy (661 m) and Óház-tető (609 m), sloping towards the north-east. Irány-hegy stands at the middle of the inner curve of the horseshoe, Lockenhaus (Léka) at the end of the north arm, and Schlaining (Szalónak) at the elongated south arm. The ridge roughly follows the post-Trianon border of Hungary, dividing the block of the Kőszeg Hills. In consequence, two thirds of the Kőszeg Hills lie in Austria. The border leads through the lookout tower at the top of Írott-kő, dividing the hill in half and making it the highest peak of both Transdanubia and Burgenland. The side-ridges have disintegrated over time into steep-walled salients, such as Tábor-hegy (644 m) in the south-west and Kalapos-kő (587 m), Szent Vid-hegy (568 m), Szabó-hegy (458 m) and Kálvária-hegy (394 m) in the south-east. Erosion has worked its way into the interior of the valleys and in some places cut through the side-ridges dividing them. Thus were formed the watershed hill Holt-hegy between Bozsok and Velem, Kenyér-hegy (341 m) at Kőszeg, and Szent Vid-hegy (568 m) at Velem. Várhegy (Castle Hill) in Lockenhaus, however, rises out of the cut-off bend of the River Gyöngyös, as is still clear on the 1942 map.⁵ Where the rocks have sufficient

(Stadtschlaining) és Rohonc (Rechnitz) városok jelölik ki. A hegység déli lábánál jött létre a hegylái öt falu: Cák, Szerdahely, Doroszló, Velem és Bozsok. A trianoni határon túl, északkeletről délkeletre haladva, a Kőszegi-hegységet 24 község fogja körül.⁷ Néhány településnév árulkodó arra nézve, hogy a hegység valamely ásvány- és természeti kincsére alapították: így Hámortót (Hammerteich), Alsó- és Felsőszénégetőt (Unter- und Oberkohlstätten), Vágodot (Hozschlag), Hosszúszeg-Üveghutát (Glashütten bei Langeck), Szalónakhutát (Glashütten bei Schlaining), vagy éppen Füsthegyet (Rauchriegel). A Felsőpulyát (Oberpullendorf) Felsőőrrel (Oberwart) összekötő, burgenlandi 50. sz. főút északi oldala már nagyrészt a Borostyánkői-hegység (Bernsteiner Gebirge) részét alkotja.

1.4 Vízrajz

A Gyöngyös- és a Pinka-patak vízrendszere a Rába folyó vízgyűjtőjéhez tartozik. A Kőszegi-hegység északi és déli vízrendszerekre tagolja a tájat, amelyek hálózata nem különösen fejlett. A hegységből rövid, de nagy esésű patakok érik el a Gyöngyöst is, ami a magyarországi átlagnál nagyobb áradásokat gerjeszt a rendszer mindkét ágában. Itt minden esztendőben megtörténik egyszer, hogy az eső mennyisége napi több mint 20 mm, az ország más részein ez a jelenség legfeljebb 2–3 évente fordul elő. A borult napok száma 50–60 % között mozog, az Atlanti-óceán és az Adriai-tenger felől érkező nedves légtömegek miatt az országban itt a legmagasabb a páratartalom. Az évi középhőmérséklet 9,2 °C. A tél általában enyhe, a nyár pedig hűvös. A Kőszegi-hegység területén az 1930-as évek térképein közel húsz forrást jelöltek meg, meglehetősen gyenge, ráadásul ingadozó vízhozammal. Köztük a legnevesebbnek a Hétforrás (424 m) és a Hörmann-forrás (713 m) számított. A Hétforrás a középkorban Várkuta néven szerepel, mert innen látták el ivóvízzel az Óház-tetőn (609 m) álló első kőszegi fellegvárat. Az Írott-kőhöz közel található Hörmann-forrás korábban Csarmas-kútja nevet viselte, de ismert a Száraz-kút megjelölés is, ami arra utal, hogy vízhozama ingadozó lehetett vagy hogy időszakosan kiszáradt.

A források több nagy árvizet tartanak nyilván: a Gyöngyös 1815-ben, 1846-ban, 1864-ben, 1893-ban, 1915-ben és 1916-ban is kiöntött.⁸ Az 1916. június 26-i áradás óriási pusztítást végzett a Malomárok és a Vadárok mindkét partján, a vízfolyás teljes hosszában: magánvagyonban 200 ezer, utakban, hidakban, csatornáknál és a parti védműben 100 ezer korona kárt okozott. Minden idők legnagyobb jégeső okozta kárának az 1931. augusztus 20-i pusztítás bizonyult, amely még az 1887. évet is felülmúlta.⁹ A kár 500 ezer pengőre rúgott. A Jézus Szíve-templom hajóinak majolika tetőcserepét azóta sem pótolták. 150 vagon gyümölcs pusztult el, a hegyközségben 75 %-os pusztítás történt a termésben.

1.5 Növénytakaró

Gayer Gyula (1883–1932) botanikus jelölte ki először a Vas megyében található növények növényföldrajzi helyét.¹⁰ Felismerése szerint ez a terület, amelyet praenoricumi flórasávnak nevezett el, átmenetet képez a Keleti-Alpok noricum és a Pannonicum növényvilága között. Más vélemény leszögezi, hogy a Kőszegi-hegység flórája inkább a Vendvidék növénytakarójával vethető egybe, így indokoltabb lenne a styriacumi flóratartománnyal rokonítani.¹¹ 1980-ban a hegység 4200 hektárt átfogó erdeit, szelídgesztenyéseit tájvédelmi körzetté minősítették.¹² 1993-ban a körzetet a kőszegi Alsórétre is kiterjesztették, ezzel nagysága 4305 hektárra nőtt. A körzeten belül pedig 550 hektár fokozott védelem alá került. A hegység Magyarországra eső területének 85 %-a, azaz 3450 hektár erdővel borított, nagyobb részükön gyertyános-tölgyesekkel és bükkösökkel. A tudatos erdőgazdálkodás következtében sok helyütt uralodik a lucfenyő és az erdei fenyő, az elegyetlen bükkös és a sarjtölgyes. Az utóbbi években végrehajtott hatalmas tarvágások miatt az erdei talaj jelentősen pusztul, s képtelen visszafogni a lezúduló csapadékvizet. A Kőszegi-hegység növényvilága a Wechsel-hegységen keresztül kapcsolatban áll az Alpokéval, ennek eredményeképpen a növényfajok migrációja folyamatos.

1.6 Történeti-néprajzi tájbeosztás

Tájegységi szempontból a Kőszegi-hegység az Alpokalja (*Alpenostrand*) középtáj része. A hegység déli hegy lábát, amelyen korábban intenzív szőlőtermesztés és bortermelés folyt, Kőszeghegyaljának nevezik.¹³ Itt húzódik az összefüggő szelídgesztenyések legnyugatibb határa. A magyar és német nyelvű őslakosság mellé a 16. század első negyedétől kezdve, a török elől menekülve érkezett a horvát népesség, a nyugat-magyarországi horvátok ősei. Ez a Kőszeghegyalja kistáj néprajzi szempontból nem nevezhető egységesnek. Szőlőtermesztő és bortermelő hagyományainak legjellegzetesebb emlékei a kőszegi kapásházak és a cáki boronafalas pincesor.

1.7 Úthálózat

1563-ból arról értesülünk, hogy a kőszegiek a magyaróvári és a mura-szombati (Murska Sobota) harmincadutakat használják.¹⁴ 1632-ben forrásadat szól arról, hogy a kőszegiek a szombathelyi, a grazi, a csepregi, a vépi, a németújvári (Güssing) és a rohonci vásárokat látogat-

calcium content, precipitation has leached out calcium carbonate, and the wind and the frost has carved out rocks in curious shapes, such as Kalapos-kő, Széles-kő and Asztal-kő in the neighbourhood of Bozsok.⁶

The boundaries of the geographical unit are marked by Lockenhaus in the north, Bad Tatzmannsdorf (Tarcsafürdő) in the west, Kőszeg in the south-east, and Stadtschlaining (Városszalónak) and Rechnitz (Rohonc) in the south-west. The five villages of Hegyalja grew up in the south foothills: Cák, Szerdahely, Doroszló, Velem and Bozsok. On the other side of the border established by the 1920 Treaty of Trianon, twenty-four villages surround the Kőszeg Hills from north-east to south-east.⁷ The names of some settlements betray the mineral and natural resources for which they were founded: Hámortó (Hammerteich, 'iron works lake'), Alsó- and Felsőszénégető (Unter- und Oberkohlstätten 'upper and lower charcoal burner'), Vágod (Holzschlag, 'tree felling'), Hosszúszeg-Üveghuta (Glashütten bei Langeck, 'glassworks'), Szalónakhuta (Glashütten bei Schlaining), Füsthegy (Rauchriegel, 'smoky hill'). Most of the area to the north of highway 50 in Burgenland, linking Oberpullendorf (Felsőpulya) with Oberwart (Felsőőr) lies in the Borostyánkői (Bernstein) Hills.

1.4 Hydrography

The surface water system of the rivers Gyöngyös and Pinka belong to the catchment area of the River Rába. The Kőszeg Hills divided the land into northern and southern surface water systems, which are relatively undeveloped. There are short, steep streams from the hills into the Gyöngyös, and so both branches of the system produce floods that are higher than the Hungarian average. Every year, there are days when more than 20 mm of rain falls, whereas in other parts of the country this happens no more than every two or three years. About 50–60 % of days are overcast, and owing to wet air masses from the Atlantic and the Adriatic, this area has the highest humidity in Hungary. The annual mean temperature is 9.2 °C. Winters are usually mild and summers are cool. Maps of the Kőszeg Hills area drawn in the 1930s show nearly twenty springs, with somewhat weak and fluctuating yields. The most notable are Hétforrás (424 m) and Hörmann-forrás (713 m). Hétforrás was recorded in the Middle Ages under the name Várkuta ('castle well'), because it supplied water to Kőszeg's first castle on Óház-tető (609 m). The spring called Hörmann-forrás, close to Írott-kő, was formerly known as Csarmas-kút, and sometimes as Száraz-kút ('dry well'), suggesting that its yield was somewhat variable, or it may have dried out from time to time.

The sources record several great floods – in 1815, 1846, 1864, 1893, 1915 and 1916.⁸ The flood of 26 June 1916 caused devastation on both banks of the Malomárok ('mill-ditch') and Vadárok and along the entire length of the Gyöngyös. The damage to private property was estimated at 200,000 crowns, and the damage to roads, bridges, sewers and riverbank protection at 100,000 crowns. The greatest damage of all time caused by hail occurred on 20 August 1931, surpassing that of 1887.⁹ The damage was estimated at 500,000 pengő. The majolica roof tiles over the nave of the Church of the Sacred Heart have never since been replaced. One hundred and fifty wagons of fruit were destroyed, and there average loss in the vineyards was 75 %.

1.5 Vegetation cover

The botanist Gyula Gayer (1883–1932) was the first to make a phytogeographical investigation into the plants found in Vas County,¹⁰ classifying the area as the Praenoricum floristic district, which he found to constitute a transition between the East Alpine Noricum and the Pannonicum districts. Another view is that the flora of the Kőszeg Hills lies closer to the vegetation cover of the Windisch-land, and it would be better to associate it with the floristic district of Styriacum.¹¹ In 1980, the forests and sweet chestnut groves in the hills were classified as a protected area covering 4200 hectares.¹² In 1993, the area was extended to Alsórét in Kőszeg, increasing its size to 4305 hectares. Enhanced protection was assigned to 550 hectares of the area. About 85 % or 3450 hectares of the hills lying within Hungary are covered by forest, mostly hornbeam/oak and beech. Forest management, however, has caused much of the area to be planted with spruce and Scots pine and homogeneous beech and coppiced oak. Extensive clear-cutting in recent years has caused severe destruction to the forest soil, and it is incapable of retaining rainwater. The flora of the Kőszeg Hills is linked up through the Wechsel Hills with the Alps, ensuring the continuous migration of the species.

1.6 Historical and ethnographic landscape units

In terms of landscape units, the Kőszeg Hills form part of the Alpenostrand (Alpokalja) region. The south foothills, called Kőszeg-hegyalja, were formerly an area of intensive viticulture and wine-making.¹³ The continuous band of sweet chestnut groves have their western extreme here. The Hungarian- and German-speaking populations were joined in the first quarter of the sixteenth century by Croats, the ancestors of the Western Hungarian Croats fleeing the Ottomans. The Kőszeghegyalja micro-region cannot be described as an ethnographic unit. The most

ták.¹⁵ Bécsbe 1634-ben a ma Ausztria területén lévő Répcekehelyen (Mannesdorf an der Rabnitz), Szikrán (Siegraben), Ebenfurton, Siklósdon (Sieglass) és Münchendorfon át közlekedtek. Visszafelé pedig Siklósdon, Borbolyán (Walbersdorf), Sopronszentmártonon át (Markt Sankt Martin) érkeztek Kőszegre.¹⁶ Az 1819. évi, Schubert-féle térkép a Bécsújhelyt, Sopront, Kőszeget, Szombathelyet, Körmendet és Muraszombatot összekötő postautat, továbbá a rendeki (Liebing), a csepregi, a rohonci és a sárvári kereskedelmi utat emeli ki (C.1.2 tábla). A stájerországi útra vonatkozó, 1551-es adatunk Fürstenfeld, Siegl, Radkersburg, Osincs helységeket nevezi meg.¹⁷ A Schubert-féle térképen a várost több vármegyei út kötötte össze a környező helységekkel. Nyugati irányban, a Gyöngyös mentén haladt Rótfalva és Léka irányába a Gyöngyös parti út (*Feldbach-Seiten*), északra, Borsmonostor (Klostermarienbergr) irányába a Klastromi út, Ólmodra az Ólmodi út, északkeleten a Horvátzsidányi út (*Siegersdorfer Weg*), keleten Nemescsóra és Kőszegfalvára, délkeletre Doroszlóra és Lukácsházára menő, délre pedig a Pogányokba vezető út (*Strasse nach Pogambo*).¹⁸ Az 1841–1845 között végrehajtott második katonai felmérés rögzítette a Kőszeg és Bécs közötti postaállomásokat. Ezek a következők voltak: Felsőpulya, Nagybarom (Großwarasdorf), Harácsony (Horitschon), Sopronnyék (Neckenmarkt), Harka, Sopron, Kelénpaták (Klingenbach), Zárány (Zagersdorf), Vulkapordány (Wulkaprodersdorf), Malomfalva (Müllendorf) és Szarvkő (Hornstein); az utolsó Bécs előtti postahely az alsó-ausztriai Wimpasing volt.¹⁹ A postaút kötött volta miatt a visszaúton is ezeket az állomásokat használták.

Chernel Kálmán 1877-ben négy országutat jegyzett fel Kőszegről kiindulva: kelet felé a Csepregi, délre a Szombathelyi utat. Nyugatra Kirchschlagon át Bécsújhelyre, északra pedig Sopron és Bécs felé, a ma már ausztriai Csáván (Stoob), Pecsényéden (Pötsching) és Höflányon (Höflein) át vezetett az út. Chernel még két megyei utat említ: az egyik Acsádon át ment Sárvárra, a másik Rohoncon és Felsőörön keresztül Grazba.²⁰ Az Acsád felé vezető, Meszlenen átmenő út már egy 1313. évi határjárásban is szerepel.²¹ Kőszeg utcahálózata elsősorban a soproni és a szombathelyi postautak belső meghosszabbításai, továbbá a csepregi és a rohonci kereskedelmi utak bekötései uralták. Mind a négy utat a róluk elnevezett külső városkapuk és sorompók ellenőrizték. Egyedül a rohonci út futott be két helyen a városba, délnyugaton a mai Rohonci út és Rákóczi út, nyugaton pedig a Velemi út és Temető utca találkozásánál.

1.8 Határai, kiterjedése

A Gyöngyös jobb partján felépült Kőszeg városszerkezetét a vár és a város kettőse határozta meg. A fallal körülvett egységes rendszeren kívül északi és déli irányban épült ki a két külváros. Kétféle határral rendelkezett: birtokhatárral (*Hotter, terra*), valamint a város bíróságának illetékeségi határával (*Burgfried*). A birtokhatárok megszilárdulása 1354–1381 közé esik.²² Kőszeg birtokhatárai az idő során Kőszegdoroszló, Nemescsó, Lukácsháza, Kiszsidány, Horvátzsidány, Borsmonostor, Kethely és Rótfalva birtoktestjeivel, a Kőszegi-hegységben pedig a Batthyány- és Esterházy-erdőkkel kerültek szomszédságba. Kőszeg vára a birtokhatárokon belül enklávét képezett, miként részben a vár is a mindenkor kőszegi uradalmon belül. A kőszegi uradalom számos birtokteste (szőlő, rét, majorság stb.) a város birtokhatárai közé ékelődött.

1.9 A lakott terület természetföldrajza

A Róti-völgyben épült posztókalló és az 1883-ban megnyílt vasútállomás távolsága – észak-déli irányban – légvonalban 2,5 km volt. A keletnyugati irányú kiterjedését ugyanekkor 500–600 méterre becsülték. A fallal kerített belváros 6,25 hektárt tett/tesz ki.²³ Az 1929-ben végzett szintezési munkák magassági falicsapjai szerint a legmagasabban a Róti-völgyben álló Eisner-villa állt (295,1 m), a legalacsonyabb értéket a mai Rákóczi út 120. sz. háznál, az egykori Dorner-vendéglőnél mérték (268,7 m). Figyelembe kell venni, hogy a város középkori, járószintje az évszázadok során jelentősen feltöltődött. Kőszegen ez a kultúrréteg néhol 1,5–2 méter vastagságú. A belváros alatt nagyrészt márgás agyagréteg található, ezért 3–4 méter mélységben már talajvízzel kell számolni.²⁴ A feltöltődést a hegyekből érkező hordalékok, valamint a Gyöngyös-patak két ágának szabályozása, továbbá mesterséges munkálatok segítették. A kőszegi várat és várost körbevevő vizesárkok 1733–1763 között végbement feltöltése az egyik legnagyobb jelentőségű beavatkozásnak minősül.²⁵ A várost a hegység és a Gyöngyös-patak közti terasz határozza meg. Az északi külvárosban a Gyöngyös jobb partja, a Sziget, a Hegyalja és az Erdő utca, a vízimalmokhoz vezető utak, például a Puskafor utca, a *Mühlgasse* (a mai Kiss János altábornagy utca), a patak menti *Gartengasse* (az első, még az északi városrészben nyílt Kert utca), illetve a bal parti *Feldbachseitenweg* (a Vadárok menti út) markánsan utalnak erre. A déli külváros fáziskéséssel épült fel. Az Árok sor, Tüskevár utca, Sánc utca, Árok mellett, Gyöp (*Anger*) nevek azt igazolják, hogy a városrész délről mesterséges védelmet igényelt, illetve, hogy a legeltetés, az állatok kihajtása számára itt, az alacsonyabb térségben kínálkozott megfelelő hely. A középkorban fallal kerített várvárost árok vette körül (*Grabenrunde*), melynek belső tized- és utcarendszerét már a korabeli helyi hatásköri funkciók alakították.

distinctive relics of its viticultural and wine-making traditions are the wintners' houses in Kőszeg and the log-wall cellars in Cák.

1.7 Road system

There is a record from 1563 that the people of Kőszeg used the *harmincad* ('thirtieth' customs duty) roads to Magyaróvár and Murska Sobota (Muraszombat).¹⁴ A source from 1632 tells us that they visited markets in Szombathely, Graz, Csepre, Vép, Güssing (Németújvár) and Rechnitz.¹⁵ In 1634, they went to Vienna via places now in Austria: Mannesdorf an der Rabnitz (Répcekehely), Siegraben (Szikra), Ebenfurt, Sieglass (Siklósd) and Münchendorf. They returned to Kőszeg through Sieglass, Walbersdorf (Borbolya) and Markt Sankt Martin (Sopronszentmárton).¹⁶ Schubert's map of 1819 marks a post road that links Wiener Neustadt, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Körmend and Murska Sobota, and the trade routes to Liebing (Rendek), Csepre, Rechnitz and Sárvár (Plate C.1.2). Records from 1551 concerning the road to Styria mention Fürstenfeld, Siegl, Radkersburg and Osincs.¹⁷ On Schubert's map, there were several county roads linking the town to nearby villages. To the west, a road beside the Gyöngyös (*Feldbach-Seiten*) led to Rattersdorf and Lockenhaus; to the north, the Klastrom road went towards Klostermarienbergr (Borsmonostor) and the Ólmod road to Ólmod; to the north-east was the Horvátzsidány road (*Siegersdorfer Weg*); to the east the road to Nemescsó and Kőszegfalva; to the south-east the road to Doroszló and Lukácsháza; and to the south, to Pogányok (*Strasse nach Pogambo*).¹⁸ The Second Military Survey of 1841–1845 recorded the post stations between Kőszeg and Vienna. Along the Oberpullendorf road, these lay in Großwarasdorf (Nagybarom), Horitschon (Harácsny), Neckenmarkt (Sopronnyék), Harka, Sopron, Klingenbach (Kelénpaták), Zagersdorf (Zárány), Wulkaprodersdorf (Vulkapordány), Müllendorf (Malomfalva) and Hornstein (Szarvkő), and the last station before Vienna was Wimpasing in Lower Austria.¹⁹ Because the post road was fixed, the same stations were used for the return journey.

In 1877, Kálmán Chernel recorded four highways that started in Kőszeg: to the east towards Csepre; to the south towards Szombathely; to the west through Kirchschlag to Wiener Neustadt; and to the north towards Sopron and Vienna through Stoob (Csáva), Pötsching (Pecsényéd) and Höflein (Höflány). He also mentioned two county roads, one through Acsád to Sárvár and the other through Rechnitz and Oberwart to Graz.²⁰ The road to Acsád via Meszlen was mentioned in a perambulation of 1313.²¹ Kőszeg's street grid is primarily the inner extension of the postal roads to Sopron and Szombathely, and connections to the trade routes to Csepre and Rechnitz. All four roads were controlled by outer city gates and barriers, named after the roads. Only the Rechnitz road had two points of arrival, the intersection of today's Rohonci út and Rákóczi út in the south-west, and the intersection of Velemi út and Temető utca in the west.

1.8 Boundaries and extension

As it grew up on the right bank of the Gyöngyös, the town of Kőszeg took on a structure defined by the duality of the town and the castle. The two suburbs formed up to the north and south of the coherent system surrounded by a wall. The town's 'estate boundary' (*birtokhatár, Hotter, terra*) was different from the territorial jurisdiction of its court (*Burgfried*). The estate boundary was fixed some time between 1354 and 1381,²² and separated it from the estate bodies of Kőszegdoroszló, Nemescsó, Lukácsháza, Kiszsidány, Horvátzsidány, Klostermarienbergr, Mannersdorf and Rattersdorf, and – in the Kőszeg Hills – the Batthyány and Esterházy forests. Kőszeg Castle was an enclave within the estate boundary and the town was to some extent an enclave within the Kőszeg estate. The Kőszeg estate consisted of a variety of properties (vineyards, meadows, manors, etc.) marked out within the town's estate boundary.

1.9 The natural geography of the inhabited area

When the railway station was opened in 1883, the length of the town along the north-south axis measured between there and the fulling mill in the Rót valley was 2.5 km. The width from east to west was estimated at 500–600 metres. The walled inner town covered 6.25 hectares.²³ According to the levelling marks of a 1929 altitude survey, the highest point was the Eisner mansion in the Rót valley (295.1 m), and the lowest was the house which is now number 120, Rákóczi út, the former Dorner Restaurant (268.7 m). The surface of the town's medieval streets was considerably built up over the centuries, creating artificial strata is at some places 1.5–2 metres thick. The soil under the town centre is mostly clayey marl, and the depth to the water table is 3–4 metres.²⁴ The process was helped by alluvium coming down from the hills, the regulation of the two branches of the River Gyöngyös, and construction works. Among the greatest changes was the filling in of the moats around the town and the castle between 1733 and 1763.²⁵ The location of the town is defined by the terrace between the hills and the River Gyöngyös. There are explicit references to this in the streets on the right bank: Gyöngyös, Sziget ('island'), Hegyalja ('foot of the hill') and Erdő ('forest'), the streets leading up to the water mills: Puskafor ('gunpowder') utca, *Mühlgasse* (today Kiss János altábornagy utca), *Gartengasse* beside the river (the first Kert utca

2. Kőszeg középkori településtörténete

2.1 A város településtörténeti forrásai

A város korai, a kőszegi levéltárban őrzött oklevelei topográfiai szempontból nem különösen informatívak. Az 1955–1999 között megjelent burgenlandi oklevélkiadások azonban fontos adatokat tartalmaznak Kőszeg és környéke 13–14. századi történetére is.²⁶ A határjárások és későbbi átírásaik őrizték meg a Kőszegi-hegység korai földrajzi neveit: Pogány, Velike-patak, Gerecs-hegy (1279), Várkuta, Mezítelen Velike, Árokuta, Váruta, Lovaggyaloguta, Gúz-völgye (1354), Monostoruta, Sáruta (1381), Lengyel-kút, Gerecs-vize, Mészkemence, Kőszál, Szárazkút, Kiskút, Tölgyes, Kokas-ítató (1679), Csarmas kútja, Királyi út (1690).²⁷ Az első fennmaradt utcanevet egy 1437. évi, a város által kiadott oklevél őrzi: *Günsgasse* (Gyöngyös utca). Az 1451. évi urbárium utal a város (*Stadt*) és a vár (*Geschloss*) különállására, valamint arra, hogy külsősége, a Király-szőlő (*Kunig*) a vár birtoka. A kora újkori építési és harmincadjegyzékek a teljes védelmi rendszer 1532–1549 közötti megújítását tükrözik. A vegyes történeti iratok (*Acta Miscellanea*) sorozata számos településtörténeti tényről rögzít először, így a fallal kerített város, valamint a két külváros – a déli Magyarváros (*Ungermarkt*) és az északi Sziget (*Siget*) vagy Németváros – hármasszerkezetét. 1540-ben hivatkozást találunk a zsidóság által birtokolt belvárosi házakra, 1560-ban pedig a várost védő vizesárokra (*Stadtgraben*). Ház- és telekkönyvek maradt fenn 1565-ből. Az első utcaneveket az 1570. évi telekkönyv tartalmazza; ez a nyilvántartás őrzi a *Judengasse* (Zsidó utca) nevet is.²⁸ Egy 1571. évi forrás arról ír, hogy a Gyöngyös-patakot a várárokba (*Schloßgraben*) vezetik. Az 1575. évi városvédelmi szemlejegyzék visszaigazolja, hogy a belvárost és a két külvárost negyedekre (fertály) és tizedekre osztották. A kőszegi fertályrendszert a 17. században még létezett.

A településtörténet legértékesebb forrásait az adójegyzékeket és az adózók összeírásait, továbbá a végrendeleteket, az osztályleveleket és végrehajtásokat megőrző levéltári sorozatok alkotják. Ezekből rekonstruálni lehet a mindenkor tizedbeosztást – ennek bel- és külvárosi összeírási rendje 1570–1781 között az északon álló Felső-toronytól, ezt követően pedig a Déli vagy Alsó-toronytól indult. A belváros 1540–1848 közötti tizedbeosztásának rekonstrukciója 2013-ban készült el.²⁹ Az első katonai felmérés Kőszegre és környékére 1784-ben, a második 1841–1845-ben készült el. A kőszegi uradalom és a város urbáriumait tartalmazó, 1451–1801 közti anyag a vártnál kevesebb topográfiai tényről informál. Viszonylag korai, 1804. évi helyszínrajzot tartalmaz az 1789-ben alapított Kőszegi Rajziskola anyagában fellelhető Samuelli Fűgh-féle rajz az 1713 óta a város igazgatása alá tartozó Kőszegfalváról (*Schwabendorf*). Kőszeg hatáiról, külsőségeiről középkori és újkori határjárások tájékoztatnak 1353–1690 között. Gazdag településtörténeti anyagot kínálnak az 1697–1840 között kelt győri és szombathelyi egyházmegyei látogatások jegyzőkönyvei. Az 1819-ből származó Karl Schuberth-féle postaúttérkép számos utcanevet sorolt fel. 1826-ban ő mérte fel a Gyöngyös-patakot és létesítményeit (malmokat, kallót) is. Kovatsits Zsigmond Vas vármegyei mérnök készítette el a város első telekkönyvi térképét 1838–1839-ben. Az utcanevek rögzülése hosszabb időt vett igénybe, ezt az 1819. és az 1839. évi térképek eltérései is igazolják. Az 1838–1839. évi telekkönyv több utcát sorol fel, mint a hozzá tartozó térkép, amelyen sok utca csak iránymegjelölést kapott. Kőszeg és Kőszegfalva két változatban ismert kataszteri térképének szerkesztésére 1857-ben került sor. A kőszegi dűlőnevek alapját az 1552. évi hegyvámkönyv vetette meg. A 18. századi telekkönyvekben már a dűlőnevek magyar neveit is meg lehet találni. Ezek leggazdagabb tára a város külterkeinek 1845 körüli térképe.

2.2 Felsővár. Alsóvár és városalapítás

2.2.1 A kőszegi felsővár. Tartományúri alsóvár és város

A régészeti kutatások a késő vaskorból, a Kr. e. 1. századból kelta ástott kutat tártak fel Kőszeg déli külvárosában. Az Árpád-kor végéről vizesárok és cölöpszerkezetes sánc került elő. Azt, hogy a déli külváros lakott volt a 13. század végén, a kemencés kultúrretek, az 1532-ben elpusztult épületek igazolják.³⁰

IV. Béla 1248-ban Kwszug várát Osl nembeli Herbordnak adományozta.³¹ Az oklevélben először említett Kőszegen valójában a hegyekben 609 m magasán álló Felső-Kőszeg (Ober Güns) kell értenünk.³² Ennek hangsúlyozására akkor lett szükség, amikor a Kőszegiek a Gyöngyös partján megalapították Kőszeg városát, amelyet olykor Alsó-Kőszegnek neveznek (*Kewzeg inferior*).³³ Egy 1327. augusztus 29-én kelt oklevél Kéthköszegről (*Kethkuseg*) értesít.³⁴ Az egyik a hegyen álló felsővárra, a másik a völgyében felépült alsóvárra és városra utal. IV. Béla 1241-ben Moson, Sopron és Vas vármegyét (II.) Babenberg Frigyes osztrák és stájer hercegnek zálogosította el, aki a fenti három megyére ki akarta terjeszteni hűbérjogait. A magyar uralkodó éppen azért adta Osl nembeli Herbordnak a kőszegi birtokot, mert 1242-ben visszaszerezte Kőszeg várát Frigyes-től.³⁵ 1246-ban, Frigyes halálával megindult a harc a Babenberg-örökségért. Magyarországot pápai és német, Nyugat-Magyarországot pedig osztrák és cseh hűbér fenyegette. Ekkor indult harc Közép-Európáért az Árpád-, a Habsburg- és a Přemysl-ház között. IV. Béla a tatárjárás után magánföldesúri

in the north suburb) and on the left bank: *Feldbachseitenweg* (beside the Vadárok ditch). The southern suburb was built with some time lag. Street names like Árok sor ('ditch'), Tüskevár utca ('pike defence'), Sánc utca ('rampart'), Árok mellett ('next to the ditch'), and Gyöp (*Anger*, 'meadow') prove that this district required artificial defences from the south, and that this was a low-lying place which was suitable for grazing and driving livestock. In the medieval period, the walled castle-town was surrounded by a ditch (*Grabenrunde*), and its system of 'tenth districts' and streets was formed by contemporary local administrative functions.

2. History and topography of Kőszeg in the Middle Ages

2.1 Sources for the topography of Kőszeg

The early documents in Kőszeg's municipal archives tell us little about the town's topography. The Burgenland sourcebooks published between 1955 and 1999, however, have information on the history of Kőszeg and environs going back to the thirteenth and fourteenth centuries.²⁶ Perambulations and their later transcriptions have preserved the old geographical names in the Kőszeg Hills: Pogány, Stream Velike, Gerecs-hegy ('hill,' 1279), Várkuta ('castle well'), Mezítelen Velike, Árokuta ('hollow way'), Váruta ('castle road'), Lovaggyaloguta ('knight's footpath', Gúz-völgye ('valley,' 1354), Monostoruta ('monastery road'), Sáruta ('dirt road,' 1381), Lengyel-kút ('well'), Gerecs-vize ('water'), Mészkemence ('lime kiln'), Kőszál ('cliff'), Szárazkút ('dry well'), Kiskút ('small well'), Tölgyes ('oak-wood'), Kokas-ítató ('drinking of cocks,' 1679), Csarmas kútja ('well') and Királyi út ('king's road,' 1690).²⁷ The earliest surviving street name is preserved in a 1437 municipal charter: *Günsgasse* (Gyöngyös utca). The 1451 *urbarium* mentions the separation between the town (*Stadt*) and the castle (*Geschloss*), and an external vineyard, Király-szőlő (*Kunig*), belonging to the castle. Early modern building and thirtieth (*harmincad*) customs registers record the rebuilding of the entire defensive system between 1532 and 1549. A series of historical documents, *Acta Miscellanea*, contain the first mentions of several aspects of urban topography, including the three-part structure of the town: walled inner town and two suburbs, Magyarváros (*Ungermarkt*, 'Hungarian town') to the south and Sziget (*Siget*) or Németváros ('German town') to the north. In 1540, there is a reference to houses owned by Jews in the town centre, and in 1560 to defensive moats around the town (*Stadtgraben*). Registers of houses and plots date from 1565, but the first street names appear in the land register of 1570. One of these is *Judengasse* (Zsidó utca).²⁸ A 1571 source states that the Gyöngyös runs through the castle moat (*Schloßgraben*). A 1575 record of an inspection of the town's defences confirms that the town centre and suburbs were divided into quarters (*fertály*) and tenths. Kőszeg's *fertály* system persisted into the seventeenth century.

The most valuable series of documents for urban topography are tax registers and tax censuses, followed by wills, division letters and execution writs. These permit reconstruction of the 'tenth districts' at different times. The order of the census in the town centre and suburbs started from the Upper Tower (*Felső-torony*) in the north between 1570 and 1781, and from the South or Lower Tower (*Déli torony* or *Alsó-torony*) thereafter. A reconstruction of the town-centre tenths in the period 1540–1848 was completed in 2013.²⁹ The First Military Survey of Kőszeg and environs was produced in 1784, and the second between 1841 and 1845. The urbaria of the Kőszeg estate and town between 1451 and 1801 contain somewhat meagre topographical information. The papers of the Kőszeg Art School, founded in 1789, contain a drawing by Samuelli Fűgh that includes a relatively early (1804) plan of Kőszegfalva (*Schwabendorf*), administratively part of the town since 1713. The boundaries and external features of Kőszeg and its other lands are mentioned in medieval and modern perambulations from between 1353 and 1690. The reports of visitations by the episcopal authorities of Győr and Szombathely between 1697 and 1840 are rich sources for urban topography. Karl Schuberth's 1819 post road map contains several street names. In 1826, Schubert also surveyed the River Gyöngyös and buildings associated with it (flour and fulling mills). The engineer of Vas County, Zsigmond Kovatsits, produced the first cadastral map in 1838 and 1839. The street names took a long time to stabilize, as is clear from the differences between the maps of 1819 and 1839. The 1838–1839 land register contains several more streets than the associated map, because some of them only had direction marks. The cadastral map of Kőszeg and Kőszegfalva was revised in 1857, and two versions are known. The basis for the names of the *dűlős* (outlying fields) around the town is the hill tax register of 1552. The eighteenth-century land register also gives the Hungarian *dűlő* names. Most informative on the town's outlying lands is the map of around 1845.

2.2 Upper Castle, Lower Castle, and the foundation of the town

2.2.1 Upper Castle of Kőszeg. Oligarch's Lower Castle and Town

An archaeological excavation has found a Celtic well in the south suburb of Kőszeg, dug in the late Iron Age, in the first century BC. A Late Árpád-period moat and earthwork has also been found, and among the man-

forrásokat szabadított fel, hogy kővárakkal erősítse meg az ország védelmét. Ez azzal a kockázattal járt, hogy a hatalommegosztással tucatnyi nemzetség területi hatalmát teremti meg. A királyi vármegyerendszer szétesése felgyorsult, a familiárisok pedig betagozódtak az új hatalmasok szolgálatába. E térség a korszak egyik legnagyobb tekintélyű urai, a Kőszegi család ellenőrzése alá került. Székhelyüket 1263 után tették át Németújvárról Kőszegre. Ez a magyarázata a Németújvári vagy Kőszegi kettős névhasználatnak. A területiális uralmat kiépítő családok országos méltóságokat, továbbá udvari és megyei hivatalokat ragadtak magukhoz, hogy befolyásuk alatt tartsák egymást és a mindenkor uralkodót. Kőszegi II. Henrik 1267–1270 között viselte a szlavón báni méltóságot,³⁶ fia, Kőszegi Iván első nádorsága pedig 1281–1282 közé esett. I. Károly 1328. évi oklevele, amely kettőjüket ezekkel a méltóságokkal említi, azt sugallja, hogy Alsó-Kőszeg alapítása és kiépítése 1267 és 1282 közé tehető. A Kőszegiek hatalma a Dunától a Szávaig, továbbá a Rába forrásvidéktől a Dunáig 17 vármegyére terjedt ki.³⁷

Kőszeg alsóvárát és városát egyedivé teszi az a körülmény, hogy mindkettőt a Kőszegi család alapította, különlegessé pedig az, hogy a szomszédos osztrák és stájer hercegségek gyakran osztrák mintájú hűbérjogokat gyakoroltak felettük. 1270–1271 között Kőszegi II. Henrik és fiai – a magyar történelemben addig példátlan módon – II. Přemysl Ottokár védelmét kérve Kőszeget is idegen uralkodó kezére adták. Amikor 1272-ben V. István és II. Ottokár egyezséget kötöttek, Ottokár hűbérjogait hangoztatva kötött békét. A magyar uralkodó ugyanebben az évben határvárnak nevezte Kőszeget (*finitimum Kuzeg vocatum*).³⁸ A szomszédos ausztriai és stájerországi hercegségek 1282-ben I. Habsburg Albert kezére kerültek, aki 1286-ban már hódoltatta Kőszeget és 1289-ben szabad kezet kapott IV. László királytól. I. Albert a *Fehde* szabályainak megfelelően – a hazai magánjogban ismeretlen hűbéri szokásjog alapján –, jogilag megfelelő szövetségesek segítségével hadüzenet és kötött formák szerint indított magánháborút a család legerősebb vára és városa, Kőszeg ellen. Az osztrák történetírás a Kőszegiek korábbi birtokközpontja, Németújvár után *Güssinger Fehde* néven tartja nyilván azt az 1289. évi hadjáratot, amelynek során Habsburg I. Albert Kőszeg városát is bevette. A krónika-irodalom ennek kapcsán Kőszeg meghatározó elemeiről: az alsóvárról és a városról, továbbá a várról (*beidiu hus und stat, burc*), valamint városfalakról beszél (*muri civitatis*).³⁹

Albertet ezután viszont lekötötték a német királyi trónért folytatott küzdelmek. Az elfoglalt nyugat-magyarországi területeket, köztük Kőszeget ezért az 1291. évi hainburgi béke egyértelműen visszaadta III. Andrásnak⁴⁰ azzal a kikötéssel, hogy a Kőszegiek erősségeit le kell rombolni. Erre nem került sor, de ez volt az első kísérlet arra, hogy megtörjék a nagy hatalmú család erejét. A második próbálkozásra még évtizedekig várni kellett, hiszen I. Anjou Károlynak is csak 1316–1327 között sikerült végleg felszámolnia a Kőszegiek nyugat-dunántúli hatalmát.⁴¹ A család hatalma teljében fényes udvartartással rendelkezett Kőszegen, 1275–1276-ból, 1277-ből, 1285-ből, 1302-ből és 1321-ből olyan adatok maradtak ránk, amelyek szerint Kőszegen (*Kuzyk, Gyndes, Gizeg, Kuzeg, Kuzig*) tartományúri oklevélkiadás működött.⁴² Az alsóvár északi palotaszárnyának homlokzatán feltárt, 13. századi, csúcsíves ablakok, festett mérművek és rózsablak minták, továbbá a *GRAVE IWA* (GRÓF IVÁN) szövegtöredék a Kőszegiek reprezentációs igénnyel felépült palotáját idézi elénk.⁴³ Bizonyos, hogy építése Kőszegi Iván itteni udvarához köthető. Az elfogadott német terminológia szerint a tartományúri család tagjait Kőszegi *grófoknak* (*Grafen*) nevezték, amire azonban csak századokkal később, 1528. február 10-én nem a magyar magánjog, hanem a család 1270–1271 közti csehországi és alsó-ausztriai tartózkodása kapcsán történik utalás. Kőszegi II. Henrik címzése „méltóságos Henrik gróf, fiának, Hardegg grófjának, Ivánnak apja, kinek uralma alatt város volt” (*generosus comes Henrichus Joannis Comititis de Hardekh in cuius dictione tunc civitas erat*).⁴⁴ A 16. századi forrás tudott még Otto és Konrad Hardegg-ről, akik Ottokár oldalán estek el 1260-ban, s tudott arról, hogy a Kőszegiek a birtokok mellett alsó-ausztriai grófi címet is nyertek a cseh uralkodótól.

III. András és I. Károly is bocsátott itt ki oklevelet, de a *Kőszeg vára alatt* (*subtus castrum Kwzeg, sub castro Kuzeg*) megjelöléssel. Az utolsó Árpád-házi uralkodó 1296 őszén, az Anjou király pedig 1316 nyarán adott erre utasítást tábori kancelláriájának.⁴⁵ Az bizonyos, hogy mind az 1286., mind pedig az 1289. évi ostrom után újjáépítés várt Kőszegre. Bebizonyosodott, hogy vár és város védelme szoros egymásrataltságot követel. Az alsóvár és a város közös szerkezetéről keveset tudni a 13. századból. A falon belül álló alsóvár az uradalom központja lett.

Egy korabeli rimes krónika azt állítja, hogy I. Albert 1289-ben az alsóvárat és a megerősített várost is elfoglalta (*von im wart besezen beidiu hus und stat*).⁴⁶ Az ostromot leíró elbeszélő forrás pedig arról tudósít, hogy a *priapus*-nak nevezett szerkezet nagy rést ütött a városfalon (*machina quadam priapus dicta muro civitatis magna parte interrupto*), majd az odahozott ostromgépekkel támadták a várat (*transactis castro machinis expugnato*).⁴⁷ Nem a szokásos vándormotívum tűnik fel a sorokban, hiszen Kőszeg a hadjárat érintette térség egyetlen városának számított. Ráadásul olyannak, amelyet az alsóvárral közös rendszerben emeltek. A krónika az alsóvár és a város elestéről is beszél. Nem vitatható, hogy a városfalak a 13. században már álltak, ámde kérdéses, hogy ezeket kőből építették-e. Régészeti leletek alapján gerendavázis szerkezetre lehet következtetni. A város első plébániatemploma a Szent Katalin-templom lehetett.⁴⁸

made strata are an oven and the remains of buildings destroyed in 1532, proving that the southern suburb was inhabited in the late thirteenth century.³⁰

In 1248, Béla IV granted the castle of *Kwszug* to Herbord of the Osl clan.³¹ This first documentary mention of Kőszeg actually refers to Upper Kőszeg (*Ober Güns*) in the hills at a height of 609 m.³² The distinction had to be made when the Kőszegi family founded their town on the banks of the Gyöngyös. The new location was sometimes called Lower Kőszeg (*Kewzeg inferior*).³³ A charter of 29 August 1327 refers to Kétkőszeg ('Two Kőszegs', *Kethkuseg*).³⁴ This embraced the upper castle on the hill and the lower castle and town in the valley. In 1241, the Hungarian king pledged the counties of Moson, Sopron and Vas to Frederick II (Quarrelsome) of Babenberg, Duke of Austria and Styria, who attempted to extend his feudal rights to these counties, prompting Béla IV to grant the Kőszeg estate to Herbord of the Osl clan after he recovered Kőszeg from Frederick in 1242.³⁵ When Frederick died in 1246, the contenders for the Austrian Babenberg succession went to war. Hungary was threatened with vassalage to the Pope and the Germans, while Western Hungary with vassalage to Austria and Bohemia. There ensued a fight for control of Central Europe among the Houses of Árpád, Habsburg and Přemysl. After the Mongol Invasion, Béla IV allowed landowners to build stone castles capable of better defending the kingdom. He thus undertook the risk of sharing power with about a dozen clans by creating territorial responsibility. The system of royal medieval counties (*vármegye*) had already begun to disintegrate, but the process speeded up and the *familiares* (noble retainers) entered the service of the holders of regional power. Our own area fell under the control of members of the Kőszegi family, one of the most powerful of the time. In 1263, they transferred their seat from Güssing to Kőszeg. This lies behind the family's use of two different names: Güssinger and Kőszegi.

The families who built up territorial control acquired country-wide dignities and court and county offices to boost their influence over each other and the king. Henrik II Kőszegi bore the title of Ban of Slavonia between 1267 and 1270.³⁶ His son Iván Kőszegi first held the post of palatine between 1281 and 1282. The 1328 charter of Charles I that mentions both Kőszegis with these titles thus suggests that Lower Kőszeg was founded and built up between 1267 and 1282. The family's writ ran from the Danube to the Sava and from the springs of the Rába to the Danube, an area comprising 17 medieval counties.³⁷

What makes the Lower Castle and the town of Kőszeg special is that both were founded by the Kőszegi family; they were later to share the peculiar status of being subject to the Austrian-style feudal authority of the neighbouring duchies of Austria and Styria. In 1270 and 1271, Henrik II Kőszegi and his sons – in a move unparalleled in Hungarian history – asked protection from Otakar II Přemysl, thus placing Kőszeg in foreign hands. When Stephen V of Hungary and Otakar II made peace in 1272, Otakar made particular reference to his tributary rights. The same year, the Hungarian king named Kőszeg a border castle (*finitimum Kuzeg vocatum*).³⁸ In 1282, the duchies of neighbouring Austria and Styria were acquired by Albert I Habsburg. He subordinated Kőszeg in 1286, and was given a free hand by King Ladislas IV in 1289. As the strongest castle and town of the Kőszegi family, Kőszeg became the object of a *Fehde* – a private war – waged against the Kőszegi family by Albert I and his allies. Under feudal customary law, a *Fehde* – which was alien to Hungarian law – required a formal declaration of war and the observance of certain formalities. Austrian historiography records the 1289 campaign under the name *Güssinger Fehde*, a reference to the Kőszegis' former estate centre of Güssing, but it was the town of Kőszeg that the army of Albert I captured. The chronicle literature mentions distinctive features of Kőszeg when reporting the war: the lower castle or 'house', the town, as well as the castle (*beidiu hus und stat, burc*), and the town walls (*muri civitatis*).³⁹

Albert was however, subsequently occupied with his struggle to become king of the Germans. In the 1291 Peace of Hainburg, he therefore returned the lands he had captured in West Hungary, including Kőszeg, to Andrew III,⁴⁰ but negotiated a stipulation in the treaty that the Kőszegis' forts had to be knocked down. This marked the first attempt to undermine the strength of this powerful family, although the forts remained standing. Several decades were to pass before the second stage in this process, because only during the 1316–1327 period that Charles I Anjou finally broke the power of the Kőszegis in West Transdanubia.⁴¹ At the height of the family's power, there was a splendid court in Kőszeg, and records from 1275–1276, 1277, 1285, 1302 and 1321 prove that charters were issued in the name of the oligarch in Kőszeg (*Kuzyk, Gyndes, Gizeg, Kuzeg and Kuzig*).⁴² Archaeologists have uncovered thirteenth-century Gothic windows with painted tracery and rose window patterns, and a fragment of an inscription, *GRAVE IWA* (COUNT IVÁN), on the façade of the north range of the palace in the lower castle, indicating the grandeur of the Kőszegis' palace.⁴³ It was undoubtedly built for the court of Iván Kőszegi. In the standard German terminology, the heads of the family were known as *Grafen* of Kőszeg, to which there was a reference several centuries later, on 10 February 1528, not through Hungarian private law but in connection with the family's stay in Bohemia and Lower Austria in 1270–1271. Henrik II Kőszegi's title was "His Highness Count Henrik, father of Iván, Count Hardegg, during whose rule it was a town" (*generosus comes Henrichus Joannis Comititis de Hardekh in cuius dictione tunc civitas erat*).⁴⁴ The authors of the sixteenth-century source were

2.2.2 A belváros a 13. század második felében. Városalapítás a kereskedelmi út tengelyén (A.3.1 tábla)

A vár és település kiépülése a mainál szűkebb térben valósult meg. A vár kerítőfalait, négy tornyát és az északi palotát a 13. század második felében emelték.⁴⁹ Az építkezés anyaga (kő, tégl, gerenda), az emeleti merművek, a díszítőelemek és a gyakorlati megoldások is ezt igazolják. A fázistérképek (A.3.1–2 tábla) fontos fejlődési szakaszokra utalnak. A telepített város a földesúri (tartományúri) várhoz és a településen átmenő kereskedelmi út tengelyéhez igazodott. Északi és déli kaputornya (Felső- és Alsókapu) mellett állt már a délnyugati kaputorony. A kialakuló térszerkezetet az indokolja, hogy a belvárosi tér középvonalában, észak–déli irányban közetváltás tapasztalható, keleten homokos, nyugaton keményebb kőzetes talajú, szintje a keletinél magasabb.⁵⁰ Az egyutcás településen az út bal és jobb oldalán helyezkedett el a plébániatemplom, a temető, a minorita rendház és a piactér, a gerendaszerkezetes, paticsfalas lakóházak, gazdálkodásra is alkalmas, széles telkek, illetőleg a védpontokhoz vezető utak, keresztbe futó ösvények. A város keleti határa a mai templomok mögött és a belvárosi tér házai előtt haladt, ezért maga a város kisebb, de a későbbiekhez hasonlóan trapéz alakú területre korlátozódott. A Gyöngyös ártere kelet felől természetes védelmet biztosított, de árkokkal, palánkkal megerősítve; délről palánk és árok övezte.

2.3 Az 1328. évi királyi kiváltságlevél

Kőszeg 1328. évi oklevelével⁵¹ tartományúri városból királyi szabad város lett. 1327 nyarán Sárvár, Kőszeg és Németújvár I. Károly kezére került, Lékát és Borostyánkő (Bernstein) pedig 1340-ben foglalta el.⁵² Az Anjou uralkodó Sopron és Vas vármegyék, valamint az elfoglalt várak élére királyi ispánokat és várnagyokat állított. A királyi tisztségviselőknek azonban Kőszegen szembesülniük kellett azzal, hogy az uralkodó a Gyöngyös parti várost kivette a hatalmuk alól, és királyi várossá tette.

I. Károly 1328. június 3-án kelt oklevele egyértelműen utal arra, hogy Kőszeg városát Kőszegi (II.) Henrik bán és fia, Kőszegi Iván nádor alapította és építtette. Miután Henrik 1274-ben esett el, a város alapítása ennél az időpontnál korábbra tehető. Az 1328. évi kiváltságlevélben az Anjou uralkodó arra is kitér, hogy azokat a kiváltságokat akarja Kőszegnek biztosítani, amelyek Kőszegi Iván nádor unokája, Kőszegi (III.) Miklós 1314 előtt kelt oklevelében olvashatók.⁵³

A vár és a város joghatóságának szétválását nehezítette az, hogy Kőszegen 1327-ben két vár is állt egy uradalomban (*castra Kethkuseg*), nevezetesen Felső-Kőszeg (*Altes Haus, Óház*), valamint Alsó-Kőszeg (*Kewszeg inferior*).⁵⁴ A Kőszegi Henrik és fia, Iván által alapított Alsó-Kőszeg (vagy Kőszeg vára) a várossal közös védelmi rendszert képezett. A kőszegi telepések és polgárok (*hospites et cives*) számára megerősített királyi oklevél tehát a Kőszegiek 13. századi, tartományúri kiváltságain alapul. Kitételei Alsó-Kőszegre, a városra vonatkoznak: 1) Legyenek szabadok a kőszegiek a *ruga* nevű ajándék vagy kötelező census alól (*donum seu census statutus*). 2) Mind a vér-, mind a kisebb bíráskodás esetén az évente közösen választott bíró hozzon ítéletet. 3) Aki elköltözik, házait eladva fizesse meg a földbért (*terragium*). 4) A terményadót minden kepe után 10 dénárrel lehessen kiváltani. 5) A bordézma mustban vagy dénárban (a must áraban) adassék. 6) A nemeseknek legyen szabad más megyéből beköltözni. 7) Ha a kőszegi esküdtek nem tudnak megegyezni egy ítéletben, kerüljön az ítékezés joga Sopronhoz a vitás perben. 8) Kőszeg polgárai kapják meg ugyanazon jogokat, mint a soproniak. 9) A városból kiköltöző polgárok fizessenek 12 dénárt mind ház-, mind szőlővagyonuk után. 10) a polgároktól – a szokásos, régi vámonkon kívül – nem lehet vámot szedni. 11) Ha az esküdtek döntésképtelenek, úgy az ítélethozatalkor érvényesüljön a többségi elv. 12) Ne kelljen sertésdézsmát fizetni a kőszegieknek. 13) Az éves városi adót (*collecta*) közösen fizessék, ki-ki a tehetsége (*facultas*) szerint. 14) Közös akarattal válasszának plébánost vagy papot és bírót a várnagy vagy nemes ember beavatkozása nélkül. 15) ha a város (*communitas*) felmenti a bepanaszolt polgárt, az uralkodó védelmet biztosít a panaszosokkal és vádlókkal szemben. 16) Az uralkodó ígéretet tesz arra, hogy utódai sem engedik ki a várost a közvetlen királyi fennhatóság alól. 17) A hetivásár napján vagy más napokon a városba szállított és ott vásárolt áruk után régi szokás szerint nem szedhető vám. 18) Az oklevél kiadását követő három évben nem kell adót (*collecta seu exactio*) fizetni, de utána olyan módon fizessenek, mint a soproniak. A felsorolt gazdasági, jogi és egyházi kiváltságok annak a folyamatnak az állomásait érzékeltetik, amelyben a kőszegiek nagy részben mentesültek a megyei ispán joghatóságától, a város önálló ítélkezési jogot kapott, továbbá a kegyúri jogok saját plébánia révén városi hatáskörbe kerültek. A telepések és polgárok által választott bíróval és plébánossal a kiváltságlevél ténylegesen is városprivilegium lett. A városalapítóktól nyert szabadalmak létéről egyébként még a 16. században is tudtak. Egy forrás szerint a földesúri *hospesek* és polgárok már Kőszegi (II.) Henrik idején is régi kiváltságaik megerősítésére gyűltek össze.⁵⁵

Az kétségtelen, hogy vásártartásra nem a királyi oklevél jogosította fel először Kőszeget, a hetivásárok körzete még a király oklevél kiadása előtt létrejött. Felmerült az az igény, hogy a hetivásár napján ne szedjenek vámot az eladásra felkínált áruk után. Kőszeg vára és városa között azonban 1385-ben konfliktus alakult ki a vámszedés miatt, ezért a polgárok Erzsébet királyné beavatkozását sürgették.⁵⁶

aware of Otto and Konrad Hardegg, who fell on Otakar's side in 1260, and knew that the Kőszegis gained both estates and the Lower Austrian title of count from the Bohemian king.

Although Andrew III and Charles I also issued charters there, they were marked 'under the castle of Kőszeg' (*subtus castrum Kwzeg, sub castro Kuzeg*). The last Árpadian king, Andrew III instructed his field chancery to issue such a charter in autumn 1296, and the Angevin king did the same in summer 1316.⁴⁵ It is certain that Kőszeg underwent reconstruction after the sieges of 1286 and 1289. The defences of the castle and the town turned out to demand close interdependence. We know little about the joint structure of the Lower Castle and the town in the thirteenth century. The Lower Castle within the wall became the centre of the estate.

A contemporary rhyming chronicle relates the capture of both the lower castle and the town by Albert I in 1289 (*von im wart besezen beidiu hus und stat*).⁴⁶ Another source tells the story of the siege, during which a siege engine called a *priapus* pounded a large gap in the town wall (*machina quadam priapus dicta muro civitatis magna parte interrupto*), and after the castle was occupied, the siege machines were pulled over to attack the town (*transactis castro machinis expugnato*).⁴⁷ These lines are not the repetition of a customary narrative element, because Kőszeg was the only town in the area touched on by the campaign. Indeed it was a town that had been built to form a common system with the Lower Castle. The chronicle relates the capture of both the town and the lower castle. The town walls were undoubtedly standing in the thirteenth century, but whether they were built of stone is an open question. Based on archaeological finds one may think of a system of beams with compacted intermediate layers. The first parish church in the town may have been St Catherine's Church.⁴⁸

2.2.2 The inner town in the second half of the thirteenth century. Foundation of the town on the trade route (Plate A.3.1)

The town, including the castle, was smaller than it is today. The perimeter walls of the castle, the four towers and the north palace were built in the second half of the thirteenth century,⁴⁹ as is evident from building materials (stone, brick and wooden beams), upper-floor tracery, decorative elements and practical features. The phase maps (Plates A.3.1–2) show the stages of development. The town took shape relative to the castle and the trade routes that ran through it. In addition to its gatehouses to the north and south (Upper and Lower Gate), a gatehouse was already built in the south-west. The spatial setup was due to the fact that a geological dividing line runs through the town centre in the north–south direction: the ground is sandy on the east side and harder – and higher – on the west.⁵⁰ Buildings and public spaces were located on the left and right sides of the single-street: parish church, graveyard, Franciscan friary, marketplace, timber-built, wattle-and-daub dwelling houses, broad plots suitable for farming, roads to the defensive points, and criss-crossing paths. The east boundary ran behind today's churches and in front of the buildings of the town centre, so that the town retained its trapezium shape as it grew. The Gyöngyös floodplain provided a natural defence from the east but it was reinforced with ditches and palisades; to the south, the town was enclosed by a palisade and ditches.

2.3 The 1328 royal charter of privilege

By the charter of 1328,⁵¹ Kőszeg changed from an oligarch's town to a royal free town. Charles I took control of Sárvár, Kőszeg and Güssing in the summer of 1327, and Lockenhaus and Bernstein in 1340.⁵² He appointed royal *ispáns* to run the counties of Sopron and Vas, and castellans for the captured castles. The royal office-bearers had to acknowledge, however, that the king had seized Kőszeg from their control and made it a royal town.

Charles I's charter of 3 June 1328 clearly states that the town of Kőszeg was founded and built by Ban Henrik II Kőszegi and his son Palatine Iván Kőszegi. Charles I also stated in the charter that he wished to confer on Kőszeg the privileges mentioned in a charter by the grandson of Palatine Iván Kőszegi, Miklós III Kőszegi, before 1314.⁵³ Since Ban Henrik died in a battle in 1274, he must have founded the town before then.

An obstacle to separating the jurisdiction over the castle and the town was that there were two castles in the estate of Kőszeg in 1327 (*castra Kethkuseg*), namely Upper Kőszeg (*Altes Haus, Óház*) and Lower Kőszeg (*Kewszeg inferior*).⁵⁴ Lower Kőszeg, or Kőszeg Castle, founded by Henrik and his son Iván, constituted a common defensive system with the town. It was therefore the Kőszegis' thirteenth-century oligarchical privileges for the settlers and burghers of Kőszeg (*hospites et cives*) that the royal charter confirmed. Its articles concern Lower Kőszeg and the town: 1) The citizens of Kőszeg are exempt from the *ruga* gift or compulsory census (*donum seu census statutus*). 2) A judge elected by the community shall make judgements for both major and minor offences. 3) Anybody who wants to move out has to sell his houses and pay the land tax (*terragium*). 4) 10 denars may be paid after each *kepe* (*capecia*) of grain in lieu of the lord's share of the harvest. 5) The wine tithe shall be paid in stum or its value in denars. 6) Nobles from other counties shall be free to move in. 7) If the jurors of Kőszeg cannot agree on a judgment, the decision shall be referred to Sopron. 8) The burghers of Kőszeg shall have the same rights

Azok a királyi rendelkezések, amelyek a soproni minta követését írják elő, természetesen nem érvényesülhettek a város tartományúri státusza alatt. Kőszeg 1328-ban azonban átvette Sopron szabadságait. Az oklevél azon kitétele, amely a várost közvetlen királyi uralom alá (*regium dominium*) helyezte, ténylegesen királyi szabad városi jogállást biztosított neki. Viták később abból adódtak, hogy az uralkodó kőszegi várnagy akadályozta a várost abban, hogy szabadon gyakorolja az uralkodó által deklarált jogait. A városbírói hatalom két településtörténeti vetülete közé tartozott a bírói hatáskör területi illetékessége (*Burgfried*), valamint a város határainak rögzülése. Mai kifejezéssel élve mind a büntető, mind a polgári perekben (*causae tam maiores, quam minores*) való ítékezés, mind pedig a pallosjog gyakorlásának területi érvényességét meg kellett állapítani. A kőszegi vár enklávészerűen ékelődött a városba, ezért az uralkodónak egyértelműen tisztáznia kellett a szemben álló felek jogait. Miután a vár és a város közös védelmi rendszert képezett (*Burgstadt*), sürgető lett az igazgatási, az igazságszolgáltatási, a törvénykezési hatáskörök, továbbá a közös védelmi funkciók egyeztetése. Az ítélethozatalban napirenden lehettek a viták a tizenkét esküdt között, máskülönben nem kellett volna rendelkezni a többségi elvről, tehát hogy hét esküdt véleménye többet nyom a latba, mint öté, továbbá arról, hogy döntésképtelenség esetén Sopron polgáraira háruljon kőszegi ügyekben az ítékezés joga. Kialakulatlan helyi bíraskodási gyakorlatra utalnak ezek az ellentétek, feltehetően külső, földesúri „ráhatás”, netán a várnagy befolyása miatt. Ezért még mindig hasznosabbnak tűnt akár első fokon is a soproniakhoz fordulni, mint elfogadni bármiféle földesúri ellenőrzést. Kőszeg így lett Sopron leányvárosa, Sopron pedig Kőszeg fellebbviteli fóruma.

Nyilván nem volt az sem véletlen, hogy az uralkodó a kőszegi várnagyot és más nemes embereket is eltiltott attól, hogy a városi közösség akarata ellenére plébánost és bírót jelölhessen. A városi önállóságot azonban szinte lépésről lépésre kellett kiharcolni mind a mentességek, mind pedig a bírói és katonai hatalom területén. Teljes függetlenségre várni kellett egészen a 17. század derekáig. Besztercebánya (Banská Bystrica) és Zólyomlipcse (Slovenská Ľupča) mellett csak Kőszeg kiváltságlevele tartalmazta azt a kitétele, hogy a bírót évenként kell választani.⁵⁷

1348-ban Alsó-Kőszeg bíráját (*Judex de Kewzeg inferiori*) nyilván azért kell külön kiemelni, mert ezzel kitüntetett helyzetbe hozták Felső-Kőszeg és az alsóvár várnagyával, Ugali Miklós mesterrel szemben.⁵⁸ Mindkét Kőszeg királyi védelem alatt állt, de tovább folyt a vetélkedés az elkülönített, helyi hatalomgyakorlásért, főleg a vámszedésben, a büntető bíraskodásban, valamint a katonai, védelmi funkciókban. Kőszeg az uralkodó ígérete ellenére sem maradt sokáig közvetlen királyi birtok, a 14. század végén magánföldesúri hatalom alá került. A középkori Kőszegen polgármestert (*magister civium*) először 1385-ben választottak, a városkapitányi hivatal pedig 1575-ben jött létre. A polgári és katonai fennhatóság ugyanis a vár és a város közti vetélkedés keretében maradt.

A már több mint fél évszázada alapított városban már 1328 előtt megtörténtek a telekosztások. Az első telkeket német telepesek kaphatták, akiket a 13–14. század fordulóján már hol telepesnek (*hospes*), hol pedig polgárnak (*cives*) neveztek. A háztelkek szabad forgalmát nem tiltották, költözéskor azonban 12 dénár illetéket kellett egy egész házért (*de domo integra*) leróni. Ily módon fékeztek a kitelepedést. Az illetékfizetést ráadásul összekapcsolták a szőlőbirtokkal is. Akinek háza volt, szőlőbirtokkal is rendelkezett, és fordítva.

A külső telkeket is művelésbe vonták. A Kőszegi család két tagja közt 1279-ben végrehajtott birtokosztályt tanúsító oklevél szerint csöböradót, azaz terméstől független átalányadót kértek a szőlőművelőktől.⁵⁹ Anjou Károly privilégiumában arról is rendelkezett, hogy a bortizedet (*decima vini*) szüret idején, a préseléskor nyomban bormustban vegyék ki, vagy legyen mód arra, hogy dénárban válthassák meg. Volt tehát készlet arra, hogy a tizedet készpénzben fizessék ki. Még nem bérelték a bortizedet, és olykor várniuk kellett a késlekedő behajtókra. Ekkor már – a háztulajdonhoz hasonlóan – a szőlő is a szabad ingatlanforgalom része volt. Az a tény, hogy ha valaki elköltözött a városból, akkor egész szőlője után (*vinea integra*) ugyanannyi illetéket kellett fizetni, mint egész háza után, csak megerősítette a szőlőtulajdonlás fontosságát. Az illetékösszeg a városbíróhoz került, az ingatlanforgalom felügyelete így egy kézben összpontosult. Szabályok közé szorítva ugyan, de adva volt a költözködés szabadsága. Az oklevél azonban külön pontban rögzítette, hogy ennek a szabadságnak az volt az ára, hogy az elköltözőnek meg kellett fizetni a földbért, a *terrariumot*. Az átalánydíjas járandóságokkal szemben a királyi adót (*collecta*) úgy vetették ki, hogy mindenki a vagyoni állapota szerint (*iuxta uniusque exigentiam facultatis*) fizessen. Ez alól a teher alól azonban senki nem kapott mentességet.

A város határán belül fekvő földek lassan átmentek a városlakók és a telepesek közös tulajdonába. A halászatról, az erdőhasználatról és más földesúri haszonvételekről a városprivilégiumban még nem esett szó. Arról viszont igen, hogy a környező megyékből beköltöző nemesek is (*nobiles de provincia circumquaque*) élhettek a polgárok jogaival, továbbá szabadon birtokolhatták jövedelmeiket és haszonvételeiket (*proventus et utilitates*). A megmaradt királyi magánbirtokokért természetesen a várnagy felelt, éppen ez okozta a konfliktusokat a királyi birtok és a királyi város, valamint polgárai birtokai között. A fent említett *Kunig* (*König*) szőlő nevében is viselte, hogy a királyi vár birtoka maradt, de a kőszegi polgárok művelési kényszerével.⁶⁰ 1551-ben is így volt, de akkor a polgárok a hegyvám fejében zálogba vették.⁶¹

as those of Sopron. 9) Citizens who move out of the town shall pay 12 denars after every house and vineyard. 10) Nothing need be paid by the burghers other than the customary, old tolls (*tributum*). 11) If the jurymen cannot come to a decision, the majority principle shall apply in making a judgement. 12) The citizens of Kőszeg need not pay pig tithes. 13) The yearly tax of the community (*collecta*) may be paid in a lump sum with everyone's contribution according to his means. 14) The parish priest or other priest and the judge may be chosen by the will of the public without any interference by the castellan or a noble. 15) If the community absolves the accused, the king will provide protection against claimants and accusers. 16) The king promises that his successors will not release the town from direct royal overlordship. 17) No excise duty shall be payable after merchandize taken to the town on weekly market days and other fair days. 18) Tax (*collecta seu exactio*) shall not be payable for the three years following the issue of the charter, but thereafter Kőszeg shall be subject to it, as are the people of Sopron.

The economic, legal and church privileges listed above give an impression of how the people of Kőszeg became largely immune from the jurisdiction of the county *ispán*. The town received the right to make independent legal judgements. The rights of patronage for its own parish passed to the municipal authority. By enabling settlers and burghers to elect the judge and parish priest, the charter was conferring truly urban privileges. Freedoms granted by the founders of the town were still known of in the sixteenth century. This means that already under Henrik II Kőszegi, the settlers or burghers gathered to confirm their old privileges.⁵⁵

It was certainly not the royal charter that first conferred on Kőszeg the right to hold markets. The market zone for the weekly markets had been set before the royal charter was issued. A claim was voiced for the toll not to be collected on weekly market days after the merchandise offered for sale. A dispute concerning taxes erupted between the castle and town of Kőszeg in 1385, in which the burghers urged Elisabeth, the dowager queen to intervene.⁵⁶

The provisions of the charter requiring the model of Sopron to be followed could not of course have applied while the town was under oligarchic control. Kőszeg adopted the municipal liberties of Sopron in 1328. By placing the town under direct royal jurisdiction (*regium dominium*), the charter conferred the rank of a royal free town. This did not prevent later disputes when the king's castellan obstructed the town from exercising its endowed rights. Two spatial aspects of the authority of the town judge were crucial for the development of the town: the judge's territorial competence (*Burgfried*) and the setting of the town boundaries. In modern terminology, this meant establishing the limits of the territorial jurisdiction concerning criminal and civil cases (*causae tam maiores, quam minores*) and of the right to impose capital punishment (*ius gladii*). Since Kőszeg Castle constituted an enclave within the town, the king had to make a resolute intervention to settle the rights of the disputing parties. Since the town and the castle constituted a joint defensive system, a fortified town (*Burgstadt*), thus urgently demanded the reconciliation of administrative, judicial and legislative competences. The disputes must have divided the twelve jurymen required to make a judgement, otherwise there would have been no need for the majority principle, i.e. the principle that the opinion of seven jurymen should carry more weight than that of five. Then there was the provision for the burghers of Sopron to have the right to judge Kőszeg cases if the Kőszeg jury was unable to decide. These conflicts suggest the immaturity of local court practice, presumably owing to external influence from the landowner or possibly the castellan. For that reason, taking affairs to Sopron must have seemed a better bet, even in the first instance, than accepting seigneurial control. Kőszeg thus became an affiliate town of Sopron, and Sopron became its court of appeal.

Similar concerns must have been behind the royal prohibition on the Kőszeg castellan and other nobles from appointing the parish priest and the judge against the will of the town community. The town had to fight almost yard by yard for its exemptions and in areas of judicial and military authority. It did not achieve complete autonomy until the middle of the seventeenth century. Kőszeg was one of only three towns (the others being Besztercebánya and Zólyomlipcse, now Banská Bystrica and Slovenská Ľupča) when the town charter unambiguously required to elect their judges every year.⁵⁷

The emphasis laid on the position of the judge of Lower Kőszeg (*Judex de Kewzeg inferiori*) in a 1348 charter is clearly aimed at putting him in a privileged position relative to the castellan of Upper and Lower Kőszeg, Miklós Ugali.⁵⁸ Both Kőszegs enjoyed royal protection, but wrangling continued over the exercise of separate authority, most of all in collecting taxes, criminal justice and military and defensive functions. Despite the king's promise, Kőszeg did not remain a direct royal estate for long. In the late fourteenth century, it came into the possession of a private landlord. The first medieval mayor (*magister civium*) of Kőszeg was elected in 1385, and the office of captain of the town was created in 1575. The subject thus remained in heated contention between the castle and the town.

Burgage plots within the town were allocated before 1328, when the town had been in existence for half a century. The first burgages may have been granted to German settlers, referred to at the turn of the thirteenth and fourteenth centuries variously as settlers (*hospites*) and burghers (*civites*). There was no ban on alienating house plots, but on

Településtörténeti szempontból több kérdés várt megoldásra a királyi privilégium elnyerése után. Képesse válik-e a város arra, hogy *civitas murata*, fallal körülvett település legyen? Megakadályozza-e a Gyöngyös ártere a város keleti terjeszkedését? Elég erős-e a település önkormányzata, hogy funkciókkal töltsen meg a megnagyobbodott belső teret? Van-e arra elegendő forrás, hogy újabb telepéseket fogadjon be? Végül felvetődött annak eldöntése, hogy milyen módon szabályozzák a Gyöngyös-patak folyását, és hogy miként alakuljon a malomhelyek kiosztása. Nagy volt a várakozás azzal kapcsolatban is, hogy vajon van-e elég ereje Kőszegnek ahhoz, hogy létrehozson egy külső piacteret, és kialakítsa a két külváros pozícióit.

2.3.1 A belváros a 15. század elején. Kőfalak a belváros körül (A.3.2 tábla)

1336-ban Kőszeg királyi parancsot kapott tornyok és kőfalak építésére. A város belső területét nagyjából az egykori Lombai-torony síkjától keletre tölték ki, a mai városfal nyomvonaláig. Kiszáritással, feltöltéssel jó darabot hódítottak vissza a Gyöngyös-patak árteréből. A települést átszelő, régi főútvonal és az egyházi épületek – a plébániatemplommal együtt – a település tengelyébe kerültek, és ezzel déli irányban megnagyobbodott a belső piactér. A belváros megnövelt, keleti részén a korábbiaknál keskenyebb, kimért telekosztások jöttek létre. A telkekre épült, gerendavázas, paticcsal tapasztott, olykor kétszintes házak homlokzata az új utcára és a tér keleti felére nézett. A hosszú és keskeny telkek hátulsó traktusát is bevonták a kézművességbe és a gazdálkodásba. Négy-hat telek egy-egy egységet képezett, amelyek mögött keresztút futott. 1393-ban a város új földesura, a Garai család a keleti házsor telkeinek levágott végeire zsidó telepéseket költöztetett. Az új keresztutcat még az 1570. évi telekkönyvbe is Zsidó utca (*Judengasse*) néven vezették be. Az utca néhány telke az uradalomhoz tartozott.⁶² A 15. század elejére ezzel megszilárdult a belváros szerkezete.

2.3.2 A város az 1300-as években. Külvárosi fejlődés (A.3.3 tábla)

A két külváros megszületése párhuzamosan zajlott a belváros létrejöttével. A Gyöngyös-patakot meg kellett szelídíteni és használatba venni. A város területének részévé tették a várost átszelő kereskedelmi út északi és déli szakaszát. A 18. században „elásott” Gyöngyös-ágak medrét ekortájt alakították ki. Az 1328. évi kiváltságlevél terményadója malmok létét feltételezi. A Malomárkot ez a szükség szülte. A malom mindig egzisztenciális jelentőségűnek számított, a malomhelyeken uradalom és város osztozott. A Sziget (északi) külváros a Gyöngyös-patak mesterséges ágainak, illetve az azt keresztelő útnak köszönhette születését és nevét is. A déli külváros kezdeteit az ártér kiszáritása mellett három országút (Csepreg, Szombathely, Rohonc irányában) találkozása, Kőszeg regionális borkiviteli királyi kiváltsága, az Alsókapu előtt létrejött külső piac és a malmok sora alkotta.⁶³ A déli külváros első malomhely-kijelöléseit is ekkor kezdték el. A 16. századi telekkönyv igazolja, hogy a Magyarváros (*Hungermarkht*) az akkori Malom utcával (*Mülgaßen*) kezdődött.⁶⁴ A déli külváros bölcsője a külső piac meghosszabbítása, a mai Rákóczi út eleje.

2.4. A középkori település

2.4.1 A középkori Kőszeg lakói és oklevelezése 1447-ig

Kőszeg státuszának megjelölésére a latin *civitas*, a német *Stadt*, illetve az ugyancsak latin *oppidum* kifejezést használták. Az *oppidum* terminológia 1392 után jelent meg Kőszegre vonatkozóan, akkor, amikor a város egy év híján ötven esztendőre a Garai család birtokába került. Garai László macsói bán a „Kőszeg mezővárosunk” (*opidum nostrum Kwzegh*) kifejezést használta, vele azt nyomatékosította, hogy Kőszeg kiváltsággolt földesúri város lett.⁶⁵ A városban ekkor nagy tűzvész pusztított, ezért lényegében újra kellett telepíteni. I. Ulászló adománylevele is *oppidum*nak nevezte a várost, amikor a király Kőszeget 1441-ben Pálóczi Simon királyi lovászmester és Gutti Ország Mihály főkinstartó kettős birtokába adta.⁶⁶

A lakók összességének elnevezése a lényegében nem ingadozik, jóllehet a változatok olykor kisebb tartalmi különbségekre is utalnak az oklevelek címzettjeiben. Az első királyi kedvezmények részesei a polgárok vagy vendégek (*cives seu hospites*) lettek. Aztán a lakosok egyetemére (*universitas populorum*) is kiterjesztették a jogok egy részét. A városlakók (*Inwohner unserer Stadt, inhabitatores oppidi*) kifejezés megjelenése tovább differenciálta a megszólítottak körét. Ez a kettős megszólítás a Garai-korszakban kivételes lett. A város polgárai és más lakosai mellett ugyanis a kereskedők (*mercatores*) is a kiváltságoltak közé kerültek. Ezeket a terminológiákat a királyi, a nádori és a magánföldesúri írásbeliség használta. Lényegében egységesen, és nemcsak Kőszegre. A kőszegi kereskedők 1348-tól adatolhatóan külpiaconra szállították a magyar boroakat (*vina hungaricalia*), nevezetesen Rohonc, Csepreg és Kőszeg szőlőhegyeiről.⁶⁷ Pozsony és Sopron mögött így Kőszeg is felsorakozott a távolsági kereskedelemben érdekelt (határ)városok közé. Zsigmond király a Sopronon át a német (osztrák) részekre (*vina versus partes Theuthonie*) irányuló borkereskedelemnek adott zöld utat.⁶⁸ A távolsági kereskedőkben a város kitüntetett rétegét kell látni. A kőszegi Szent Jakab-templom megmaradt középkori falképe, a kereskedők és fuvarosok védőszentjét ábrázoló Szent Kristóf-freskó is erre a tevékenységre utal.

moving out, a duty of 12 denars had to be paid for one full house. This was a means of discouraging people from moving. Payment of duty was also connected to vineyard holdings. Whoever had a house also had a vineyard, and vice versa.

The external plots were put under cultivation. An estate division charter executed between two members of the Kőszegi family in 1279 tells us that ‘bucket tax’ was imposed on viticulturists at a flat rate, regardless of harvests.⁵⁹ Charles’ charter also stipulated that the wine tithe (*decima vini*) be collected immediately after pressing, in stum, or that it could alternatively be paid in denars. This indicates encouragement to pay tithes in cash. Although the wine tithes were not farmed out, the collectors were sometimes slow to arrive. By that time, like dwellings, vineyards could be freely traded. The fact that anyone moving out of the town had to pay as much duty on a whole vineyard plot (*vinea integra*) as on a whole house confirms the importance of owning vineyards. The duty was paid to the town judge, who thus had full authority over trade in property. There was freedom of movement, if subject to legal constraints. However, the charter devotes a whole clause to setting the price of this freedom: a person moving out of the town had to pay the land tax, the *terragium*. Unlike the flat-rate duties, the extraordinary royal tax (*collecta imposita*) was imposed in such a way that everybody paid according to his wealth (*iuxta uniusque exigentiam facultatis*). There were no exemptions from this.

The lands within the town boundary gradually passed into common ownership of its inhabitants and the settlers. There are no records of seigneurial dues for fishing, use of the forest or anything else relating to this land. Nobles moving in from neighbouring counties (*nobiles de provincia circumquaque*) could exercise the rights of burghers and could have free possession of incomes and usufructs (*proventus et utilitates*). The remaining estates directly owned by the king were naturally the responsibility of the castellan, and it was this that caused the conflicts between the royal estates and the properties of the royal town and its citizens. The Kunig (*König*) vineyard, as its name implies, remained the property of the royal castle, but the Kőszeg burghers had to tend it.⁶⁰ This was true even in 1551, but by then, the vineyard was pledged to the burghers in exchange for hill tax.⁶¹

There were several issues of urban development at stake after the granting of the royal charter. Would the town become capable of becoming *civitas murata*, a walled settlement? Would the floodplain of the Gyöngyös prevent the town’s expansion to the east? Were the municipal authorities strong enough to fill the enlarged town centre with functions? Were there enough funds to incorporate further settlers? There was much discussion on how to regulate the flow of the Gyöngyös and how the mill sites should be allocated. There were also great expectations on Kőszeg regarding its ability to set up an outer market and establish the positions of the two suburbs.

2.3.1 Inner town in the early fifteenth century. Stone walls around the inner city (Plate A.3.2)

In 1336, Kőszeg received a royal order to build towers and stone walls. The inner area of the town was pushed out eastwards roughly from the line of the old Lombai Tower to that of today’s town wall. Much land was reclaimed from the Gyöngyös floodplain by drainage and infill. The ecclesiastical buildings, including the new parish church became part of the axis of the town formed by the old main road. The inner market place neighbouring them was enlarged to the south. Narrow burgages were laid out in the eastern extension of the inner town. The houses built on these plots, some with two storeys, were of timber-framed wattle-and-daub construction and their frontage lay along the new street and the east side of the square. The back tracts of the long, narrow plots were used for crafts and farming. The plots were grouped into units of between four and six, separated by transverse streets. In 1393, the new owners of the town, the Garai family installed Jewish settlers in the cut-off ends of the plots of the east row of houses. The new transverse street was entered into the land register even as late as 1570 under the name *Judengasse* where some of the plots belonged to the manorial estate.⁶² The structure of the inner town thus firmed up by the early fifteenth century.

2.3.2 The town in the 1300s. Suburban development (Plate A.3.3)

The two suburbs were formed at the same time as the town centre. The Gyöngyös was tamed and put to use. The town incorporated the trade road along stretches to the north and south. The redirected branches of the river that were ‘buried’ in the eighteenth century date from this time. The lord’s share of the harvest mentioned in the 1328 charter assumes the existence of mills, for which the Malomárok (‘mill lade’) was dug. The mill was a major source of income, and the sites on the river were shared between the manor and the town. The north suburb, Sziget (‘island’), owed its formation and its name to the artificial branches of the Gyöngyös and the transverse road. The south suburb owed its beginnings to the draining of the floodplain, the intersection of three long-distance roads (to Csepreg, Szombathely and Rechnitz), Kőszeg’s regional royal wine export privilege, the outer market set up in front of the Lower Gate, and the row of mills.⁶³ The first mill sites in the south suburb were assigned at

Három esztendővel korábban, 1345-ben a soproniak még útkényszert harcoltak ki az udvarnál Kőszeggel szemben. Ebből az oklevélből derült ki, hogy Kőszegen új hetivásár (*forum novum, quod in Gunchyl noviter est exortum et inchoatum*) létesült.⁶⁹ Ez a Sopron és Kőszeg közti kereskedelmi háború első ismert megnyilvánulásaként értékelhető. Az új piactér a városfalon kívül, a déli városkapu előtt jött létre. A 14–15. századi vám- és harmincadmentességi (*tributum, tricesima*) kiváltságot mind a királyi, mind pedig a földesúri oklevelek megőrizték. 1409-ben Zsigmond király oklevele a polgárok és a lakosok mellett éppen ezért a kereskedőknek is (*mercatores*) kiemelt helyet biztosított az oklevélnyerők között.⁷⁰

Kőszeg etnikai szempontból a középkorban német- és magyar ajkú volt. Sokatmondó tény, hogy 1331-ben királyi oklevél említi Német-Kőszeg (*de Nemeth Kutzig*) nevét.⁷¹ 1348 és 1462 között nem egy oklevélben tűnnek fel családnevek. A német eredetűek németül, a magyarok latinul. A Hestul (1343), Neunsteter (1348), a Pokker (1353), a Seydel, a Günser (1374), a Rosenberg (1382) a Rayser (1383, 1385), a Kolan (1437) és a Kürsner (1464) családnevek mögött vitathatatlanul németajkúak állnak. A Magnus (1348), a Pulai (1360), a Pincus (1422) és a Carnifex családnevek viszont magyarokat rejtenek (Nagy, Pulai, Kövér, Mészáros). A korai oklevélszövegek ezeket a családokat mind a városvezetéshez kötötték. A soproni oklevéltárban 1382–1523 között megjelenő 25 kőszegi családnév 90 %-a német. Bizonyos értelemben persze megtévesztő arányokról beszélhetünk.⁷² A helyi németiség ugyanis még a 16. században is felülreprezentált volt Kőszegen. Sok jel mutat arra, hogy a Sopronban őrzött, javarészt peres, kőszegi vonatkozású anyagban is ezt lehet tetten érni. Befolyásolhatta a megnevezés nyelvét az is, hogy Sopron jegyzői maguk is németajkúak voltak. Amikor megjelentek a számszerűsíthető jegyzékek, azokból nagyjából 50-50 %-os német–magyar etnikai összetétel igazolódott. Ippolitusnak hívták az első ismert, kőszegi plébánost, Nicolausnak a városbíró. Az 1343-ban kiadott oklevél latin személynevei azonban semmit sem árulnak el arról, hogy viselőik németek vagy magyarok voltak. Kőszeg német neve (*Güns, Gins*) amely a Gyöngyös-patak *Gungus* nevéből keletkezett szótagelvonással, a 13–14. században az adatok alig 20 %-ban fordul elő; a patak és a város egybehangzó neve a Gyöngyös partján alapított várra és városra utal.

A zsidóság beköltözése 1392-től, a Garai család földesurasága kezdetétől mutatható ki Kőszegen. A zsidók földesúri védelem alatt álltak; a 16. századi telekkönyv szerint a belvárosi Zsidó utcának (*Judengasse*) nevezett uradalmi telkeket (*Herrnstadl*) jelölték ki számukra.⁷³ Oklevelek és peres iratok igazolják, hogy a zsidóság 1540-ig folyamatosan jelen volt Kőszegen. Alsó-ausztriai parancsra kellett kivonulniuk. Zsidóadójukat

1. ábra. Városcímer, 1446. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveltár, Titkos Levéltár, Nr. 38. (MNL OL DF 262 226)
Fig. 1 Arms of Kőszeg, 1446. Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Secret Archives, No. 38 (MNL OL DF 262 226)

innentől fogva a város váltotta meg. Név szerint ismerjük a középkori Kőszegen Baruch, Haschtzil, Herschel, Leser, Muschlein, Schlesinger zsidó lakosokat. Kultuszéletük bizonyítéka a talmudra, a kommentárookra és az imakönyvekre vonatkozó peres anyag, illetve a kőszegi levéltár 15–16. századi tóratöredéke.⁷⁴ A városban zsidóbíró nem volt, rokon, kereskedelmi kapcsolataik többek között Bécsújhelyhez, Hainburghoz, Kismartonhoz (Eisenstadt) és Sopronhoz kötik a kőszegi zsidókat.

A város első címerét az Anjouk adományozták. Pecsétjének latin nyelvű körirata: „Kőszeg polgárainak pecsétje” (*Sigillum Civium De Gvnsa*).⁷⁵ A Kőszeg városi hatósága által kiadott első fennmaradt oklevél (1382) német nyelvű. A Kőszegi Fiókleveltárban őrzött legkorábbi, 1437-ben kelt oklevelet Stephan Kolan városbíró adta ki, függőpecsétje viaszába a Garai-féle kígyós címerképet nyomták.⁷⁶ Az oklevél kiadói a *dy tzeyt Statrichter zu Gunss Auch dy tzeyt all gesworn pürger des Rats daselbst* („Kőszeg ez idő szerinti városbírája, továbbá az itteni, jelenlegi tanács valamennyi esküdt polgára”) német, pontosabban középfelnémet formula nevezi meg. A városbíró (*Statrichter*) tehát valamennyi esküdttel együtt garantálta az oklevélbe foglalt adókedvezményt. Uralkodói oklevélben a német nyelv Kőszegre vonatkozóan elsőként 1446-ban, Habsburg Frigyes

this time. The sixteenth-century land register shows that Magyarváros (*Hungermarckht*) started with Malom utca (*Mülgaßen, 'mill street'*).⁶⁴ The extension of the external market, the beginning of what is now Rákóczi út, was the cradle of the south suburb.

2.4. The medieval town

2.4.1 Medieval Kőszeg up to 1447: inhabitants and documentary evidence

Three Latin and German terms – *civitas*, *Stadt* and *oppidum* – were used to designate Kőszeg's status. It was after 1392, when the town passed into the possession of the Garai family (who held it for forty-nine years), that it started to be referred to as an *oppidum*. László Garai, Bán of Macsó, used the expression 'our market town Kőszeg' (*opidum nostrum Kwzegh*) to emphasize that Kőszeg had become a chartered landowner's town.⁶⁵ The town had just been destroyed by a great fire and effectively had to be resettled. Wladislaus I's charter of grant, by which he placed Kőszeg into the dual possession of Simon Pálóczi, his Master of the Horse, and Mihály Ország of Gut, Lord Treasurer, in 1441 also designated the town as an *oppidum*.⁶⁶

The nomenclature applied to the inhabitants as a whole is fairly stable, although there are occasional variants that indicate some minor differences in substance between the addressees of the charters. The recipients of the first royal concessions were burghers or settlers (*cives seu hospites*). Some of the rights were later extended to all people (*universitas populorum*). References to 'inhabitants' (*Inwohner unserer Stadt, inhabitatores oppidi*) made further differentiations. This dual naming became rare in the Garai era. That was when the merchants (*mercatores*) joined the burghers and other inhabitants of the town as holders of privileges. These terms were used quite consistently, and not only for Kőszeg, in charters issued by the king, the palatine and landowners. From 1348 written evidence shows that Kőszeg merchants started to export Hungarian wine (*vina hungaricalia*) from the vine slopes of Rechnitz, Csepreg and Kőszeg in 1348.⁶⁷ Kőszeg thus took a place behind Pressburg (Pozsony, Bratislava) and Sopron in establishing an interest in long-distance trade. King Sigismund opened the way for selling wine to the German (Austrian) lands (*vina versus partes Theuthonie*) via Sopron.⁶⁸ The long-distance merchants must therefore have been an elite section of the town population. The surviving medieval mural from St James' Church in Kőszeg, a fresco of St Christopher, the patron saint of merchants and carriers, displays their patronage.

Three years previously, in 1345, Sopron had successfully petitioned the court for a route to be enforced on Kőszeg. This charter reveals that a new weekly market had been set up in Kőszeg (*forum novum, quod in Gunchyl noviter est exortum et inchoatum*).⁶⁹ This development may be seen as the first known manifestation of the trade war between Sopron and Kőszeg. The new marketplace stood outside the town wall, in front of the south town gate. Both royal and seigneurial charters preserved the exemption from market taxes and the *harmincad* or 'thirtieth' customs duty (*tributum, tricesima*) in the fourteenth and fifteenth centuries. Sigismund's charter of 1409 thus adds the merchants (*mercatores*) to the burghers and inhabitants as particular beneficiaries of its terms.⁷⁰

The people of Kőszeg were German and Hungarian speakers in the medieval period. It is revealing that a royal charter of 1331 mentions the term German Kőszeg (*de Nemeth Kutzig*).⁷¹ Family names appear several times in charters from between 1348 and 1462. The German names are given in German and the Hungarian names in Latin. The families bearing the names Hestul (1343), Neunsteter (1348), Pokker (1353), Seydel, Günser (1374), Rosenberg (1382) Rayser (1383, 1385), Kolan (1437) and Kürsner (1464) were undoubtedly German speaking, those written as Magnus (1348), Pulai (1360), Pincus (1422) and Carnifex must have had the Hungarian names Nagy, Pulai, Kövér, Mészáros. These families are recorded in the early charters as being linked to the municipal authorities. Of the twenty-five Kőszeg family names found in charters in the Sopron archives from the period 1382–1523, 90 % are German. These proportions may in a sense be misleading.⁷² The local Germans were still overrepresented in Kőszeg in the sixteenth century. There are many signs of this in the Kőszeg-related documents in Sopron, most involving court cases. These usage of names in the Sopron documents was also influenced by the fact that the notaries of Sopron were German speaking themselves. All quantifiable lists show a roughly half-and-half German and Hungarian ethnic composition. The first known Kőszeg parish priest was called Ippolitus, and the first town judge, Nicolaus. The Latin personal names in the 1343 charter, however, say nothing about whether they were Germans or Hungarians. The German name of Kőszeg (*Güns, Gins*) appears in no more than 20 % of documentary mentions in the thirteenth and fourteenth centuries. It derives from *Gungus*, the Latinized name of the Gyöngyös River with the removal of a syllable, a reference to the castle and town founded on the banks of the river.

The earliest evidence of the arrival of Jews in Kőszeg dates from 1392, the beginning of the town's possession by the Garai family. The Jews enjoyed seigneurial protection. According to the sixteenth century land register, they were assigned burgages owned by the lord (*Herrnstadl*) on *Judengasse*.⁷³ Charters and court documents prove that Jews were present in Kőszeg continuously up to 1540. They had to leave by a command from

kancelláriájában jelent meg, amikor a későbbi III. Frigyes – ekkor még római királyként – Kőszegnek új címert adományozott (1. ábra).⁷⁷ A címer már a város harmadik ismert címerének számított. Később Mátyás király is adott ki Kőszegnek német nyelvű oklevelet. Sopron, az anyaváros majd minden Kőszegre küldött anyagában németül fogalmazott. A kőszegi választópolgárság megnevezés (*die ganze Gemein zu Güns*) is soproni levélben fordult elő először német nyelvű forrásban.

2.4.2 A város az 1400-as években. A város külső határai (A.3.4 tábla)

A településtörténet legfontosabb fejleménye, hogy 1347–1392 között határjáró oklevelekben rögzítették Kőszegnek a szomszédos Lékával, Röttel, Kethellyel, Borsmonostorral, Csóval, Lukácsházával és Csömötével közös határait.⁷⁸ Az erdő-, legelő-, szőlő- és földbirtok-használati viták és perek a következő évszázadokra is elhúzódtak, de a város ekkor jutott jogbiztosító okleveleihez. Jellemző, hogy 1672-ben Kőszeg a vármegyei törvényszék előtt az összes környékbeli falu birtokosaival szemben védte a 14. században garantált birtokhatárait.⁷⁹ Létrejött az erdők, rétek, legelők, szőlők, gyöpek, szántók, továbbá más hasznosítású földdarabok (szén- és mészégetők, tégláégetők) birtokszerkezete (városi, *hospes*- és polgárföldek, majorságok, plébániai földek, mezsgyék és utak stb.). A városnak hol a borsmonostori apátsággal, hol a vármegyei ispánokkal, hol pedig a helyi várnagyokkal szemben kellett birtokhatárait (erdők, szántók, rétek) megerősítenni. A folyamat 1347–1392 között zajlott le. A korban szokásos határjárások elrendelésével a királyi szabad város számíthatott a királyi hatóságok közbelépésére.⁸⁰

A korszak beszédes földrajzi neveket hagyott az utókorra. Az 1354. évi határjárás helynevei egy 1383. évi átírásban maradtak fenn: *Warkutha*>Várkuta, *Waruta*>Váruta (a kőszegi felsővár kútja, a várhoz vezető út), *Gerechehegy*>Gerecse-hegy (a mai Tábor-hegy), *Louaghialoguta*>Lovaggyaloguta, *inter duos rivulos vulgo mezehtelenvelyke et fonusvelyke* > két patak között közönségesen Mesztelen Velike és a Velki-forrás a Hármaspatak két ága (a mai Vögelbach ágai) között, *fenyevhigi*>Fenyő-hegy (a mai Írott-kő).⁸¹ A *Velike* 'nagy' pataknevek magyarázata abban rejlik, hogy a *magnus mons*, a nagy hegy (az Írott-kő) alatt erednek.⁸²

A 13–14. századból többnyire magyar és szláv földrajzi nevek maradtak fenn a Kőszegi-hegységben. Erre utalnak a Gyöngyös-pataknak (*Gungys*: 1217) és Kőszeg várának (*castrum Kwszug*: 1248), Kethely falunak (*Kedhel*: 1277), illetve Pogány falunak (*Pugan*: 1279) a korai magyar toponímái, továbbá az 1279. évi oklevél ugyancsak szláv folyó- és helynevei: Doroszló (*Doruzlau*), Bozsok (*Bosuk*), Répce (*Rapcha*).⁸³ Csak a város alapításával jelentek meg a német telepések, ezért a helynevek között is csak később jelentek meg a német nyelvűek. Amikor az Esterházy család 1676-ban átvette a lékai uradalmat, Kőszeg nyugati, a hegyekben húzódó birtokhatárát is újrajárták. Erről tanúskodik az 1679. és az 1690. évi határjárás is. A Kőszegi-hegységben húzódó határok „mentén” három érdek csapott össze: a rohonci erdőt birtokló Batthyány, a lékait kormányzó Esterházy család és Kőszeg városáé. A tanúkihallgatások és a határjárások fedték fel többek között az Írott-kő többi elnevezését, illetve azt a tényt is, hogy a kőszegi erdők az akkor Szálkőnek nevezett csúsig értek: „a Szálkü három határra szolgál és azokat haséttya, Rohonczt, Lékait és Kőszögöt”.⁸⁴ Első alkalommal 1802-ben szerepel az Írott-kő (*Geschriebenstein*) a Batthyány és Esterházy család közti birtokvitában. A források egybehangzóan állítják, hogy a csúcs közelében álló fillitsziklán már 1596-ban határfelirat volt olvasható.⁸⁵ A ma már nehezen olvasható C. B. E. betűkre az osztrák történetírás a *C(onfinia) B(atthyányiana) E(sterházyana)*, Batthyány–Esterházy-határ feloldást, tehát az erdők kettős birtoklását javasolja.⁸⁶ Felfogásunk szerint a *C(ivitas) B(atthyány) E(sterházy)* megfejtés a helyes, ahol a *C(ivitas)*, azaz város Kőszeget jelenti. Az erdők hármás birtoklását erősítik a felsorolt, az osztrák kutatók számára ismeretlen, magyar nyelvű határjárások is.

Az északi külvárosban megszilárdult a patakágak és árkok korabeli rendszere. Erre utal, hogy 1437-ben ezek karbantartását a Gyöngyös utcában (*in der Günssgassn*) már adómentességgel jutalmazták. A hegyi forrás- és talajvizek nyugat felől, a Gyöngyös egyik mellékága pedig északkeletről táplálta a belváros és a vár közös vizesárkát. A patak folyások stabilizálása lehetővé tette azt, hogy a mai Pék és Gyöngyös utca közti részre, valamint a mai Fő tér és a Temető utca közti területre építkezzenek.

2.5 A kőszegi uradalom, 1279–1392

A kőszegi uradalom Héder nembeli Kőszegi (II.) Henrik birtokainak 1279. évi, fiai, Iván és Miklós közti felosztásában tűnik fel először. A jogügylet tárgyát Borostyánkő, Léka, Szent Vid és Kőszeg várai és tartozékaik képezték.⁸⁷ Borostyánkő és Kőszeg várát (*castrum Kuzyg*) Iván kapta – a falvak közül csak Doroszlót (*Duruzlau*) sorolták fel a kőszegi vártartományon belül. A hegyaljai települések, így Bozsok, Szerdahely, Velem és Cák először Szent Vid, majd Rohonc vártartományának részei lettek. 1279-ben tehát Kőszeg és Doroszló képezte a későbbi kőszegi uradalom magját. A Kőszeghez legközelebb eső Pogány falut (*villa Pugan*) közös tulajdonban tartották, de ekkor választották szét az erdőket. A később elpusztult falu helyén létesült Pogányok nevű szőlőhegy művelésétől a 16. század derekán kellett megválniuk a kőszegieknak.⁸⁸

Az Anjou-kor hatalomgyakorlása királyi birtokokon és az uralkodó szolgálatában királyi és megyei hivatalokat viselő előkelők *honor* birtoka-

Lower Austria. Their Jewish tax was redeemed by the town at that time. Names of Jewish inhabitants known in Kőszeg from the medieval period are Baruch, Haschtzil, Herschel, Leser, Muschlein, and Schlesinger. There is evidence of their religious life through references in court documents concerning copies of the Talmud, commentaries and prayer books, and a fragment of a fifteenth or sixteenth century Tora in Kőszeg archives.⁷⁴ The Jews, who did not have a designated judge among the councillors, had family and trading links with Wiener Neustadt, Hainburg, Eisenstadt (Kismarton), Sopron and other places.

The Angevins granted the town its first coat of arms. The Latin inscription on the seal of the burghers of Kőszeg is *Sigillvm Civvm de Gvnsa*.⁷⁵ The first surviving charter issued by the Kőszeg municipal authorities, dated 1382, is written in German. The earliest charter kept in the Kőszeg Municipal archives, dated 1437, was issued by the town judge Stephan Kolan, and the Garai snake device is impressed in the wax of its hanging seal.⁷⁶ The phrase denoting the issuers: *dy tzeyt Statrichter zu Gunss Auch dy tzeyt all gesworn pürger des Rats daselbst* (the present town judge of Kőszeg and all sworn burghers of the present council here) appears in the German language, specifically Middle High German. The town judge (*Statrichter*), with all of the councillors, thus guaranteed the tax concessions granted by the charter. The German language concerning Kőszeg first appeared in royal charters in 1446, in the chancery of Frederick Habsburg. That was when the later Emperor Frederick III – by that time as King of the Germans – granted Kőszeg new armorial bearings (*Fig. 1*).⁷⁷ It was the town's third known arms. King Matthias also issued German-language charters to Kőszeg. The parent town of Sopron used German in nearly every document it sent to Kőszeg. It was also in a Sopron document that the Kőszeg electorate (*die ganze Gemein zu Güns*) were first mentioned in a German-language source.

2.4.2 The town in the 1400s. The outer boundaries of the town (Plate A.3.4)

The most important development for urban topography in this period is the recording – in perambulation documents between 1347 and 1392 – of Kőszeg's outer boundaries towards Lockenhaus, Rattersdorf, Mannersdorf, Klostermarienberg, Csó, Lukácsháza and Csömöte.⁷⁸ Disputes and legal challenges concerning the use of forests, pasture, vineyards and other lands dragged on into the following centuries, but this was when the town received charters that laid down its rights. Typically, as late as in 1672, in a dispute with the owners of all of the villages in the area, Kőszeg defended before the county court the estate boundaries it had been guaranteed in the fourteenth century.⁷⁹ An estate structure consisting of forests, meadows, pastures, vineyards, grassland, ploughland and areas for other uses (charcoal burning, lime kilns and brick kilns), assigned as municipal, *hospes* and burghers' lands, manors, parish lands, boundaries, roads, etc., was drawn up at that time. It took the town from 1347 to 1392 to secure confirmation of the boundaries between its lands (forests, ploughland and meadows) and those of Borsmonostor Abbey, the county *ispáns* and the local castellans Kőszeg. By ordering the customary perambulations, the royal free town could count on the intervention of the royal authority.⁸⁰

Toponyms carrying information on local features are recorded in a 1383 transcription of the 1354 perambulation: *Warkutha*>Várkúta, *Waruta*>Váruta (the well of Kőszeg Upper Castle, the road up to the castle), the hill *Gerechehegy*>Gerecse-hegy (today Tábor-hegy), *Louaghialoguta*>Lovaggyalogútja ('horseman's walking path'), *inter duo rivulos vulgo mezehtlenuelyke et fonusvelyke*> between two streams, in vernacular Naked Velike and the spring Velike the two branches of Hármaspatak (today Vögelbach), *fenyevhigi*>Pine Hill (today Írott-kő).⁸¹ The explanation of the names of the stream and spring *Velike* 'great' is that they spring from *magnus mons*, or great hill (Írott-kő).⁸²

The geographical names in the Kőszeg Hills from the thirteenth and fourteenth centuries are mostly Hungarian and Slavic. Thus the River Gyöngyös (*Gungys*, 1217) and Kőszeg Castle (*castrum Kwszug*, 1248), Kethely village (*Kedhel*, 1277, today Mannersdorf bei Rabnitz) and Pogány village (*Pugan*, 1279) are early Hungarian, and the 1279 charter mentions Slavic river and place names: Doroszló (*Doruzlau*), Bozsok (*Bosuk*) and Répce (*Rapcha*).⁸³ German settlers arrived only upon the foundation of the town, hence the later appearance of the German toponyms. When the Esterházy family took over the Lockenhaus estate in 1676, Kőszeg's western estate boundaries through the hills were subject to renewed perambulation. This shows up in the perambulations of 1679 and 1690. Three interest groups clashed in the Kőszeg Hills: the Batthyánys, owners of Rechnitz forest the Esterházys, owners of Lockenhaus forest and the town of Kőszeg. The witness hearings and perambulations recorded other names for Írott-kő and the fact that the Kőszeg forests reached up to the Szálkü peak: *a Szálkü három határra szolgál és azokat haséttya, Rohonczt*, Lékait és Kőszögöt ('Szálkü stands between the fields of three places and divides them, those of Rechnitz, Lockenhaus and Kőszög').⁸⁴ Írott-kő (*Geschriebenstein*) appears in the estate disputes between the Batthyány and Esterházy families for the first time in 1802. The sources are unanimous in stating that the phyllite rocks near the peak were 'written' as boundary stones in 1596.⁸⁵ Austrian historians have interpreted the letters C. B. E., now hardly legible, as standing for *C(onfinia) B(atthyányiana) E(sterházyana)*, the Batthyány–Esterházy boundary,

in alapult, amelyekhez birtokosaik a *honor* (hivatal, tisztség) gyakorlásának idejére jutottak.⁸⁹ A kőszegi várak és uradalmak élén 1328–1392 között jobbára a Sopron vármegyei ispánok várnagyai, alvárnagyai álltak. 1331-ben Német-Kőszegnek két alvárnagya (*vicecastellani de Németh Kutzig*) is volt.⁹⁰ 1360-ban külön említik Felső-Kőszeg várnagyát, Kont Miklós nádor és soproni ispán emberét. 1374-ben Szécsényi Frank soproni ispán kőszegi várnagya közvetlenül Erzsébet királyné szolgálatában állt.⁹¹ A nyugat-magyarországi vármegyék ispáni hivatalainak összevonása megerősítette a védelmet az osztrák szomszédsággal szemben is. 1330–1402 között ezért állandósult Sopron és Vas vármegye közös ispánsága.⁹²

Amikor a vasvári káptalan 1392-ben bevezette Garai Miklóst és Jánost a kőszegi váruradalom birtokába, a következő településeket sorolta fel a vár tartozékaiként: Kőszeg, Gencs és Sebetelke nevű prédiума, Doroszló, Asszonyfalva és két prédiума: Kazár és Tömörd, Alsó- és Felsőszakony, Locsmánd és prédiума.⁹³ 1451-ben Habsburg III. Frigyes zsoldoskapitánya, Bernhard Krabatsdorfer kőszegi és rohonci urbáriumában Kőszeg városa, Alsó- és Felsőszakony, Kiszsidány, Gó, Gencs, Doroszló, Locsmánd, Lukácsháza, Pöse, Ludad, Asszonyfalva, Tömörd, Fraknó/Répcesarud és Szabadbáránd. szerepelnek mint a kőszegi uradalom részei.⁹⁴ Látható, hogy a 15. század derekára főleg a Répce és Gyöngyös menti falvakkal egészült ki az uradalom, ugyanakkor végképp kiesett az oly fontos Locsmánd. A kőszegi uradalom falvainak száma tehát megduplázódott, de az uradalom így is átlagos nagyságú maradt. 1392-ben Kőszeg új magánjogi státuszt kapott: kiváltságolt földesúri város, *oppidum* lett.

Zsigmond 1392. évi adománylevele fontos településtörténeti információt őriz: a „„Kőszeg (ti. a castrum, az alsóvár) a hozzákapcsolt, erődített várossal, amit szintén Kőszegnek hívnak” (*Kwzeg cum ciuitate murata eidem connexa similiter Kwzeg vocata*) formulát.⁹⁵ Az oklevél elsőként írja körül, hogy Kőszeg városát az Anjou-korban védőfallal övezték, az ugyancsak Kőszegnek nevezett alsóvár pedig vele egységet alkotott. Kőszeg még 1336-ban kapott parancsot arra, hogy a királyi adókat (*census regalis, collecta*) a városfalak építésére fordítsa.⁹⁶ Az ezt követő esztendőkből fel kellett húzni a város kőből készült védelmi rendszerét. Arra nincs adat, hogy ez vajon új nyomvonalon történt-e. A kőszegi várnagyok közreműködése nélkül azonban nem sikerülhetett, hiszen a vár és város egységes védelmi rendszerének kiépítése forgott kockán.

3. Kőszeg története, 1447–1647

3.1 Város és uradalom elzálogosítása. A török ostrom

Kőszeg középkor- és kora újkori történetében új korszakot jelentett, hogy 1447-ben *de facto*, 1463-tól pedig *de jure* közvetlen Habsburg-zálogra jutott. Az 1447-ben Regedén (*Radkersburg*) megkötött fegyverszünet Habsburg kézen hagyta az 1445-ben elfoglalt nyugat-magyarországi birtokokat. Az 1463. évi soproni béke alapján III. Frigyes visszaadta a több mint két évtizede a kezében lévő Szent Koronát. A koronáért és Sopron városáért azonban hét nyugat-magyarországi uradalmat (a szarvkőit, a kismartonit, a fraknóit, a kaboldit, a borostyánkőit, a kőszegit és a rohoncit), továbbá két várost, Kismartont és Kőszeget elzálogosítottak a Habsburg uralkodónak.⁹⁷ 1482–1491 között Hunyadi Mátyás volt ugyan a térség ura, az 1491. évi pozsonyi békében újra a soproni döntések jutottak érvényre. A zálogbirtokok továbbra is a Magyar Korona elidegeníthetetlen részei maradtak. Ahhoz, hogy visszaválthassák, uralkodói és országgyűlési döntésre volt szükség. Erre 1647-ig kellett várni.

Vas és Sopron vármegye Anjou-korban kiépített katonai és adminisztratív egysége 1441–1445 között szétesett. Kőszeg 1441-ben I. Ulászló főrendjei, Ország Mihály főkincstartó és Pálóczi Simon főlovászmester kettős birtoklása alá került.⁹⁸ A két főrend familiárisai a Habsburg-zálogban lévő Sopronra támadtak, mire Habsburg Frigyes a magyar magánjogban ismeretlen, magánjog-érvényesítő *Fehde*-háború feltételei szerint 1445-ben elfoglalta Nyugat-Magyarországot, benne Kőszeget.⁹⁹ A fegyverszünet ezt a folyamatot zárta le. A kőszegi uradalmat további alzálogba adták ki, kezdetét vette a Habsburgok katonai, hivatali vagy diplomáciai szolgálatában álló cseh, alsó-ausztriai, stájer, sváb, horvát és magyar nemesség térnyerése az elfoglalt várak, uradalmak és városok élén.¹⁰⁰ Bernhard Mutterndorfer, Kőszeg első, ismert osztrák zálogbirtokosa adta ki 1451-ben Kőszeg urbáriumát, amelyben megtalálhatók az uradalom falvai és Kőszeg városa szolgáltatásainak és jogosultságainak listája (Szent György-napi adó, vám, sóvám, vámszabadság éves vásárkor, harmincadvám, művelési és szüretelési kötelezettség a várhoz tartozó Királyszólbán, hegyvám, egyéb adók).¹⁰¹ Vítás pontok is maradtak benne, mint például a harmincadvám beszédésének joga, hiszen az a magyar kincstárát illette. Kőszeg privilegizált Habsburg-zálogváros státuszát 1462-ben alsó-ausztriai közjegyző igazolta.¹⁰²

Hunyadi Mátyás harmadik osztrák háborúja alatt, 1482–1490 között esély nyílt arra, hogy a magyar uralkodó semlegesítse az 1463. évi szerződést. Ekkor került a kőszegi vár élére Batthyány Boldizsár, aki familiárisával, Cholnoki Alberttel intéztette az uradalom ügyeit. A város visszanyerte királyi státuszát. A háborús pusztítás méreteiről nincsenek adataink, Hunyadi Mátyás 1483 januárjában Kőszegen keltezett négy oklevele azonban azt sejteti, hogy nagy károk voltak.¹⁰³ Két oklevél a szőlők pusztulásáról és arról beszél, hogy a várost falakkal, bástyákkal és erődítésekkel újra fel kell emelni, felépíteni és megerősíteni (*mit Statmaur*,

indicating dual ownership of the forests.⁸⁶ We propose that they stand for *C(ivitas) B(atthyány) E(sterházy)*, where *C(ivitas)*, that is ‘town’, refers to Kőszeg. The triple ownership of the forests is confirmed by the above Hungarian-language perambulations, which are unknown to Austrian historians.

The old system of river branches and ditches in the north suburb was fixed. This emerges from the tax exempt status awarded for their maintenance in Gyöngyös utca (*in der Gönssgassn*) in 1437. The common moat of the inner town and the castle was fed from hill spring- and groundwater from the west and a branch of the Gyöngyös from the north-east. Stabilizing the courses of the rivers enabled building on the area between what are now Pék utca and Gyöngyös utca, and the area between Fő tér and Temető utca.

2.5 The Kőszeg estate, 1279–1392

The Kőszeg estate first appears in the documents by which Henrik II Kőszeg of the Héder kindred divided his estates between his sons Ivan and Miklós in 1279. The transaction concerned the castles of Bernstein (Borostyánkő), Lockenhaus, Szent Vid and Kőszeg, and their appurtenances.⁸⁷ Iván received the castles of Bernstein and Kőszeg (*castrum Kuzyg*), but Doroszló (*Duruzlau*) was the only village listed as part of the castle estate of Kőszeg. The Hegyalja villages – Bozsok, Szerdahely, Velem and Cák – were first assigned to the castle estate of Szent Vid, and later to that of Rechnitz. In 1279, then, Kőszeg and Doroszló formed the core of what was to become the Kőszeg estate. The village closest to Kőszeg, Pogány (*villa Pugan*) was considered common property, but the forests were divided at this time. Pogány the village was later abandoned, but wine slopes called Pogányok were cultivated by the people of Kőszeg until they were forced to give them up in the middle of the sixteenth century.⁸⁸

The exercising of power on royal estates during the Angevin era was based on the granting of *honor* estates to dignitaries in the king’s service, as long as they enjoyed royal and county offices.⁸⁹ Between 1328 and 1392, authority over the castles of Kőszeg and their estates was usually held by castellans and vice-castellans of the *ispáns* of Sopron county. In 1331, German Kőszeg had two vice-castellans (*vicecastellani de Németh Kutzig*).⁹⁰ The castellan of Upper Kőszeg in 1360, a retainer of Miklós Kont, the palatine and the *ispán* of Sopron was mentioned separately. In 1374, the Kőszeg castellan to the *ispán* of Sopron, Frank Szécsényi, was directly in the service of Queen Elizabeth.⁹¹ The unification of the offices of *ispán* of the counties of Western Hungary strengthened defences against the Austrian neighbours. The joint office of *ispán* of Sopron and Vas counties thus became permanent between 1330 and 1402.⁹²

When the Vasvár chapter introduced Miklós and János Garai as lords of the Kőszeg castle estate in 1392, they listed the following towns and villages on the territory: Kőszeg; Gencs and its *praedium* of Sebetelke; Doroszló; Asszonyfalva and its two *praedia* Kazár and Tömörd; Alsószakony; Felsőszakony; and Lutzmannsburg (Locsmánd) and its *praedium*.⁹³ In 1451, the Kőszeg and Rechnitz *urbarium* of Bernhard Krabatsdorfer, the mercenary captain in service to Frederick III Habsburg lists the town of Kőszeg and the villages of Alsószakony, Felsőszakony, Kiszsidány, Gó, Gencs, Doroszló, Lutzmannsburg, Lukácsháza, Pöse, Ludad, Asszonyfalva, Tömörd, Fraknó/Répcesarud and Szabadbáránd as parts of the Kőszeg estate.⁹⁴ It is clear that the estate acquired further villages in the middle of the fifteenth century, mainly along the Répce and the Gyöngyös, but lost the important village of Lutzmannsburg. The Kőszeg estate thus doubled the number of its villages, but remained of no more than average size. In 1392 the town of Kőszeg acquired a new status under private law: a privileged seigneurial town, an *oppidum*.

Sigismund’s 1392 charter of grant contains important information concerning the history of Kőszeg’s settlement structure: the phrase ‘Kőszeg (i.e. the lower castle), and the similarly named fortified town of Kőszeg adjacent to it’ (*Kwzeg cum ciuitate murata eidem connexa similiter Kwzeg vocata*).⁹⁵ This charter is the first to record that Kőszeg was surrounded by a wall in the Angevin-era and that the lower castle, also called Kőszeg, was joined to it to form a defensive unit. In 1336, Kőszeg was instructed to spend the royal taxes (*census regalis* and *collecta*) on building town walls.⁹⁶ A stone-built defensive system had to be completed within the following years. There are no records as to whether this involved a new line of defence. The project must have demanded the cooperation of the Kőszeg castellans, as the castle and the town shared the same defensive system.

3. The history of Kőszeg, 1447–1647

3.1 Town and manor in pledge. The Ottoman siege

The pattern of development of medieval and early modern Kőszeg radically changed when it was directly pledged to the Habsburgs *de facto* in 1447 and *de jure* in 1463. The West Hungarian estates invaded by the Habsburgs were left under their control by the truce signed in Radkersburg (Regede) in 1447. Under the Peace of Sopron of 1463, in compensation for returning the town of Sopron and the Holy Crown of Hungary, which had

Weer vnd ander Vesstigung widervmb gerichtn, zupawen vnd zube warn).¹⁰⁴ A soproni ispánt és Kőszeg várnagyát rendre kellett utasítani, hogy tartsák meg a város korábbi kiváltságait.¹⁰⁵ Az adó- és vámkedvezmények felszabadult összegeit „építették be” a falakba. I. Miksa már egy újjáépített vár és város együttesét vette át 1491-ben. A Habsburg-zálogváros nem veszítette el kiváltságolt státuszát.

Településtörténeti szempontból mérföldkő, hogy 1331-ben egy forrás Német-Kőszeg várnagyát említi. Az etnikai szempontú elkülönülésről, azaz Magyar külváros (*Hungarisch Vorstatt*) létéről egy 1533. évi forrás tudósít.¹⁰⁶ Ez közvetett adatnak számít egyúttal a Sziget, az északi külváros német voltára, és valószínűsíti, hogy ez az állapot már a 15. században is fennállt. 1604-ben szó szerinti utalás történik a német külvárosra, azon belül is a Sziget Felső-Német külvárosára: *zue der Obern Teutschen Vorstadt des Sigets*.¹⁰⁷ A *Judengasse*-t, a *Zsidó utcát* az 1570. évi telekkönyv említi, noha ekkor már nem éltek zsidók Kőszegen.¹⁰⁸ A zsidóság, mint fentebb már szóba került, még Garai nádor telepítése révén került Kőszegre.¹⁰⁹ A 14. századi források a város német többségére utalnak, de elképzelhető, hogy csak a forrásokban voltak felülreprezentáltak a németek.¹¹⁰

A magyar és osztrák joggyakorlat párhuzamossága még sokáig tetten érhető volt. A soproni normák tovább éltek. 1451. évi forrás igazolja, hogy – a zálogjogi elcsatolás ellenére – hat nyugat-magyarországi város (Csepreg, Győr, Kőszeg, Sopron, Szombathely, Rohonc) perjogi szövetségbe tömörült.¹¹¹ Csepreg, Kőszeg, Szombathely és Rohonc büntetőügyekben még a 17. század első felében is közös, pártatlan bíróságokon hoztak ítéleteket.¹¹² Ezek a delegált fórumok garantálták, hogy a magyarországi helyi jogszokások, majd a *Tripartitum* országos szokásjoga alapján döntsének. Kőszeg városa ráadásul az uradalom szabad ispánsága (*Landgericht*), azaz úriszéke által hozott halálos ítéletek végrehajtásának is színhelye lett. 1531-ben a négy szabad város és mezőváros (*vier Freyen Stätn vnnd Märkten*) formula alatt már a fenti négy nyugat-magyarországi települést értették.¹¹³

II. Szulejmán török szultán második, bécsi hadjáratának a Habsburg zálogon lévő Kőszeg lett a legfontosabb állomása. 1529-ben a horvát származású, de Habsburg szolgálatban álló Jurisics Miklós katona-diplomata, az alsó-ausztriai tartományi gyűlés alsóházának tagja lett Kőszeg földesura, egyben a vár és a város közös kapitánya. A helyi védelem egységes stratégiájához kapcsolódóan a Rábán innen megszervezte a szlávón, a krajnai, a stájer, az alsó-ausztriai és a dunántúli rendekkel a területi védelmet is. A Kőszegre nehezedő nyomás ezzel jelentősen csökkent. 1532. augusztus elején ő maga gyűjtatta fel Kőszeg déli és északi külvárosának árok menti házait, hogy rálátása legyen a török hadak akcióira. „Ameddig a város tartja magát, addig tartható a vár is, de tovább nem” – írta Jurisics I. Ferdinándnak.¹¹⁴

A török hadvezetés a magyarvárosi Gyöpon (*Anger*) állíttatta fel a sátrait, de a hadinépek sátrai a város körül, az Óház magasságában és a síkságon mindenütt láthatók voltak. A védelem 1532. augusztus 5. és 28. között óriási emberi és dologi veszteség árán tizenkilenc heves rohamot, köztük aknarobbanással, a Gyöngyös vizének elszilipelésével és ostromgúllakkal nehezített támadást vert vissza: „A város négy helyen teljesen nyitott, a parasztok és polgárok közül alig néhányan maradtak életben. Ráadásul a török elpusztította házukat, telküket, szőlőhegyüket: mindent elvesztettek” – áll a kapitány utolsó jelentésében.¹¹⁵ Nemcsak a kőszegi, hanem a Nádasdy család csepregi uradalmának parasztjai is Kőszegre menekültek. A török nehézütegek hiánya, a határ menti rendek területi védelme, Kőszeg kitartó ellenállása, Sárvár és Szalónak sikertelen török ostroma, nemkülönben az, hogy súlyos ellátási gondok miatt a törökök kőszegi táborában janicsárlázadás tört ki, fegyverszünetre kényszerítette a feleket. A szultáni csapatok Bécs ellen vonulva előbb hagyták el a helyszínt. Az anatóliai és a ruméliai hadak elvonulása pedig két napig tartott. 1778 áprilisából jegyzőkönyvi bejegyzés szól arról, hogy „amint eddig azon időtől fogva szokás volt” a törökök felett aratott győzelem emlékére „tizenegy órakor délelőtt” harangoztassék.¹¹⁶ Egy 1534. évi kimutatás szerint Jurisics Miklósnak 1500 rajnai aranyforintot kellett Kőszeg elpusztult mezővárosa újjáépítésére (*an dem Flecken Güns verpauen*) fordítania.¹¹⁷

3.2 A város az 1500-as években. Pusztulás és újjáépítés (A.3.5 tábla)

A két külváros északi és déli irányban terjeszkedett. 1529–1532 között részben polgárháború, részben pedig a török háborúk alatt elpusztultak a külvárosok, súlyos károk érték a belvárost is. Kőszeg adó- és harmincadvám-forrásaiból 1530–1551 között megújíttatta teljes fal- és bástya-rendszerét.¹¹⁸ A század közepére meg- és átépült a nyugati oldalon a kettős fal, a Zwinger. Az Alsókapu előtti tér az 1532. évi ostrom után teljes átalakuláson esett át (vizesárok ellenfala, lőréses védmű, barbakán). Jurisics Miklós 1529–1543 között pedig magánvagyonából előlegezte meg a vár védelmének megerősítését.¹¹⁹ A kapukhoz és bástyákhoz, beépítési tilalom mellett, utcákat, ösvényeket nyitottak. A belvárosi Zsidó utcából 1540-ben bécsi parancsra távozni kellett a zsidóságnak, de az általuk lakott telkek az uradaloméi maradtak.¹²⁰ 1575-re megszilárdult a város tizedrendszere.¹²¹

A belváros központi szerepe minden tekintetben (önkormányzati, világi és egyházi intézményi, piaci, védelmi) erősebb lett. Ekkor jött létre több szakaszban a belvárosi tér végleges formája, nyugati oldalon fűrészfogas, keleten zárt sorú beépítéssel. A tér délnyugati részét a világi,

been taken out of the country more than twenty years previously, Frederick III received, in pledge, seven West Hungarian estates (Hornstein, Eisenstadt, Forchtenstein, Kobersdorf, Bernstein, Kőszeg and Rechnitz), and two towns, Eisenstadt and Kőszeg.⁹⁷ Although Matthias Corvinus regained control of the region between 1482 and 1491, the Peace of Pressburg of 1491 restored the Sopron awards. The pledged estates remained inalienable parts of the Hungarian Crown, however, their redemption required a decision by king and diet. This did not take place until 1647.

The military and administrative union of Vas and Sopron counties that functioned well in the Angevin period disintegrated between 1441 and 1445. In 1441, Kőszeg came into the joint possession of two of Wladislaus I's barons, Mihály Ország, the Lord Treasurer and Simon Pálóczi, the Master of Horse.⁹⁸ The *familiares* of these barons attacked Sopron, which was pledged to Frederick III, at which the Habsburg ruler, under the conditions of a *Fehde* war, a private law institution alien to Hungarian private law, captured Western Hungary, including Kőszeg, in 1445.⁹⁹ It was this process that the truce brought to an end. The Kőszeg manor was let to sub-pledgees, and Bohemian, Lower Austrian, Styrian, Swabian, Croatian and Hungarian nobles in military, official or diplomatic service with the Habsburgs started to take up positions at the head of the captured castles, estates and towns.¹⁰⁰ An *urbanium* of Kőszeg drawn up by Kőszeg's first known Austrian pledgeholder, Bernhard Mutterndorfer, in 1451 contains a list of the villages in the estate and the services and entitlements of the town of Kőszeg (St George's Day tax, excise duty, salt duty, freedom from excise duty at the annual fair, *harmincad* duty, obligations to tend and harvest the Király vineyard belonging to the castle, hill tax and other taxes).¹⁰¹ Some points of dispute remained in it, such as the right to collect *harmincad* duty, which was payable to the Hungarian treasury. In 1462, a public notary of Lower Austria certified Kőszeg as a privileged town in Habsburg pledge.¹⁰²

During his third war with Austria, between 1482 and 1490, Matthias Corvinus was able to nullify the 1463 treaty. Boldizsár Batthyány was appointed in charge of the castle and ran the affairs of the estate with his *familiaris* Albert Cholnoki. The town regained its royal status. We have no information on the devastation wreaked by the war, but four charters issued by Matthias Corvinus at Kőszeg in January 1483 suggest that it was severe.¹⁰³ Two of these concern destruction to vineyards and the need to repair, build and reinforce the town with walls, bastions and fortifications (*mit Statmaur, Weer vnd ander Vesstigung widervmb gerichtn, zupawen vnd zube warn*).¹⁰⁴ The Sopron *ispán* and his Kőszeg castellan had to be warned to uphold the town's old freedoms.¹⁰⁵ The monies freed from tax and excise exemptions were invested in the walls. The castle and town had been rebuilt by the time Maximilian I took over the complex in 1491. Despite being in pledge to the Habsburgs, the town did not lose its privileged status.

A 1331 source mentions a castellan of 'German Kőszeg', a revealing ethnic reference. Ethnic segregation is implied in the term *Hungarisch Vorstatt* or Hungarian suburb, in a 1533 document,¹⁰⁶ which indirectly implies that Sziget, the north suburb, was German. Indeed, it was presumably already so in the fifteenth century. In 1604, there is a literal reference to the German suburb, particularly the upper (German) suburb of Sziget: *zue der Obern Teutschen Vorstadt des Sigets*.¹⁰⁷ *Judengasse* is recorded in the 1570 land register, even though there were no Jews living in the town by then.¹⁰⁸ As it had been mentioned above, it was palatine Garai who settled Jews in Kőszeg.¹⁰⁹ Fourteenth-century sources that seem to indicate a German majority in the town may not be representative of the whole population.¹¹⁰

There are signs of a long period of parallel Hungarian and Austrian legal customs. The Sopron laws persisted further on. A 1451 source records that – despite being annexed under pledge – six West-Hungarian towns (Csepreg, Győr, Kőszeg, Sopron, Szombathely and Rechnitz) entered a juridical alliance.¹¹¹ Csepreg, Kőszeg, Szombathely and Rechnitz were still having criminal cases judged by common, impartial courts in the first half of the seventeenth century.¹¹² These delegated courts provided a guarantee decisions would conform to local legal custom in Hungary, and subsequently the national customary law in the *Tripartitum*. The town of Kőszeg also became the place of capital punishments ordered by the manorial court. In 1531, these four West Hungarian towns were referred to as the four free towns and market towns (*vier Freyen Stätn vnnd Märkten*).¹¹³

It was while Kőszeg was in pledge to the Habsburgs that it featured highly in the second Vienna campaign of Suleyman II. In 1529, a Croatian-born soldier-diplomat in service to the Habsburgs, Nikola Jurišić, a member of the lower house of the provincial assembly of Lower Austria was appointed castellan and captain-general of the town of Kőszeg. As part of a coordinated strategy of local defence, he organized the regional defence with the nobles of Slavonia, Carniola, Styria, Lower Austria and Transdanubia on the Hungarian side of the Rába. This significantly reduced the pressure on Kőszeg. In early August 1532, he had the houses along the ditches bordering the north and south suburbs burnt down to give a free view of the Ottoman manoeuvres. He wrote to Ferdinand, 'as long as the town holds out, the castle can also be held, but no longer'.¹¹⁴

The Ottoman staff set up their tents on the Gyöp (*Anger*, 'meadow') of Magyarváros, but the tents of the army were visible around the town, on the heights of Óház and everywhere on the plain. Between 5 and 28

északnyugati oldalát az egyházi intézmények foglalták el.¹²² A város a 16. század második felére megszabadult az uradalom gyámkodásától: alsó-ausztriai kamarai város lett.

A déli külváros új határait a mai Sáncárok és a Tüskevár utcáig (az egykori külső sáncokig), a Szigetét pedig csaknem a Gyöngyös vonaláig tolták ki. A külvárosok végét egy-egy kereszt állításával jelölték meg.¹²³ A mai Temető utca vonalától déli irányba bővülő terület külön nevet kapott (*Ungermarkt*).¹²⁴ Még az 1857. évi kataszteri térképen is ez a név szerepel. Létrejött tehát egy kisebb magyar piac (*Hungermarkt*) a magyar külvároson belül. A lakóházak száma az 1532. évi ostromot követően csaknem megduplázódott, a két külvárosban ugrásszerűen nőtt, ahol összesen több mint kétszázötven, nagyjából gerendavázis szerkezetű épületet húztak fel.¹²⁵ A külvárosi telekosztások a belvárosban megismert elvet követték. Temető nyílt a Magyarvárosban is.¹²⁶ Az északi külváros telekkönyvi felvételét az Alsóváron kívül (mai Károly Róbert tér) és a Hegyalja utcánál (*Lutschen, Lucsen*) kezdték, míg a Magyarvárosét a Malom utcában.¹²⁷ Feltűnő, hogy a Szigetben több a patakra vagy patak menti útra történő hivatkozás, a Magyarvárosban pedig az árkok fölé emelt hidakra.¹²⁸ Az elő- vagy külvárosok nevében is megjelenik a korábban már tárgyalt etnikai elkülönülés: *Hungarisch vorstatt* (Magyar külváros), *Obere Teutsche Vorstadt* (a Sziget Felső-Németvárosa).¹²⁹

3.3 Habsburg zálogon

3.3.1 Az alsó-ausztriai záloguradalom és zálogváros

1447–1647 között mind az uradalom, mind a város Habsburg zálogra került. A város éves vásártartási jogán, vám- és harmincadhely mivoltán ez mit sem változtatott, sőt piachelyi pozíciója megerősödött. A 15. századi zálogszerződésekben két nyugat-magyarországi város jövedelmeit vették

August 1532, the defenders, at enormous human and material cost, repulsed nineteen intense assaults, some backed up with mine explosions, the damming of the Gyöngyös and siege engines: 'The town is completely open at four points, and only a few of the peasants and citizens remain alive. In addition, the Turks have destroyed their houses, plots and vine slopes: they have lost everything,' wrote Jurišić in his final report.¹¹⁵ The peasants of the Csepreg estate of the Nádasdy family joined those of the Kőszeg estate in seeking refuge in the town. The Ottomans' lack of heavy siege guns, the regional defence by the border lords, the stout resistance by Kőszeg, the failure of the Ottoman sieges of Sárvár and Stadtschlaining, and not least the serious supply problems that prompted a janissary mutiny in the Ottoman camp at Kőszeg, forced the parties to a truce. The Sultan's camp left the scene first, marching on towards Vienna. The withdrawal of the Anatolian and Rumelian armies took another two days. An entry into a log of April 1778 reads, 'as has been customary from that time on', the bells were rung 'at eleven o'clock in the morning' in memory of the victory over the Ottomans.¹¹⁶ A statement of accounts of 1534 shows that Jurišić had to spend 1500 Rhenish guilders on the rebuilding of the devastated market town of Kőszeg (*an dem Flecken Güns verpauen*).¹¹⁷

3.2 The town in the 1500s. Destruction and rebuilding (Plate A.3.5)

As discussed above, the two suburbs of Kőszeg stretched out northwards and southwards. Between 1529 and 1532, the civil war and the Ottoman wars destroyed both suburbs and caused severe damage to the inner town. Kőszeg renewed its entire system of defensive walls and bastions out of tax and *harmincad* duties between 1530 and 1551.¹¹⁸ On the west side, the double wall, the Zwinger, was in place by mid-century. After the 1532 siege, the area in front of the Lower Gate was completely redesigned (moat retaining walls, defensive wall with loops, and a barbican). Nikola Jurišić personally put up the money for the strengthening of the castle's defences between 1529 and 1543.¹¹⁹ Streets and paths were opened to the gates and bastions, and no building was permitted on them. The Viennese government ordered the Jews to leave the inner town in 1540, and their burgrave in Zsidó utca remained the property of the estate.¹²⁰ The town's system of 'tenth districts' was consolidated by 1575.¹²¹

The town's affairs became even more concentrated in the inner town (municipal, ecclesiastical, secular, institutional, market and military). Several stages of development gave the central square its final layout: sawtooth alignment on the west side, and a continuous streetfront on the east side. Secular institutions took up the south-west of the square and church institutions the north-west side.¹²² In the middle of the sixteenth century, the town stepped out of the bonds of manorial authority when it became a Lower Austrian cameral town.

The new boundaries of the south suburb were pushed out to what are now Sáncárok utca and Tüskevár utca (the former outer ramparts), and those of Sziget almost up to the Gyöngyös. The end of each suburb was marked with a cross.¹²³ The added area south of what is now Temető utca was named *Ungermarkt*.¹²⁴ This small district within the Hungarian suburb persisted as Hungarian market (*Hungermarkt*) and appears on the cadastral map made as late as 1857. An expansion nearly twice this size involving both suburbs took place following the 1532 siege, and more than two hundred and fifty new, mostly timber-framed buildings were built.¹²⁵ The parcelling of suburban burgages followed the principle familiar in the inner town. A graveyard was also laid out in Magyarváros.¹²⁶ Land register entries in the north suburb started outside the Lower Castle (now Károly Róbert tér) and in Hegyalja utca (*Lutschen/Lucsen*), and those in Magyarváros in Malom utca.¹²⁷ There are a striking number of references to the brooks or the riverside roads in Sziget, and relatively more to bridges over ditches in Magyarváros.¹²⁸ The already discussed ethnic distinction shows up in the names of the suburbs: *Hungarisch vorstatt* (Hungarian suburb), *zue der Obere Teutschen Vorstadt* (upper German suburb, Sziget).¹²⁹

3.3 In pledge to the Habsburgs

3.3.1 Estate and town in pledge to Lower Austria

Between 1447 and 1647, both the manor and the town were pledged to the Habsburgs. This caused no change to the town's rights to hold markets and fairs or its rights to impose excise duty and *harmincad*. In fact, its market position strengthened. The fifteenth-century contracts granted pledges on the income of two West Hungarian towns: Eisenstadt and Kőszeg. Nikola Jurišić was created an Austrian baron (*Freiherr von Güns*) on 20 February 1533, and became a member of the Upper House (*Herrenhaus*) of Lower Austria. He suffered a personal tragedy when his children Adam and Anna fell to the 1538 plague. Their Salzburg red marble tombstones stand in St James' Church (Fig. 2).

After the death of Baron Nikola Jurišić, his cousin Nikolaus Jurischitz von Neuhaus held the pledge on Kőszeg and the Kőszeg estate between 1556 and 1572.¹³⁰ In 1572, after a long and bitter struggle between the interests of estate and town, the Lower Austrian chamber and government took direct control of Kőszeg,¹³¹ with full powers over three of the four branches of municipal government: administration, the judiciary, and the passing of statutes. The fourth branch involved the town's rights to attend

2. ábra. Jurisics-sír. Kőszeg, Szent Jakab-templom, 1538.
Fig. 2 Jurišić tombstone. Saint James' Church, Kőszeg, 1538
Fotó/Photo: Galacanu Efstatia, 2003

zálogba: Kismartonét és Kőszegét. Jurisics Miklós 1533. február 20-án osztrák bárói címet (*Freiherr von Güns*) kapott, tagja lett az alsó-ausztriai felsőháznak (*Herrenhaus*). Személyes tragédiája, hogy gyermekeit, Ádámot és Annát elvitte az 1538. évi pestis, salzburgi vörösmárvány sírköveket a Szent Jakab-templom őrzi (2. ábra).

Jurisics Miklós br. halála után, 1556–1572 között unokaöccse, Nikolaus Jurischitz von Neuhoft birtokolta örökjogon a kőszegi uradalom és a város zálogát, annak minden hasznával és terhével együtt.¹³⁰ Az uradalom és város kemény érdekharca azzal végződött, hogy 1572-ben Kőszeg közvetlenül az Alsó-ausztriai Kamara és Kormánysház irányítása alá került.¹³¹ A négy önkormányzati hatáskör, nevezetesen az igazgatási, a törvénykezési, a statútumalkotási és az országrendiségi jogosítványok közül az első háromban szabad kezet kapott. Elmúlt az a veszély, hogy Kőszeg az uradalom mezővárosává süllyed. 1572 és 1647 között megőrizte alsó-ausztriai kamarai városi státuszát. Nem kapott azonban meghívást az alsó-ausztriai tartományi gyűlésre (*Landtag*). I. Ferdinánd ugyanis olyan tartományi rendi adó (*Landsteuer*) alól mentette fel Jurisics Miklóst, amelyhez a rendeknek is hozzá kellett volna járulniuk.¹³² Bor- és gabonakivitelben mindenestre Kőszeg a rendek szemében külföldnek minősült, vámkötelezettség alá esett.

A város alsó-ausztriai modellváltása e két hatás alatt bontakozott ki mind tartományi rendi képviselői és kormányzati, mind pedig területi és helyi önkormányzati szempontból, sok területen jelentős korszerűsítéssel, például a városigazgatás, a pénzügyigazgatás, a bírászkodás, a forrás- és jövedelemelosztás terén. Uralkodói parancsra rendi adót, a fogyasztási adót (*Zapfenmaß*) szabadították fel részben vagy egészben a város védelmi rendszerének újjáépítésére. Az élőlőmarha kivételében Kőszeg városa kvótát harcolt ki az udvarnál, a harmincadjövedelem ezen része is újjáépítésre ment. Az Alsó-ausztriai Kamara a kőszegi vár fenntartásának előfinanszírozási kötelezettségét a mindenkor zálogbirtokosra és várkapitányra hárította. A vár- és városfalakba „beépített” összegek elszámoltatása érdekében kamarai és rendi bizottsági intézményeket és könyvelést fogantatosítottak. 1529–1647 között csaknem egy tucat kőszegi zálogbirtokos (Jurisics Miklós, unokaöccse, Nikolaus Jurischitz von Neuhoft, Hans von Weispriach, Christoph Teufel, Franz von Schönaich, Batthyányné Svetkovics Katalin, Csoron János, Nádasdy Csoron Margit, Nádasdy II. Tamás, Széchy Tamás, Széchy Dénes) állt a kőszegi uradalom élén.¹³³ A magyar földbirtokosok idején a magyar rendi felfogás jegyében felerősödtek a konfliktusok a zálogot kizáró udvarral mind az erődtéti költségek megelőlegezési rendszerével, mind a földesúri jogok gyakorlása, mind pedig a Habsburg-ellenes felkelések ügyében. Nőtték az ellentétek a zálogváros és záloguradalom közt is. A vár és város stratégiai egysége a Bocskai- és Bethlen-féle felkelések idejére meg is roppant.

3.3.2 A város az 1600-as években. Önálló városvédelem. Szabad királyi város. Etnikum és felekezet (A.3.6 tábla)

A török háborúk idején az élőállat-kereskedelem révén Kőszegen is létrejött egy tőkeerős helyi elit, a reformáció meggyökerezésének társadalmi bázisa. A polgárság német és magyar egyházközösségekbe tömörült, német és magyar templomot és iskolát működtetett. Ezek az intézmények a városközpontban álltak, a magyar templom szorosan a Szent Katalin-kápolna mellé épült. A 16. század második felében megjelenő, reprezentatív igényű kő- és téglalapú épületek divatját a külvárosokban is követni kezdték. (3. ábra).

A 17. századi rendi felkelések idején megbomlott a vár és a város védelmi egysége. Noha a városi védműrendszer teljes egészében megújult, az 1575–1611 között önállósult városkapitányi intézmény presztízsharc áldozata lett. A *Guntz* feliratú, 1586. évi városkép az egységes védelmi rendszert mutatja. A Sziget városrész nyugati oldalának telekosztása elérte a hegylábakat. A dorongalapzattal ellátott, északi külvárosi útélágazásnál (mai Árpád téren) megszületett a Fapiac. Az 1570. évi telekkönyvben már szereplő magyarvárosi gyöpön (*Anger*) állatvásártér (*Marhavásártér*) létesült.¹³⁴ A két külváros kijárait sorompókkal, sáncokkal, palánkokkal és őrházakkal erősítették meg. A külső vámházakat is ide telepítették. A Habsburg-zálog megszűnte után 1648-ban Kőszeg szabad királyi városi rangot kapott. A század utolsó negyedében az egyházi javak (templomok, iskolák, parókiák és tartozékaik) katolikus kézre kerültek, a jezsuita rendház emelésével a Szent Jakab-templom északi szomszédságában álló iskola- és polgárházakat, később pedig a Szent Katalin-temetőkápolnát is elbontották, és megszűnt a belvárosi temető.

3.4 Városigazgatás, jogszolgáltatás, statútumalkotás

Kőszeg helyi kormányzatának megszilárdulása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy függetlenítse magát az uradalomtól. Az 1532-ben még tizenkét tagú, városi tanács 1568–1648 között kétkamarás rendszerben működött: a külső tanács 24 tagot számlált, benne nyolc belvárosi, illetve nyolc-nyolc külvárosi (a Magyar- és a Németvárosból) képviselővel. Hosszú ideig ez az összetétel vált általánossá. A testületek etnikai megoszlásának százalékos aránya 62–38 %-ban a németiség javára billent, tendenciájában azonban egyre kiegyenlítettebbé vált. Az Alsó-ausztriai Kormánysház a kőszegi bíró választását jóváhagyáshoz kötötte. A belső és külső tanács tagjainak választásában a vagyoni tehetség és az etnikai hovatartozás mellett területi elv is érvényesült: a belső tanácsba választott külvárosiakat alkalmanként beköltözési kényszerrel sújtották. 1568-ban

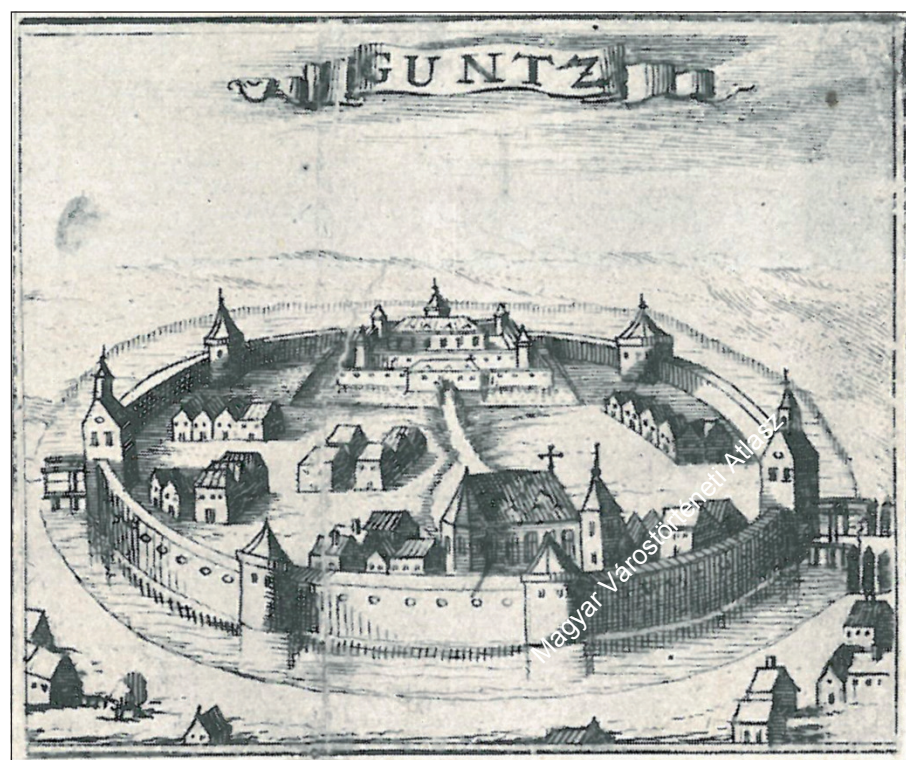
the diet. The danger of Kőszeg descending to the status of the manor's market town was thus averted. It remained a Lower Austrian cameral town until 1647, although it was not invited to the Lower Austrian provincial assembly (*Landtag*), since Ferdinand I granted Jurišić an exemption from a provincial feudal tax (*Landsteuer*) that would have required the consent of the orders.¹³² In respect of wine and grain exports, Kőszeg was seen by the orders as foreign territory and thus subject to customs duty.

The town gradually adopted a Lower Austrian model under these two influences, in terms of both its representation in provincial government and its regional and local government affairs. In several respects, this involved significant modernization such as the areas of municipal administration, financial government, court practice and allocation of funds and income. At royal command, the tax on consumption (*Zapfenmaß*) was partly or wholly rechannelled to rebuild the town's defensive system. The town of Kőszeg negotiated a live cattle export quota from the Habsburg court, and this part of the *harmincad* income also went towards rebuilding. The Lower Austrian Chamber assigned the pre-financing obligation for the upkeep of Kőszeg Castle to the current pledgeholder and castellan. Offices of the chamber and a committee of the lower Austrian Orders were set up to keep accounts of the monies invested in the castle and the town walls. Between 1529 and 1647, nearly a dozen Kőszeg pledgeholders had control of the Kőszeg manor (Nikola Jurišić, his nephew Nikolaus Jurischitz von Neuhoft, Hans von Weispriach, Christoph Teufel, Franz von Schönaich, Katalin Batthyány (née Svetkovics), János Csoron, Margit Nádasdy (née Csoron), Tamás II Nádasdy, Tamás Széchy and Dénes Széchy).¹³³ Tensions arose between the Hungarian lords and the Viennese court, in whose gift the pledge resided. The points at issue were the system of advancing the costs of fortification, the exercising seigneurial rights, and the uprisings against the Habsburgs. Tensions also rose between the pledged town and the pledged manor. The strategic union of castle and town actually broke apart during the Bocskai and Bethlen uprisings.

3.3.2 The town in the 1600s. Independent town defence. Free royal town. Ethnicity and religious denominations. (Plate A.3.6)

The trade in livestock during the Ottoman wars led to the emergence of a wealthy local elite that formed the social base for the Reformation to take hold in Kőszeg. The population was divided into German and Hungarian congregations and there were separate German and Hungarian churches and schools. These institutions stood in the town centre, and the 'Hungarian church' was built close by St Catherine's Chapel. The fashion for building prestigious stone and brick buildings in the second half of the sixteenth century spread from the town centre to the suburbs (Fig. 3).

During the uprisings of the seventeenth century, the defensive union of castle and town fell apart despite the full-scale rebuilding of the town's defences. In 1611, the battle for prestige deprived the town of the institution of independent captain that it had held since 1575. The 1586 view of 'Guntz' shows the unified defensive system. The burgage plots on the west side of Sziget suburb reached out to the foothills. The Fapiac ('timber market') was laid out at the log-road suburban intersection that is now Árpád tér. A livestock market was set up on the Gyöp (*Anger*, 'meadow') in Magyarváros, and entered in the land register in 1570.¹³⁴ The gates towards the two suburbs were reinforced with barriers, ramparts, palisades and guardhouses. The external customs house was

3. ábra. Kőszeg látképe. Wilhelm Peter Zimmermann rézmetszete alapján, 17. század Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz. T 5849

Fig. 3 The view of Kőszeg. After a copper engraving by Wilhelm Peter Zimmermann, 17th century

Hungarian National Museum, Hungarian Historical Gallery, Inv. No. T 5849

még valamennyi kőszegi városbíró a belváros lakójának számított (B.1.6 tábla). A belső tanácsban a belváros és a két külváros paritása 1609-től érvényesült, ugyanakkor a városbíró körül titkos tanácsnoki rendszer jött létre. 1568–1648 között a belső tanácsnokok 55 %-a titkos tanácsnoki címet kapott. Ez igazolja az új városi elit kialakulását. Helyi hatalmát 1631–1635 között a bécsi udvar első ellenreformációs kísérlete ingatta meg, ekkor a választópolgárság (*Gemein*) került fölénybe.¹³⁵

A legnagyobb változáson a jogszolgáltatás esett át. Egyfelől a nyugat-magyarországi városjog szövetség, másfelől a pártatlan (delegált) bíróság miatt. A bécsi kormányhatóságok azután vették ki a helyi bíráskodást az uradalom ellenőrzése alól, amikor Kőszegen a városi törvényszéken az 1560–1570-es évek fordulóján a büntető ügyekben vádelvű eljárást a korszerű, nyomozóelvű váltotta fel. A város az anyagi és perjogi eljárásokat tekintve is jelentős modernizáláson ment keresztül, mert a fent említett ítélkezési fórumokon a helyi jogszokások, a magyar országos szokás-jog, valamint az alsó-ausztriai (császári) jog gyakorlata érvényesült, egymástól részben függetlenül. A birodalom legmodernebb büntetőjogi kódexét, V. Károly törvénykönyvét (*Constitutio Criminalis Carolina*) Kőszegen is alkalmazták. Hovatovább stájer, alsó-ausztriai, továbbá alsó-ausztriai zálogon lévő és zálogon kívül eső, nyugat-magyarországi helységek adtak egymásnak gyakori jogsegélyt a büntető joggyakorlat területén.¹³⁶ A különféle jogforrásoknak és perjogi eljárásoknak ez a fajta pluralizmusa 1648-ban megszűnt.

A két zálogra került nyugat-magyarországi város, Kismarton és Kőszeg hivatali és tisztségviselői szerkezete (városigazgatás, védelem és rendészet, városgazdaság, vásárrendészet, adóigazgatás, útrendészet) alsó-ausztriai mintára épült ki. A 16. század második feléből fennmaradt egyedi rendelkezéseket 1611-ben egy több mint két tucat pontból álló statútumba foglalták össze, amelynek 1615. évi példánya ismert.¹³⁷ Az 1574-ben megalkotott kőszegi piacrendelet már nem csak a belvárosi piac (a mai Jurisics tér) működését szabályozta, hanem az első ismert, szakosított elárúsító helyet, a halpiacot (*Vischblatz>Fischplatz*) is (a mai Várkör és a Bem utca találkozásánál).¹³⁸

A kőszegi elit vallási megoszlása még a 17. század közepén is azt mutatta, hogy a város lakossága szinte kizárólag protestáns vallású volt (B.1.1 tábla); többségben evangélikus, kis részben református. A 16. század derekán a reformáció kiteljesedését társadalmi szempontból a Kőszegen megjelenő, tőkeerős kereskedőréteg, valamint a kőszegi uradalom 1547–1572 közötti protestáns zálogbirtokosai (Hans von Weispriach, Christoph Teuffel, Nikolaus Jurischitz von Neuhof) alapozták meg.¹³⁹ Az uradalom ugyanis 1568-ig élt a lelkészek jelölési jogával. Ettől kezdve a kegyúri jogot a város gyakorolta. Ekkor vált szét a magyar- és a németajkú felekezet, létesült magyar és német plébánia, valamint iskola. A Szent Jakab-templom a németajkú istentiszteletek színhelye lett, ezért 1615–1618 között a magyar hívek számára a szomszédságban új egyházat építettek: a magyar templomot (ma Szent Imre-templom). A bécsi udvar, Sennyei Gáspár győri püspök-kancellár missziójával, 1631 és 1635 között kísérletet tett a protestáns templomok és az iskolák elvételére, mindenekelőtt a német- és a magyar ajkú felekezetek ellentéteinek kijátszásával, kevés sikerrel.¹⁴⁰

Az 1670-es évek elejéig itt, a város központjában álltak a protestáns egyházi intézmények, továbbá a később lebontott Szent Katalin-kápolna és a belvárosi temető is (B.2.3 tábla). Az 1697. évi kánoni vizitáció arról értesít, hogy előzőleg a városban két parókiához volt: *gemmas in hac Civitate pro priori fuisse Domus Parchiales*.¹⁴¹ 1653-ban latin iskolát, protestáns kisgimnáziumot emeltek Kőszegen. A település a rekatolizált Nádasdyak, Batthyányiak és Széchyek uradalmaitól körülvéve a térség protestantizmusának központja lett. Az Ótemető a Magyarvárosban volt (a mai Temető és Velemi utca találkozásánál), míg az új, külvárosi temetőt 1632-ben nyitották meg.¹⁴² A protestáns intézményeket 1671–1673-ban katolizálták.

Ahogy az az időszakra ismertettük, ebben az időszakban Kőszeg magánjogi szempontból kamarai várossá (*Kammerstadt*) vált, kormányzati címzéseiben, öndefiníciójában német-római királyi város, továbbá császári szabad város címmel (1533: *römisch-kaiserliche Maiestättsstadt*, 1638: *kaiserliche Freistadt*) szerepeltek.¹⁴³ Az alsó-ausztriai tartományi rendi hierarchia ezeket a titulusokat azonban nem vette át.

4. Kőszeg szabad királyi város, 1648–1850

4.1 Visszacsatolás a Magyar Koronához, országrendiség

A 16. században Habsburg-zálogon maradt hat uradalom közül a fraknóit és a kaboldit (Kobersdorf) 1622-ben, Borostyánkő, Kismarton, Kőszeg és Szarvkő uradalmait pedig 1647-ben csatolták vissza Magyarországhoz. III. Ferdinánd 1648 novemberében Kőszeget és Kismartont is a szabad királyi városok közé iktatta.¹⁴⁴ Az új rendi státusz mindkét várost feljogosította arra, hogy követeket küldhessen a magyar országgyűlésbe. Az első kőszegi diétai követek, Pammer János, Szvetics András, Küllös Gergely és Tolnay János 1649. január 23-án vehették át követi utasításukat.¹⁴⁵ (Az utolsó rendi követ Nagy Károly volt 1847-ben.)¹⁴⁶ 1649. február 4-én pedig Vas vármegye nemesi közgyűlése fogadta tagjai közé Kőszeget.¹⁴⁷ A település mindvégig a megye egyetlen szabad királyi városa maradt. A rangemelés által Kismarton az Esterházyak, Kőszeg pedig a Széchyek le-

also built there. With the passing of the Habsburg pledge in 1648, Kőszeg acquired the rank of royal free town. In the final quarter of the century, the church assets (churches, schools, priests' houses and accessories) were taken over by the Catholic Church, and when the Jesuit monastery was built and the school and burghers' houses to the north of St James' Church, followed by St Catherine's Chapel in the graveyard, were demolished. The town centre cemetery was wound up.

3.4 Municipal administration, justice, and passing statutes

The consolidation of municipal authority greatly contributed to Kőszeg becoming independent from the estate. The town council of 1532 had twelve members, while the bicameral council of 1568–1648 had twenty-four members in the outer council, in which the town centre and the Hungarian and German suburbs were each represented by eight councillors. This structure endured for a long time. The ethnic composition of the council bodies was 62–38 % in favour of the German population, but the trend was towards equalization. The Lower Austrian government reserved right of approval of the elected the Kőszeg judge. Members of the inner and outer council were selected according to wealth, ethnicity and district. Members elected to the inner council from the suburbs were sometimes required to move to the centre. In 1568, all municipal judges were deemed residents of the central district (Plate B.1.6). Parity between the centre and the suburbs in the inner council was restored after 1609, when a privy councillor system took form around the town judge. In the 1568–1648 period, 55 % of internal councillors were appointed privy councillors. This is evidence of the formation of a new urban elite. Their local power was undermined by the Viennese court's first moves in the Catholic Restoration between 1631 and 1635, when the elector-burghers (*Gemein*) took the upper hand.¹³⁵

It was the judiciary that went through the greatest change. This was due to the alliance of West Hungarian towns and the impartial (delegated) court. At the turn of the 1560s and 1570s, in criminal cases the modern, *inquisitio* procedure replaced the *processus accusatorius* system in Kőszeg, and the Viennese authorities subsequently took over control of local courts from the manor. In material and criminal procedural law, the town went through real modernization, because local legal customs, Hungarian national customary law and Lower Austrian (imperial) legal practice were all implemented in its legal institutions – some of them independently from each other. The town used the most modern code of criminal law, introduced by Charles V (*the Constitutio Criminalis Carolina*). Furthermore, Styrian and Lower Austrian towns and some West Hungarian towns, of which some were subject to pledge held by to Lower Austria, frequently provided legal assistance to each other in the practice of criminal law.¹³⁶ This kind of pluralism in sources of law and legal procedure collapsed after 1648.

The structure of offices and office-holders (municipal administration, defence and policing, the urban economy, market regulation, tax administration and policing the streets) in the two pledged West Hungarian towns, Eisenstadt and Kőszeg, followed the Lower Austrian model. The local provisions carried over from the second half of the sixteenth century were set into a statute of about two dozen clauses in 1611. A copy of this from 1615 is known.¹³⁷ The Kőszeg market decree inherited from 1574, originally applying only to the central market (today Jurisics tér), was extended to the first known specialized place of sale: the fish market (*Vischblatz>Fischplatz*) at what is now the intersection of Várkör and Bem utca).¹³⁸

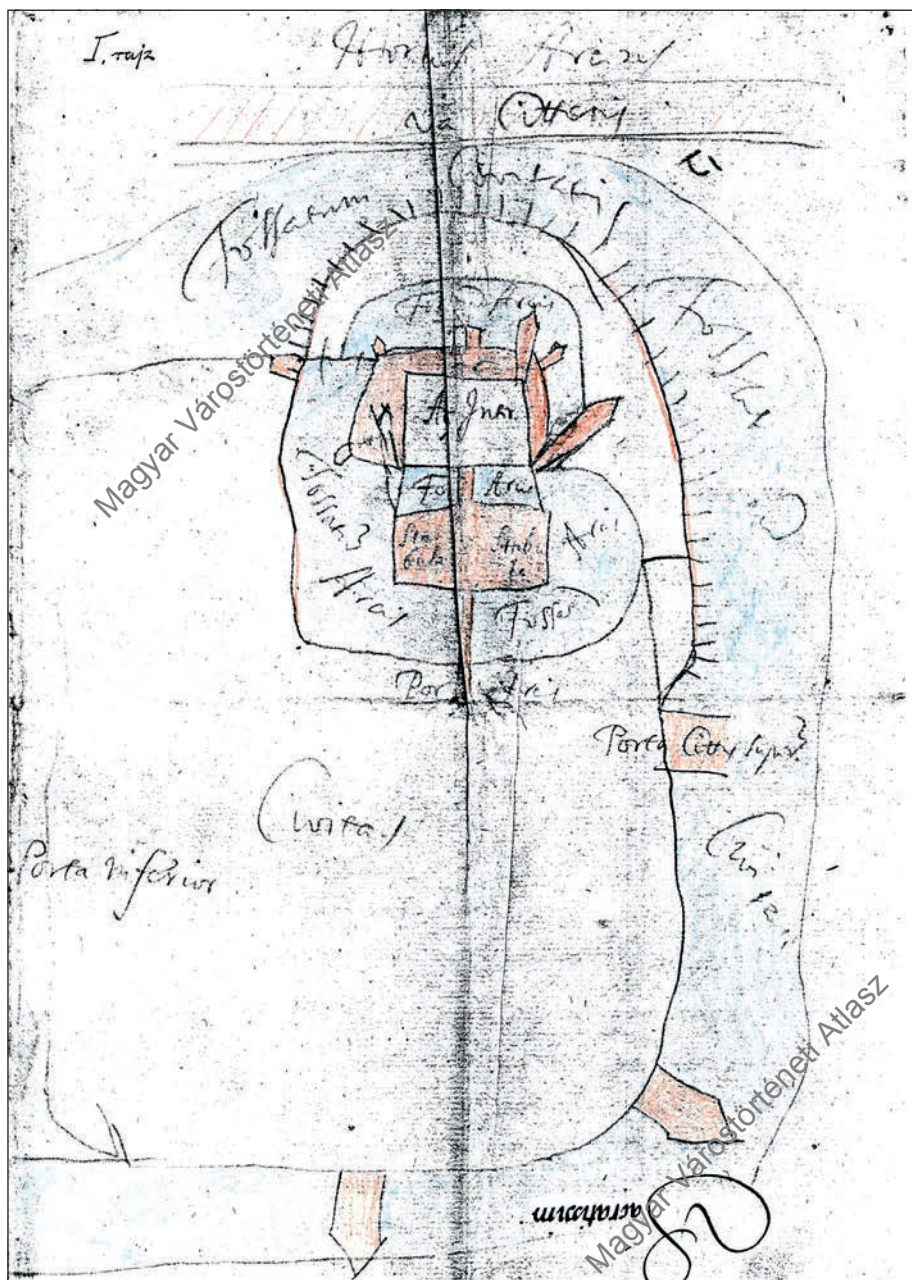
The Kőszeg elite, and by inference, the town as a whole, was still almost exclusively Protestant in the middle of the seventeenth century (Plate B.1.1). The majority were Lutheran and a small fraction Calvinist. The sections of society responsible for the Reformation taking hold in Kőszeg in the middle of the sixteenth century were the highly capitalized merchant class in Kőszeg and – between 1547 and 1572 – the Protestant pledgeholders of Kőszeg manor (Hans von Weispriach, Christoph Teuffel, Nikolaus Jurischitz von Neuhof).¹³⁹ The right to appoint priests up was held by the estate until 1568, when it passed to the town. The Hungarian- and German-language congregations split at this time, and Hungarian and German parishes and schools were formed. German-language church services were held in St James' Church, and the 'Hungarian church' (now St Emeric's Church) was built beside it between 1615 and 1618. The Vienna court had already sent Gáspár Sennyei, Bishop of Győr and Chancellor, on a mission to seize the Protestant churches and schools between 1631 and 1635 by exploiting the divisions between the German- and Hungarian-speaking congregations with meagre success.¹⁴⁰

Until the 1670s, the Protestant church institutions, as well as the subsequently-demolished St Catherine's Chapel and the central graveyard, all stood in the centre of the town (Plate B.2.3). The canonical visitation of 1697 recorded that there had previously been two priests' houses in the town: *gemmas in hac Civitate pro priori fuisse Domus Parchiales*.¹⁴¹ A Latin school and a Protestant *gimnázium* for the lowergrades were built in 1653. Surrounded by the estate of the re-Catholicized Nádasdys, Batthyáns and Széchys, Kőszeg became the centre of Protestantism in the region. The Old Cemetery was in Magyarváros (at the intersection of what are now Temető utca and Velemi utca), and a new cemetery was opened in the suburb in 1632.¹⁴² The Protestant institutions were Catholicized between 1671 and 1673.

hetséges földesurasága alól menekült meg. Fellebbviteli bírósága a tárnokszeri bírói fóruma lett. Ezek voltak a török háborúktól sújtott ország rendi társadalmába történő visszailleszkedés főbb állomásai.

4.2 Uradalom és város viszonya. Városi telepítés: Kőszegfalva

Az uradalom visszacsatolása után a Széchy család kőszegi zálogbirtokát 1650-ben örökös uradalommá minősítették.¹⁴⁸ A család a magyar rendi fórumok előtt hosszan tartó perekbe és vitákba bonyolódott a várossal a földesúri haszonvételek (borkimérés, vámszedés, úrbéri szolgáltatások, hegyvám, stb), a város körüli földek birtoklása, továbbá a bírói hatalom miatt. Vita folyt többek között a Várkert (*Hofgarten*) mellett álló majorság (*Meierhof*), a Kövi-dűlőn fekvő rétek, kertek (*Stadlwiesen, Stadlgarten*) és az Óház körüli erdők ügyében.¹⁴⁹ A Széchy család a szomszédban majorságot tartott fenn. Ezt a Kövi-dűlőn (*Stain*) lévő rétet vagy füves kertet, amit Bedőcs Jakab tönkrement, kőszegi nagykereskedőtől váltottak ki 1562-ben, 1574-ben az uradalom részeként tartották nyilván. ¹⁵⁰ 1650-ben a „Keő szőlők alatt való füves Kertet” Nádasdy (II.) Tamás, aki 1616-ig állt zálogbirtokosként az uradalom élén, a városnak adta. Egy tanúvallomás szerint korábban itt állt a kőszegi zsidók első temetője.¹⁵¹ Az Óház körüli erdők a város kezén maradtak: az „Óvart [...] a *memoria hominum*”,

4. ábra. A kőszegi vár alaprajza, 1691.
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Titkos Levéltár, Nr. 70.
Fig. 4 Groundplan of the Kőszeg Castle, 1691
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Secret Archives, No. 70

azaz emberemlékezet óta „Keőszegh város bírtá.” Érdekellentét merült fel „az Város Kapuja előtt, az Árkája mellett” található földdarab miatt is.¹⁵² A Felsőkapu környéke örökös vita tárgya lett, többek között az északi kapu ellenőrzése okán.

1691-ben – a város tiltakozása ellenére – kijárót akartak nyitni a Várkert irányába. Az elkészült ceruzavázlat jól érzékelteti a vár és a város szerkezetét, a vizesárkokat, a külsővár keleti kapuját, a város útját (*via civitatis*) – amely a Várkert (*hortus arcis*) mellett halad el –, továbbá a nyugati falra tervezett kapu (*janua*) helyét (4. ábra).¹⁵³ Az uradalom joggal védte tehát régen regisztrált birtoktesteit, amelyek elkülönítése a városi földektől azok enklávészerű beékelődése következtében mindig nagy gondot okozott. A vitás kérdések jó része 1675-ben helytartói ítélet alapján Kőszeg városa javára dőlt el.¹⁵⁴

A Várkert uradalmi birtoklását azonban senki sem vitatta.¹⁵⁵ Ezen a helyen, a mai Várkör nyugati szakaszán, már az 1569–1572 között felvett

As it has been discussed above, in this period Kőszeg’s position under private law changed to a Lower Austrian cameral town (*Kammerstadt*) and was officially addressed in government documents and in local self-definition as a town of the Holy Roman Emperor and an imperial free town (1533: *römisch-kaiserliche Maiestätsstadt*, 1638: *kaiserliche Freistadt*).¹⁴³ The feudal hierarchy of Lower Austria, however, did not adopt the use of these titles.

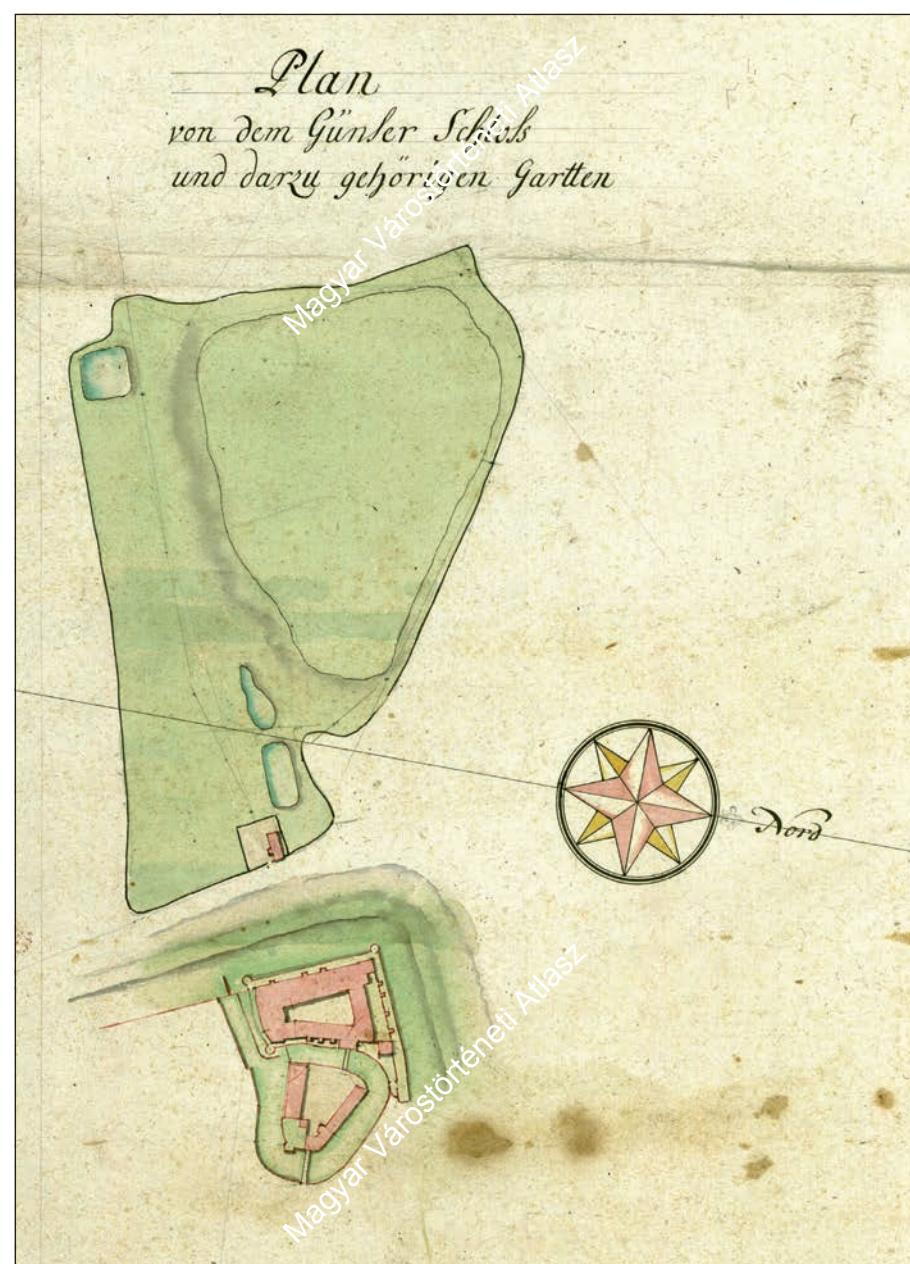
4. Kőszeg, free royal town, 1648–1850

4.1 Return to the Hungarian Crown, participation in the diet

The Habsburgs held six manors in pledge during the sixteenth century. Forchtenstein and Kobersdorf were returned to Hungary in 1622 and the remainder – Bernstein, Esienstadt, Kőszeg and Hornstein – in 1647. In November 1648, Ferdinand III conferred the title of free royal town on Kőszeg and Eisenstadt.¹⁴⁴ The new status entitled both towns to send delegates to the Hungarian Diet. The first Kőszeg Diet delegates, János (Hans) Pammer, András Szvetic, Gergely Küllös and János Tolnay received their instructions on 23 January 1649.¹⁴⁵ The last delegate to the diet of estates, Károly Nagy, was sent in 1847.¹⁴⁶ The Vas county diet admitted Kőszeg among its members on 4 February 1649.¹⁴⁷ Kőszeg remained the only free royal town in Vas County throughout the period. The rise in status relieved Eisenstadt from the seigneurial authority of the Esterházy and Kőszeg from that of the Széchys. The court of the Lord Chief Treasurer became its court of appeal. These were the principal stages of Kőszeg’s re-entry into the society of estates of a country ravaged by the Ottoman wars.

4.2 Relations between estate and town. Creating a new settlement: Kőszegfalva

After being returned to the Kingdom of Hungary, the Kőszeg estate of the Széchy family became a heritable estate in 1650.¹⁴⁸ There followed a long series of lawsuits and disputes with the town, heard before Hungarian courts, to secure the seigneurial dues (wine levy, collection of excise duty, seigneurial services, hill tax, etc.), the possession of lands around the town, and judicial powers. Among the subjects of dispute were the manor (*Meierhof*) beside the Várkert (‘castle garden’, *Hof-*

5. ábra. A Várkert és a Vár, 18. század
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P 125 T2 1470a
Fig. 5 The Castle Garden and the Castle, 18th century
Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, P 125 T2 1470a

urbárium is két, pajtával rendelkező majorságot, istállókat említett a Várkert szomszédságában.¹⁵⁶ A Várkertről készült egyik, 18. századi helyszínrajz jól érzékelteti annak nagyságát és pozícióját, miután rajta a városfal északnyugati sarkában álló belső- és külsővárat is feltüntették (5. ábra).

A Rákóczi-féle szabadságharc alatt a hadban álló felek egy ideig demilitarizált övezetnek tekintették a várost, 1710-ben a kuruc fél mégis felégette a külvárosokat. A szabadságharc után 1712-ben Kőszeg élt telepítési jogával. Ekkor alapította a város délkelti határában – a településtől 3 km-re – Kőszegfalvát, német nevén Schwabendorfot. Közeliében az újkőkortól a réz- és a bronzkoron, a kelta és római koron át egészen a népvándorlás és az Árpád-korig ívelően településnyomokat találtak, továbbá itt volt a Borostyánkő út egyik leágazása is. Egyik korai helyszínrajza a Kőszegi Rajziskola forrásai közt található.¹⁵⁷

4.3 A rekatolizáció kora

4.3.1 Katolikus megújulás. Táblabíróság. Nemesség. Intézmények

A protestáns Kőszeg az 1670-es években bécsi udvari és magyar kormányzati nyomásra kénytelen volt feladni pozícióit mind a templomok és az iskolák irányításában, mind pedig az önkormányzatban. 1671–1673 között mindkét kőszegi templomot katolizálták, 1672–1702 között pedig királyi biztos ellenőrzése alá helyezték az önkormányzati tisztújításokat is. A királyi biztos intézmény a belső és külső tanács felekezeti paritására ügyelt. A protestáns felekezeti tanács tagok 1718-ra már teljességgel kiszorultak a belső tanácsból. A 18. század derekára a felekezeti megoszlás szerint paritásos, huszonnégy tagú külső szenátus mellé fele-fele arányban száztagú választóközséget (*Electa Communitas seu Centumviritus*) regisztráltak.¹⁵⁸ Az 1681. évi 26. törvénycikk Nemescsót jelölte ki a lutheránus istentiszteletekre. Az új kőszegi evangélikus templom csak 1783-ban nyithatta meg kapuit. 1677-ben Széchényi György érsek megalapította Kőszegen Vas vármegye első, katolikus gimnáziumát. 1680-ra felépült a három esztendővel korábban Kőszegre telepített jezsuiták rendháza is, amely a belváros legnagyobb topográfiai átrendeződését vonta maga után az 1532. évi ostrom óta. A belvárosi adóztatási egységek száma egy egész tizeddel csökkent.¹⁵⁹ A házadó kirovásáról készült felmérés jól mutatja, hogy a belvárosban jelentős volt az adómentes és a legkisebb adót fizető ingatlanok száma (B.1.3 tábla). Az 1746-ban készült, Fancz Bálint képírónak tulajdonított városkép (C.2.1 tábla) lényegében híven adja vissza az arányokat.

A belvárosból kiszorult protestáns intézmények számára a német külváros, a Sziget biztosított új otthont. A belvárosban a Szent Katalin-kápolna bontása 1673-ban elmaradt, s csak az 1700. évi tűzvészt követően került rá sor.¹⁶⁰ A rendház és a gimnázium vezetését 1777-ben a piaristák, majd 1815-ben a bencések vették át (6. ábra). Rendi irányítás alá került az egykori plébániatemplom, a Szent Jakab-templom is, míg az egykori magyar templomból Szent Imre patronátusával 1894-ig katolikus plébániatemplom lett.

Az 1697–1728 közötti belvárosi forrásadatok jól mutatják, hogy jelentős katolikus többség jött létre a városvezetés házigatlanaiában (B.1.2 tábla). 1728–1767 között a katolikus vallásúak aránya tovább nőtt a polgárok és nemesített polgárok között (B.1.4 tábla). Az egyházi és világi intézmények térképre vitele (B.2.3 tábla) azt igazolja, hogy a felekezeti váltás egyrészt az egykori protestáns intézményekre támaszkodott, másfelől új intézmények (iskolák, kálváriatemplom, árvaház, temetőkápolna, patika, nemzeti tanoda, rajziskola, betegház) létrehozását eredményezte. A kimutatás szerint az újonnan alapított intézmények egy része a belváros határain kívül létesült.

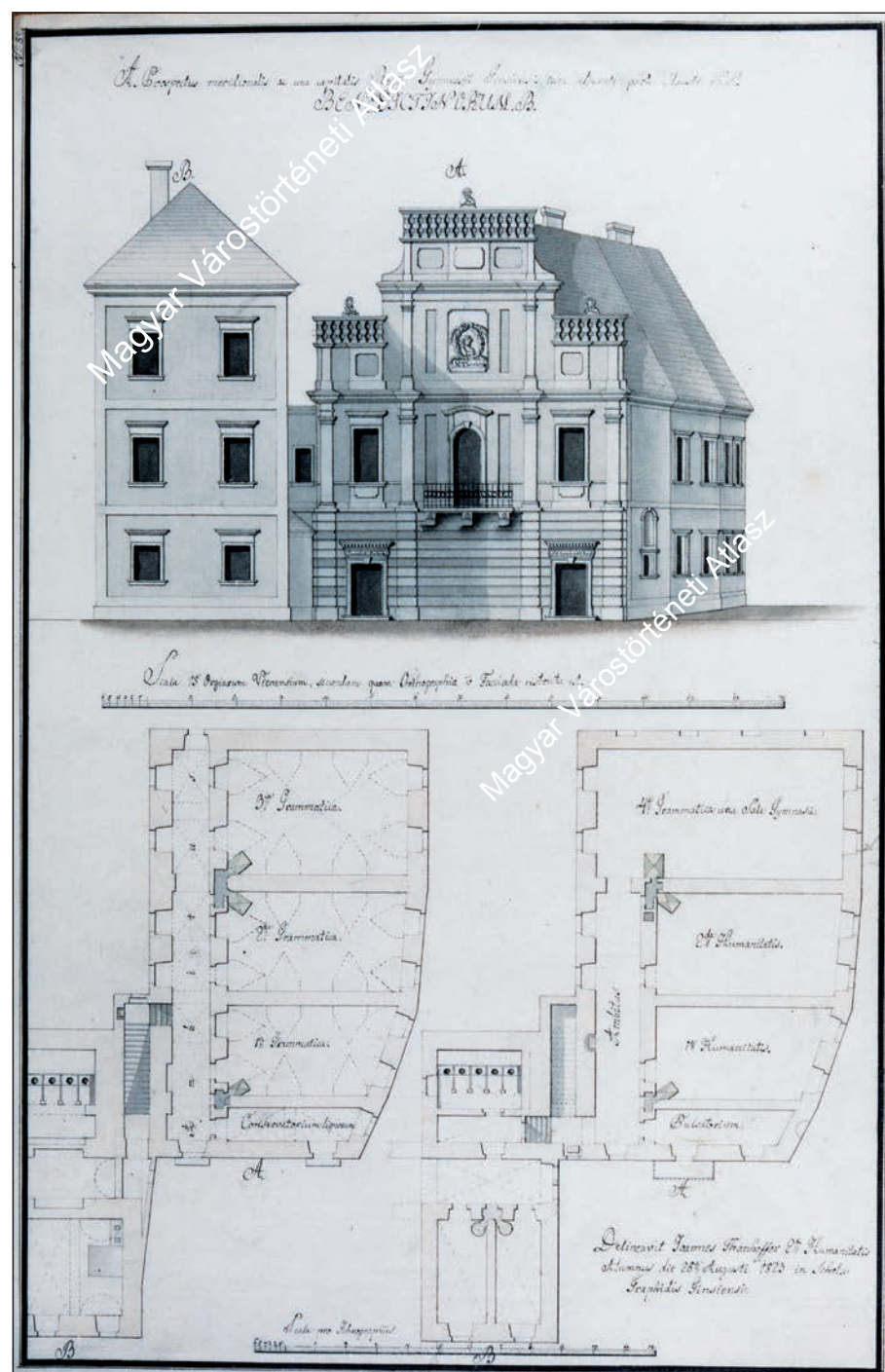
A beépíthető terület viszonylag szűk volt. Erre utalnak a Schubert-féle, 1819. évi felmérés (C.1.2 tábla) adatai is, melyek szerint a postaút térképének szerkesztője 1819-ben a kül- és a belvárosban a Gyöngyös-patak ágain, továbbá az árkok és utak felett 30 köhidat és egy híján 40 fahidat számolt össze.

A nemesség, benne az egyházi nemesség, a 18. század közepéig elenyésző arányban képviseltette magát Kőszegen. A 18. század második felére részben beköltözés, részben pedig a nemességet szerzett polgárok révén a belvárosi Rájnás utca, a Schneller utca, a Jurisics tér és a Chernel utca nagy részén nemesi ingatlanok álltak,¹⁶¹ köztük a Nádasdy és a Batthyány család tagjaié. A fő- és köznemesi, továbbá polgár-nemesi (*civis nobilis*) ingatlanok belvárosi túlsúlyát reprezentálja az 1775–1780 közti tulajdonviszonyokról szerkesztett térkép (B.1.5 tábla) is. Az új nemesi családok jó része (Adelffy, Chernel, Kelcz, Niczky, Mikos, Sigray, Szegedy, Szelestey, Szvetich, Tallian, Zarka) a táblabírói, mások (Csekolics, Donászy, Dugovics, Festetics, Káldy, Inkey, Mecsey, Mikos, Szluha, Zeke) pedig a beköltöző, vármegyei nemességet képviselték. A nemességhez jutó polgárcsaládokra jó példa a Küttel és a Lada család.¹⁶² A városban élő nemesek közül sokan hoztak létre katolikus *beneficium*okat, alapítványokat (árvaház, iskola, kápolna, patika, templomberendezés). 1828-ban az országos összeírás 86 nemest talált az egész városban.¹⁶³

Az 1723. évi 30–32. tc. a Magyar Királyi Tábla alatt négy nemesi, kerületi tábla, köztük a Kőszegi (Dunántúli) Táblabíróság létrehozását írta elő 11 vármegyére (Baranya, Győr, Fejér, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém, Zala) meghatározott perértékre, több megyére terjedő vagyonokra vonatkozóan. Mint nemesi bíróság 1724-ben kezdte meg működését Kőszegen, az ítélmesteri bíróság helyett. A városban hat különböző épületben rendezkedett be, egy alkalommal az északi kül-

garten), the meadows and gardens in the Kövi-dűlő district (*Stadlwiesen* and *Stadlgarten*) and the forests around Óház.¹⁴⁹ The Széchy family maintained a manor farm in the immediate neighbourhood. This meadow or vegetable garden in Kövi-dűlő (*Stain*) was registered as part of the manor in 1574. The lord purchased it from the failed Kőszeg wholesaler Jakab Bedőcs in 1562.¹⁵⁰ A 1650 source records that Tamás II Nádasdy, who had held the pledge on the manor up to 1616, had granted to the town the 'vegetable garden under the Keő vineyards'. According to a witness statement, the Kőszeg Jews' first graveyard had earlier occupied the site.¹⁵¹ The forests around Óház remained in the town's possession: 'Óvár has been owned by the town of Keőszegh a *memoria hominum*' that is since time immemorial. There was also a clash of interests concerning the land 'in front of the Town Gate, beside its Ditch.'¹⁵² The area around the Upper Gate was the subject of perpetual dispute, partly concerning control of the north gate.

In 1691, there was a proposal – protested by the town – to open an exit towards the Várkert area. The associated pencil sketch conveys the structure of the castle and the town, the moats, the east gate of the outer castle, the road through the town (*via civitatis*), which led beside Várkert (*hortus arcis*), and the location of the proposed gate (*janua*) in the west wall (Fig. 4).¹⁵³ The manor was rightfully protecting its long-registered

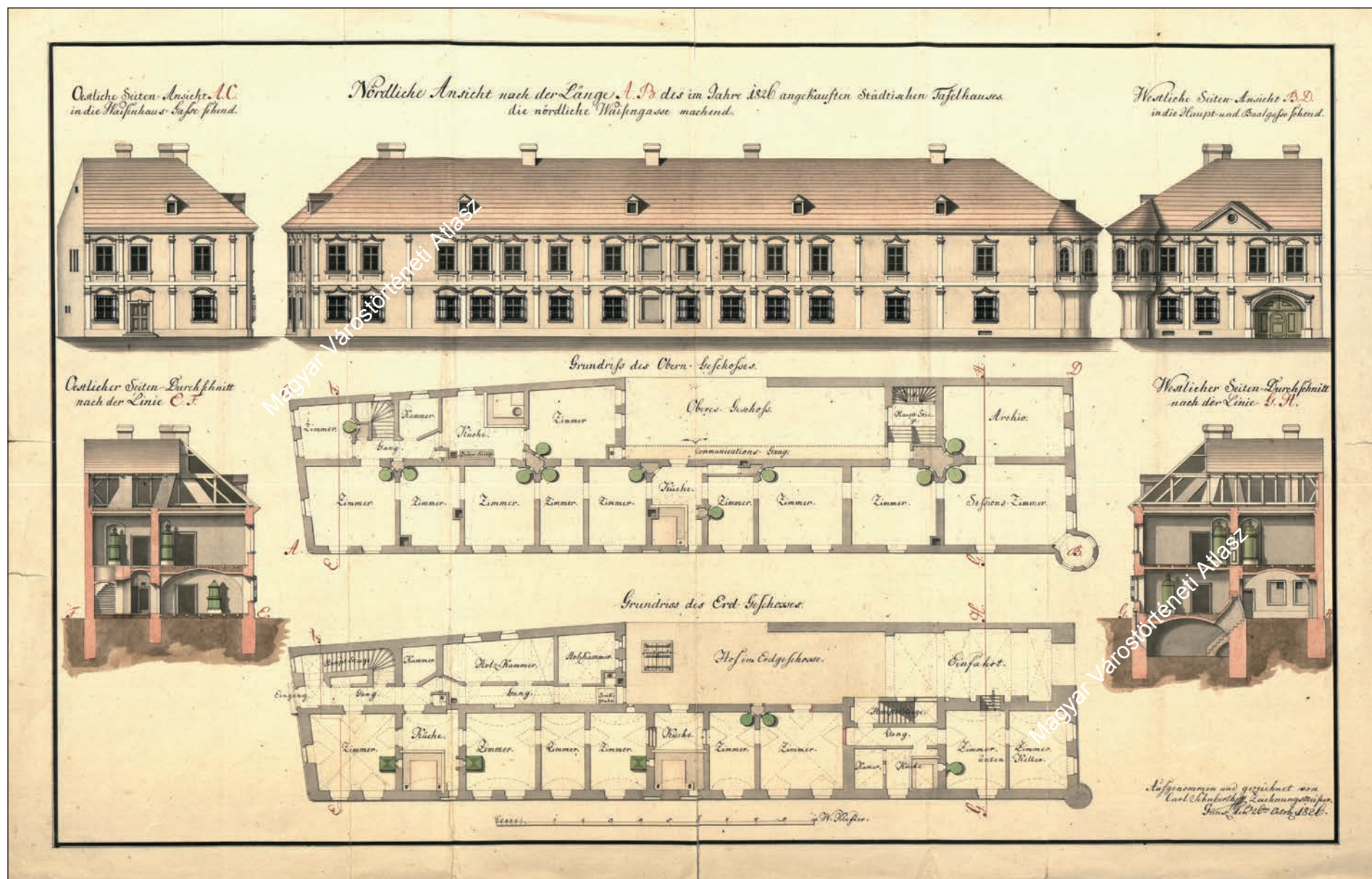

6. ábra. A bencés gimnázium és rendház. Johannes Thanhoffer rajza, 1823. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveletár, Kőszegi Rajziskola iratai I. 9.

Fig. 6 Benedictine grammar school (gimnázium) and convent. Drawing by Johannes Thanhoffer, 1823
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Records of the Kőszeg Drawing School I. 9

estate lands, whose separation from the town lands created an enclave with many ensuing problems. A large part of the dispute was settled by judgement of the governor to the benefit of the town in 1675.¹⁵⁴

There was no dispute, however, concerning the estate's possession of the Várkert.¹⁵⁵ It was there, on the western stretch of what is now Várkör, that an *urbarium* drawn up between 1569 and 1572 mentioned a manor with two barns and stables in the neighbourhood of Várkert.¹⁵⁶ An eighteenth-century layout drawing clearly shows the size and position of this adjunct to the castle, showing the inner and outer castle at the north-west corner of the town wall (Fig. 5).

7. ábra. Királyi Kerületi Táblaház. Karl Schubert felmérési rajza, 1826.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, T 62 Nr. 1515
Fig. 7 Hungarian Royal Appellate Court. Survey by Karl Schubert, 1826
Hungarian National Archives, National Archives of Hungary, T 62 No. 1515

városban, a Tyúk utcában (*Hühnergasse*), a Grossmann-féle épületben (ma Zrínyi Miklós utca 8.). Ténykedésük utolsó helyszínét, a Schneller utca 3. sz. épületet két megszakítás kivételével 1826–1869 között használták (7. ábra).

Ezt ma is Táblaháznak nevezik. A táblabíróság elnökét, 6 rendes és több számfeletti ülnökét alkalmanként az uralkodó nevezte ki. Elnökei közt találjuk Sajnovics Mátyást, gr. Sigray Károlyt és Chernel Dávidot, ülnöke volt többek között gr. Batthyány Miklós, gr. Nádasdy Lipót, gr. Széchényi Ferenc és Sigray Jakab is.¹⁶⁴

Az 1850 előtt alapított intézmények több mint 50%-a egyházi, felekezeti vagy városi kegyúri fenntartású (B.2.3 tábla). A lista nem teljes, de jól mutatja, hogy a kormányzat és a rendek harca miként kényszerítette az önkormányzatokat felekezeti intézményeik feladására, továbbá, hogy az új intézmények (egyházi rendi, nemesi területi jogszolgáltató, egyházmegei, városi és alapítványi stb.) miként települtek rá a belvárosra. A folyamatot a jezsuita gimnázium és rendház (1677–1680), a jezsuita patika (1743), a Dunántúli Kerületi Tábla (1724), valamint a Kelcz-Adelffy Árva-ház (1749) és a Nemzeti Oskola (1780) alapítása szimbolizálja a legjobban.¹⁶⁵ Az evangélikus egyházközség Nemescsóról csak II. József 1781. évi türelmi rendeletének kiadása után költözhetett vissza Kőszegre; 1783–1843 között valósággal újra kellett építeni intézményhálózatát (templom, gyülekezeti ház, iskolák, betegház). Az északi külváros (Sziget) belváros felé eső részén, a mai Várkör északi szakasza, a Gyöngyös utca, a Pék és Zrínyi Miklós utcák által határolt területen lényegében evangélikus városnegyed született. Az 1839. évi várostérkép a negyedet délről határoló utcaszakaszt az 1783-ban épült evangélikus templomról nevezi Egyház utcának. A tömbszerűen létrejött intézmények közül kiemelkedik az 1843-ban átadott evangélikus konventház (Gyöngyös utca 29.).

Az első intézménytérkép (B.2.3 tábla) arra törekszik, hogy a korai újkortól kezdve a polgári korszak kezdetéig értelmezze az egyházi és világi intézmények (kormányzati, világi és egyházi igazgatási, helyi és területi jogszolgáltatási, végrehajtási, oktatási, népjóléti, kereskedelmi, vármegyei, polgári védelmi, beszállásolási, uradalmi, pénzügyi) térbeli eloszlását és helyváltoztatását.

4.3.2 A város 1750 körül. Egyházi és világi intézmények. A Gyöngyös-meder (A.3.7 tábla)

Az Esterházy-vár (az egykori alsóvár) és Kőszeg városának védelmi rendszere elvesztette stratégiai jelentőségét; 1733-ban megkezdődött a Gyöngyös „elásása”, a vizesárok feltöltése.¹⁶⁶ Az ekkor működő hét malomból egy földesúri kézben volt (Széchy-, Nádasdy-, majd Esterházy-malom).

The two sides in the Rákóczi War of Independence for a while regarded the town as a demilitarized zone, but the Kuruc side burned down the suburbs in 1710. After the war, in 1712, Kőszeg exercised its right of settlement. That was when it founded Kőszegfalva, known in German as Schwabendorf, in the south-east outskirts, three kilometres from the town. Traces of settlement from the Neolithic through the Copper, Bronze, Celtic and Roman Ages and the Age of Migrations, up to the Árpád era, and a branch of the Amber Road were found nearby. There is an early site drawing among the documents of Kőszeg Drawing School.¹⁵⁷

4.3 The age of re-Catholicization

4.3.1 Catholic restoration. Appellate court. Nobility. Institutions

In the 1670s, under pressure from the Viennese court and the Hungarian government, Protestant Kőszeg was obliged to give up control of the town's churches and schools and its position in local government. Both Kőszeg churches were Catholicized between 1671 and 1673, and the local magistrates were replaced under the supervision of a royal commissioner between 1672 and 1702. The royal commissioner worked to ensure denominational parity in the inner and outer councils. Protestant councillors were completely excluded from the inner council by 1718. By the mid-eighteenth century, a hundred-member electoral community (*Electa Communitas seu Centumviratus*), divided half-and-half Catholic and Protestant, was registered for the denominationally equally-divided, twenty-four-member outer senate.¹⁵⁸

Act 26 of 1681 designated Nemescsó as the location of Lutheran church services. A new Lutheran church of Kőszeg was only able to open in 1783. In 1677, Archbishop György Széchényi founded a Catholic secondary grammar school (*gimnázium*) in Kőszeg, the first in Vas County. The Jesuit house was completed by 1680, three years after the order had been set up in Kőszeg. Its construction caused the greatest topographical rearrangement in the town centre since the siege of 1532, and this shows up in the removal of an entire unit (tized/decima) from among the number of taxable units there.¹⁵⁹ The house tax survey lists many properties in the centre that were exempt or paid tax at the lowest rate (Plate B.1.3). A view of the city made in 1746 attributed to the artist Bálint Fancz (Plate C.2.1) gives the proportions fairly accurately.

The Protestant institutions expelled from the inner town, the most radical change during the period, found a new home in the German suburb, Sziget. In the Inner town St Catherine's Chapel was marked for

A 17. századi protestáns többséget követően a polgári, nemesi és a városi közvagyon feletti ellenőrzés felekezeti aránya a 18. század derekára katolikusok javára tolódott el. Ez a tendencia érvényesült az intézményalapításokban is (rendházhoz csatolt gimnázium, árvaház, helyőrségi kvártélyház, kálváriatemplom, katolikus plébánia, a déli városrészben létrehozott új temetőben emelt temetőkápolna, egyházi patika, főúri várkápolna és a rendi templom főúri mecenatúrája, felekezeti elemi iskolák). Miután 1724-ben Kőszeg táblabírói székhely lett, felerősödött a nemesség beköltözése. Az egykori Úri utcában (ma Chernel utca) főúri palotákat építettek.¹⁶⁷ A külvárosok kapuit megerősített sorompók, strázsa- és vámházak ellenőrizték. A Gyöngyös szabályozásával a Szigetben és a Magyarvárosban is új utcák nyíltak, ezek elnevezése az ott lakók mesteriségére is utalt: Puskapor utca, Csorda utca, Kovács utca, Apothekarius utca. A külvárosokban négy külső kapu állt: északon a külvárosi Felsőkapu (Bécsi-kapu), keleten a Csepregi-kapu, délen a Szombathelyi-kapu, nyugaton a Rohonci-kapu. A külvárosok terjeszkedése a Malomárok felé folytatódott.

4.4 Kézműipar, kereskedelem. Vendéglátás.

A kőszegi uradalom és Kőszeg városa közt a 14. században heves küzdelem folyt a helyi piac felosztásáért. Erzsébet királyné 1385-ben a kőszegi kézműipar szabad nyersanyag-felhasználása mellé állt.¹⁶⁸ 1653-ban a német templomban (Szent Jakab-templom) hét olyan oltárt romboltatott le a városi tanács, amelyet még a kőszegi céhek emeltek a középkorban.¹⁶⁹ A céhek jelenlétéből magyarázható Kőszegen a városi kamarás régi elnevezése: *Zechmeister*.¹⁷⁰ A kereskedők és fuvarosok kőszegi céhének középkori javadalmas oltára 1937-ben került elő a Szent Jakab-templom mellékhajójában.

A 16–17. századi kőszegi kézműipar nyersanyag-behozatalra szorult. Az 1570-es évektől megszaporodó, céhes hitelezői perek figyelmeztetnek a beszállítói rendszer csapdáira. Kiváltképpen a szűcsök, a posztósok, a kalaposok és a gypjűfeldolgozók fizetésektelensége szúr szemet.¹⁷¹ A 16–17. század fordulóján közel két tucat céh működött Kőszegen. A 16. századi kőszegi kézművesek legnagyobb teljesítményének az erődítményrendszer és a város újjáépítése tekinthető. Az újjáépítés jelentékeny robotot és napszámot is követelt. A céhtagságot Kőszegen polgárjoghoz kötötték, annak megszerzését pedig ingatlanhoz. A *Lehrbrief*, a tanoncidót igazoló bizonyítvány és kezesek nélkül esély sem nyílt a polgárjog megszerzésére.¹⁷² E kölcsönösség arra utal, hogy a céhek a városvezetésben is megerősödtek. Néhány mesterség etnikai elkülönülése is megtörtént (német, magyar és horvát varga, német és magyar szabó).

Az erdővagyon (épületfa- és tűzifavagyon), a tégláégetés és a kőbányászat felett a város kizárólagos ellenőrzése érvényesült. Az erődítési munkákat alsó-ausztriai biztosok és bécsi építőmesterek felügyelték. Az 1570-ben készült telekkönyv a két külvárosban összesen 268, jobbára új házingatlant regisztrált. A belvárosi tér ostromban elpusztult keleti oldalán igényes kőházakat emeltek. A külső piactérről (a mai Fő térről) induló két utcán (Kovács utca, Apothekarius utca) a 17. század első felében beszállófogadók és műhelyek nyíltak. 1532 után az intenzív betelepülést és építkezési kedvet uralkodói és városi adóengedmények alapozták meg.

Az 1574. évi kőszegi vámszabályozás és piacrendelet a belső, az uralkodói rendeletek pedig a kiviteli vámhelyek piaci viszonyait rendezték Bécs, Bécsújhely, Fürstenfeld, Radkersburg, Rakovec és Nedelice felé. Szigetvár 1566. évi eleste után Kőszegen engedély nélküli árulerakatot üzemeltettek német és török portékák közvetítésére.¹⁷³ A legnagyobb nyereséggel az 1547–1580 között folytatott élőállat-kereskedelem járt, ennek haszonélvezői megjelentek a városi elit soraiban is. Kőszeg kiváltságai és az idegen, tőkeerős *árosemberek* érdekegyesítése alig fél évszázad múltán felbomlott, de a várost teljességgel átformálta.

1647-ben, a Magyar Királysághoz történt visszacsatolás egyik fő kérdése a harmincadügy rendezése lett.¹⁷⁴ Ami a borkivitelt illette, az alsó-ausztriai rendek Kőszeggel borfogyasztási adót (*Zapfenmass*) fizettettek. A török háborúk miatt kiürült a bécsi kincstár, ezért az udvar 1589 után mind az úrbéri adó és a harmincadvám, mind pedig a borkimérési adó kedvezményeit megszüntette. A regáléengedményekből és az alsó-ausztriai rendi adó bérletéből származó források elapadtak. 1647-ben az újra az anyaország rendi társadalmába integrálódott Kőszeg kereskedelme és kézműipara a hazai vám- és adókönyv kereteihez igazodott. A Rákóczi-szabadságharc alatt a harcoló felek egy időre semleges területnek nyilvánították Kőszeget, mert mindkettőnek szüksége volt a helyi kézműiparra. Ezt követően azonban a háborús piac megrendelői szerepe megszűnt. 1713-ban 17 kereskedésre vetett ki a város esetenként 2–12, fél esztendőre mindösszesen 642 forintot. A kisebb forgalmúakat kalmárságnak nevezték.¹⁷⁵ Ambrózy Mihály, Muesser Ferdinánd, Solderer Bertalan, Solderer Mátyás és Unger Mihály a belvárosi házukban folytatták kereskedésüket, Leidenfrost Bálint a Magyarvárosban is. A többiek a külvárosokban tartottak lerakatot. Az adóztatás mértéke kifejezi, hogy Solderer Bertalan és Leidenfrost Bálint bonyolították a legnagyobb forgalmat, őket Ambrózy Mihály és Unger Mihály, majd Muesser Ferdinánd és Solderer Mátyás követte.¹⁷⁶ 1711–1780 között közel 40 kereskedő kapott polgárjogot Kőszegen, akiknek csaknem 30 %-a külföldről származott.¹⁷⁷ Az áruik eladásával is foglalkozó iparosokat idővel a kereskedőkhöz sorolták. Már az 1725. évi hadiadójegyzék is ezt a gyakorlatot követte.¹⁷⁸ A 19. század első felében a kereskedők a válságjelek ellenére is több mint kétszer akkora évi forgalmat bonyolítottak le, mint a kalmárok.

demolition in 1673, but was pulled down only after the great fire of 1700.¹⁶⁰ The convent and *gimnázium* were taken over by the Piarists in 1777 and subsequently by the Benedictines in 1815 (*Fig. 6*). The former parish church of St James came under the control of a religious order, and the former Hungarian Church of St Emeric became the Catholic parish church in 1894.

Documents of the inner town from the 1697–1728 period show a substantial Catholic majority in the dwelling houses owned by the municipal leadership (Plate B.1.2). The same was true to an increasing degree among burghers and noble burghers between 1728 and 1767 (Plate B.1.5). The mapping of church and secular institutions (Plate B.2.3) proves that the confessional change took effect partly in formerly Protestant institutions, and partly in new institutions (schools, Calvary church, orphans' home, cemetery chapel, pharmacy, national school, drawing school and infirmary). The documents show that many of the newly founded institutions lay outside the boundaries of the inner town.

The area available for building was somewhat restricted. This is conveyed by data from an 1819 survey carried out by Schuberth, the author of the post road map (Plate C.1.2). He counted thirty stone bridges and thirty-nine wooden bridges over branches of the Gyöngyös and over ditches and roads in the suburbs and the inner town.

Until the mid-eighteenth century, the nobility, including the ecclesiastical nobility, made up a tiny proportion of the Kőszeg population. By the second half of the eighteenth century, partly through the arrival of incomers and partly through burghers being raised to the nobility, there were noble properties on substantial sections of Rájnis utca, Schneller utca, Jurisics tér and Chernel utca in the town centre.¹⁶¹ Among them were members of the Nádasdy and Batthyány families. The preponderance of properties owned by aristocrats, the middling nobility and ennobled burghers (*civis nobilis*) in the central district is clear from the map of property ownership between 1775 and 1780 (Plate B.1.5). Many of the new noble families were those of appellate court judges (Adelffy, Chernel, Kelcz, Niczky, Mikos, Sigray, Szegedy, Szelestey, Szvetics, Tallian and Zarka), and others were noble families that had played a role on county level (Csekonics, Donászy, Dugovics, Festetich, Káldy, Inkey, Mecséry, Mikos, Szluha and Zeke). Some were burghers who had attained noble status (Küttel and Lada).¹⁶² Some of the urban nobility became patrons, alongside the Esterházy, of many Catholic benefices and foundations (orphanage, school, chapel, apothecary and church appurtenances). The national census of 1828 found 86 noble persons in the whole town.¹⁶³

Acts 30–32 of 1723 set up four noble appellate courts, under the Hungarian Royal Appellate Court, to serve different districts. The Kőszeg (Transdanubian) appellate court replaced the prothonotary court in the town and started operation in 1724, with jurisdiction over 11 counties (Baranya, Győr, Fejér, Komárom, Moson, Somogy, Sopron, Tolna, Vas, Veszprém and Zala) for cases concerning specified amounts at issue and for properties extending over several counties. The appellate court occupied six different buildings in the town, one of them in the north suburb, the Grossman building in Tyúk utca (*Hühnergasse*, now Zrínyi Miklós utca 8). Its final location, the building at Schneller utca 3, was in use, apart from with two short breaks, between 1826 and 1869 (*Fig. 7*).

It is still called Táblaház ('Appellate Court'). The president of the appellate court and six ordinary and several supernumerary judges were appointed periodically by the king. Among its presidents were Mátyás Sajnovics, Count Károly Sigray and Dávid Chernel, and among its assessors, Count Miklós Batthyány, Count Lipót Nádasdy, Count Ferenc Széchényi and Jakab Sigray.¹⁶⁴

More than 50 % of the institutions founded prior to 1850 were maintained by the church or congregations or the town as holder of the right of patronage (Plate B.2.3). Although incomplete, the list clearly indicates how the struggle between government and nobility forced municipal authorities to renounce control of religious institutions. It also shows how these institutions (religious orders, noble district judiciary, the diocese, the municipal authorities, foundations, etc.) took over the area of the lower town. Of greatest symbolic significance in this regard are the Jesuit convent and *gimnázium* (1677–1680), the Jesuit pharmacy (1743), the Transdanubian District Appellate court (1724), the Kelcz-Adelffy Orphanage (1749) and the National School (Nemzeti Oskola, 1780).¹⁶⁵ Only after the Tolerance Decree of Joseph II in 1781 was the Lutheran congregation permitted to return from Nemescsó to Kőszeg (1783) whereupon it had to build all of its institutions from scratch. Between 1783 and 1843, the Lutherans built a church, a prayer house, schools and an infirmary. What was effectively a Lutheran quarter grew up in the north suburb (Sziget), in the area bounded by the north stretch of today's Várkör, Gyöngyös utca, Pék utca and Zrínyi Miklós utca. The town map of 1839 gives the name of the street bounding the district at the south as Egyház utca (Church Street), after the Lutheran church built in 1783. The Lutheran institutions were built in a block, dominated by the building of the Lutheran Convent, opened in 1843 (Gyöngyös utca 29).

The first map of institutions (Plate B.2.3) attempts to interpret the spatial distribution and change of location of church and secular institutions (governmental, secular and church administration, local and

1816 után azonban fokozatos veszteségek érték őket.¹⁷⁹ 1847-ben, a Sopron–Nagykanizsa közti vasút tervezésekor Szombathely forgalma minden mutatóban nagyságrendekkel előzte meg Kőszegét.¹⁸⁰ Pedig a vármegyei főmérnök ekkor még olyan kőszegi, „nevezetes kereskedők és kereskedői házak” jelenlétéről tudott, akik „a legnagyobb bécsi házakkal” álltak kapcsolatban.¹⁸¹ Egészen bizonyos, hogy többek között a Kőszegen élő, zsidó Schey család tagjairól volt szó.¹⁸²

A polgárjog és a céhtagság kölcsönösségével, a céhartikulusok megújításának kötelezettségével szigorú kormányzati és önkormányzati ellenőrzés alá helyezték a nagyrészt evangélikus, kisebb részben kálvinista protestáns iparúzókat is.¹⁸³ Ennek ellenére az evangélikus polgárok aránya 1734–1760 között növekedni tudott, 1777-ben az iparúzők 47,6%-a vallotta magát evangélikusnak.¹⁸⁴ 1781–1848 között 58,01% katolikus, 41,48% evangélikus, 0,24% református, végül 0,16% közelebbről meg nem határozott protestáns jelölt kapott polgárságot. Az újonnan felvett polgárok 57,77%-a helyi származású volt. Ez az arány Szombathelyen csak 14,10% volt.¹⁸⁵ Az 1781–1848 közötti időszakra vonatkozó felmérés 83 kézműves mesterséget, az 1828. évi országos összeírás pedig 68 iparágat rögzített Kőszegen. A polgári iparúzőkre az uradalomnak is szüksége volt. Az 1777. évi nagy kőszegi tűzvészben leégett Esterházy-vár helyreállításában helyi épületasztalosok, faesztergályosok, ácsok, lakatosok, kályhások és üvegesek kaptak megrendelést.¹⁸⁶ Apróságnak tűnik, de jellemző, hogy a kőszegi céhek városuk szabad királyi városi rangjára hivatkozva sem 1827-ben, sem 1838-ban nem tudták már elérni azt, hogy a szombathelyi éves vásáron sátraik a mezővárosi céhekéi előtt álljanak.¹⁸⁷ Valami megváltozott.

A kereskedők különös válfaját alkották a vendéglősök és fogadósok. Az 1828. év országos összeírás 10 vendéglőt, kocsmát vagy beszálló helyet rögzített.¹⁸⁸ A kőszegi fogadókról, vendéglőkről és szállodákról készült térkép (B.2.2 tábla) nyomban elárulja, hogy a belvárosban mindössze 2 vendéglő épült (Arany Korona, Bálház), minden más a külvárosokban a szombathelyi és soproni postaút városi szakaszára (elágazásaira), valamint a külső piacra, az elnyújtott, egykori Városkörére (a mai Fő térre és környékére) telepedett. Hetipiacok, éves vásárok, állatvásárok is közrejátszottak ezek intézményesülésében, de a legtöbb az *Ungermarktnak* vagy *Hostatnak* nevezett déli külvárosban, a Magyarvárosban állt. Ki kell emelni a *Hostatban* álló Arany Strucc, a Fehér Ló (Fehér Ökör), továbbá a Szigetben található Fehér Rózsa és Fekete Sas fogadókat. A Wesselényi-féle összeesküvés egyik színhelye 1665–1667 között a kőszegi Arany Strucc beszállófogadó volt.¹⁸⁹ A II. világháború előtt épült utolsó szállodáját: az Erhardt-féle Jurisics Szállodát 1926-ban adták át.¹⁹⁰

5. A város polgári korszaka, 1850–1950

5.1.1 Birodalmi kormányzati keretekben

A szabadságharc leverése után, 1849–1860 között Kőszeg a soproni (dunántúli) katonai és polgári kerület, majd a kerületi helytartóság alá helyezték. Az 1848. évi népképviselői törvényhatóságot és intézményeit megszüntették. Kőszegen – a város szabad királyi városi rangjának megőrzése mellett – felfüggesztették az önkormányzatiságot, helyébe utasítást végző magisztrátus és hivatal került. A várost a Vas Vármegyei Császári és Királyi Megyefőnökség alá sorolták. Megtörtént az igazgatás és bíróság szétválasztása, járási szinten vármegyei biztosokat rendeltek ki. Felállították a zsandárságot, és Kőszeg császári és királyi szolgabírói hivatal székhelye lett. Elrendelték a föld- és házadóalapok feltárását.¹⁹¹ A polgári átalakulás gazdasági feltételeit (jobbágyfelszabadítás, köztehervisezés, az egyenes és közvetett adók, vámunió, vámliberalizmus, egyesülési jog) paradox módon a Habsburg neoabszolutizmus biztosította. A Habsburg Birodalom Magyarországra áthárított államadosságából Kőszegre több mint 80.000 forint „hazafias kölcsönt” vetett ki.¹⁹²

Az 1857. évi kőszegi kataszteri térképen (A.1.1 tábla) már látható az 1845–1848 között részvénytársasági formában működő posztó- és gyapjúszövetgyár (Kőszegi Posztó- és Gyapjúszövetgyár Egyesület).¹⁹³ Franz Josef Regnier 1859-től lisztörliként, majd fűrészmalomként üzemeltette tovább (B.2.1 tábla). Az 1844-ben alapított Kőszegi Takarékpénztár (*Günser Sparkassa*) részvényeseinek tőkéjét viszont sikerült átmenteni az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc utáni évekre. A köedénygyártó manufaktúra túlélte az eseményeket, de a kőszénfejtésre alapozó részvények nem. A példák mutatják, hogy a reformkorban megtörtént az elmozdulás a céhes keretektől, igaz, hogy császári rendelet tiltotta meg újabb céhek alapítását.

Az 1850 és 1950 közötti egyházi és világi intézményeket ábrázoló térkép (B.2.4 tábla) látványos fejlődésre utal, pedig az ipari és gazdasági vállalkozások nem is szerepelnek rajta. 1852-ben az egyleti élet teljes adminisztratív ellenőrzése mellett a hatóságok öt kőszegi egylet további működését engedélyezték; számuk 1859-ben négyre csökkent.¹⁹⁴ A fent említett térképre már felvették a Gyöngyös bal partján épült, kőszegi császári és királyi katonai nevelőintézetet, a *k(aiserlich)–k(önigliches) Militair–Erziehungshaus* monumentális épületét (A.1.1 tábla). A nürnbergi Ludwig Rohbock 1859-ben Kőszegről készített látképén, a Soproni és Róti út elágazásától balra jól látható az intézet (8. ábra). A város protekcionista hozzájárulása (telek, épületanyag stb.) a későbbiekben modellértékűvé vált. A neoabszolutizmus évtizedében az aulikus Schey család

regional judicial, penal, educational, welfare, commercial, county, civil defence, military accommodation, manorial and financial) from the early modern age until the beginning of the modern era.

4.3.2 The town around 1750. Church and secular institutions. The course of the Gyöngyös (Plate A.3.7)

The Esterházy Castle (formerly the Lower Castle) and the town’s defensive system lost their strategic significance. The moats started to be filled up in 1733 and the course of the Gyöngyös was changed.¹⁶⁶ Seven mills were in operation, one owned by the manor (the Széchy Mill; subsequently Nádasdy and Esterházy).

Having consolidated their control of civil, noble and municipal property in the seventeenth century, the Protestants gave way to the Catholics by the middle of the eighteenth. New institutions reflected the same trend: *gimnázium* attached to the Jesuit house, orphanage, garrison billeting house, Calvary church, Catholic priest’s house, cemetery chapel in the new cemetery laid out in the south of the town, church apothecary, aristocratic castle chapel, aristocratic patronage of the Jesuit church, and denominational elementary schools. After Kőszeg became the seat of an appellate court in 1724, more nobles moved into the town. Aristocratic palaces were built on Úri utca (now Chernel utca).¹⁶⁷ The gates to the suburbs were controlled by barriers, guardhouses and customs houses. As the Gyöngyös was regulated, new streets were opened in Sziget and Magyarváros with names alluding to the trades of their inhabitants: Puskapor utca (‘gunpowder’), Csorda utca (‘herd’), Kovács utca (‘blacksmith’) and Apothekarius utca. In the suburbs four other gates were constructed: at the North, the suburban Upper Gate (Vienna Gate); to the East, the Csepregi Gate; to the South, the Szombathelyi Gate; and to the West, the Rohonci Gate. The expansion of the suburbs continued towards the Malomárok (‘mill lane’).

4.4 Handicrafts, trade, and hospitality

In the fourteenth century, Kőszeg estate and Kőszeg town constantly disputed the division of the local market. In 1385, Queen Elizabeth upheld Kőszeg craftsmen’s free use of raw materials.¹⁶⁸ In 1653, seven medieval guild altars in the German church (St James’ Church) were demolished by order of the town council.¹⁶⁹ The presence of guilds offers an explanation for the old name of the town chamberlain in Kőszeg of *Zechmeister*.¹⁷⁰ The medieval altar of the Kőszeg guild of merchants and carriers was uncovered in an aisle of St James’ Church in 1937.

In the sixteenth and seventeenth centuries, Kőszeg craftsmen had to rely on the import of raw materials. The proliferation of legal actions by guild creditors in the 1570s indicate the pitfalls of the supplier system. Particularly striking is the insolvency of furriers, hat-makers and craftsmen in wool trades.¹⁷¹ Nearly two dozen guilds operated in Kőszeg at the turn of the sixteenth and seventeenth centuries. The greatest achievement of the local craftsmen was the rebuilding of the town and erecting a new system of fortifications in the sixteenth century, together with much corvee and paid labour. Membership of a guild in Kőszeg was conditional on citizenship and thus ownership of property. Nobody without a *Lehrbrief* – certificate of apprenticeship – and guarantors could become a citizen.¹⁷² This mutuality suggests that the guilds were strengthening their position in the municipal leadership. There was some ethnic distinction of trades (German, Hungarian and Croatian shoemakers, German and Hungarian tailors).

The town held sole control of the forest resources (building timber and firewood), brick firing and stone cutting. Lower Austrian commissioners and Viennese architects supervised the work on the fortifications. The land register completed in 1570 registered a total of 268 dwellings in the two suburbs, mostly new. Stone houses of high standard were built to replace buildings destroyed in the siege on the east side of the central square. On Kovács utca and Apothekarius utca, two streets leading from the outer market place (today’s Fő tér), lodging inns and workshops opened in the first half of the seventeenth century. After 1532, crown and municipal tax concessions encouraged a large influx of new inhabitants and an intensive wave of building.

The internal market was governed by the 1574 Kőszeg excise regulations and market decree. Market relations with Vienna, Wiener Neustadt, Fürstenfeld, Radkersburg, and with Rakovec and Nedelišće via export customs posts, were governed by royal decrees. After the fall of Szigetvár in 1566, an unlicensed goods depot was run in Kőszeg for transit of German and Turkish goods.¹⁷³ The livestock trade that ran between 1547 and 1580 yielded greater profits than any other business, and its merchants appeared among the urban elite. This marked the reconciliation of interests between Kőszeg’s privileges and the highly capitalized external merchants, a development that transformed the town even though it fell apart less than half a century later.

When Kőszeg was returned to the Kingdom of Hungary in 1647, one of the key issues was to settle the *harmincad* duty.¹⁷⁴ For exported wine, the Lower Austrian authorities imposed wine consumption tax (*Zapfenmass*) on Kőszeg. The depletion of the Viennese coffers by the Ottoman wars caused the court to abolish concessions on socage, *harmincad* customs duty and the wine levy concession in 1589. Income from *regale*

8. ábra. Kőszeg város. *Stadt Güns*. Ludwig Rohbock és Joseph Maximilian Kolb acélmetszete, 1859.

Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Arcképcsarnok, T 260

Fig. 8 The town of Kőszeg. *Stadt Güns*. Steel engraving by Ludwig Rohbock and Joseph Maximilian Kolb, 1859

Hungarian National Museum, Hungarian Historical Gallery, T 260

jelentős intézményeket alapított Kőszegen (zsidó temető, zsinagóga, az Albert főherceg Alapítvány (*Erzherzog Albrecht-Stiftung*) által létrehozott szegényház).¹⁹⁵

5.1.2 A város 1850 körül. Tértfoglalások a védművek, árkok helyén, a Gyöngyös-patak két ága mentén és a külvárosokban (A.3.8 tábla)

Az egyik legjellemzőbb fejlődési folyamat a Gyöngyös bal partján érhető tetten. A 18. század végére befejeződött a vizesárkok feltöltése. A vár és város közös, nyugati szakasza azonban szabadon állt. A ma is álló kapás-házak (Hauer-házak) az Esterházy-kert és a Hegyalja utca között épültek fel. Az északi, a keleti és a déli árkok feltöltésével új házsorokat emeltek. A telekosztás a városhatárokra merőlegesen történt. Délen a kettős fal külső részét (a vizesárkok ellenfalát) visszabontották, a ráépített házsor a mai Fő teret északról határolja. A várost átszelő főút a Magyar külvárosban észak felé V-alakban kettéágazik. Alaprajzát Csónaknak becézik. Ez a teresedés a szakosított piacok egyikének (Sertés piac) adott helyet.

A Gyöngyös utca, a Fő tér és Magyarváros utcáin jelentek meg az első fogadók. A déli külváros lebontott sáncain túl új telkeket mértek ki. A Rákóczi út eme szakaszát Új utcának nevezték. Lehetővé vált a nyugati irányú terjeszkedés a mostani Temető utca felé. A Gyöngyös és a Malomárok medrének stabilizálódása új, beépíthető területeket nyitott közvetlenül a patak jobb és bal partján. Egy sor intézmény és manufaktúra (fürdők, posztógyár, kaszárnya, iskola, katonai reáliskola, nevelőintézet, lovarda, kórház, városmajor, új malomipar, sörgyár, téglauzem, vágóhíd) létesült itt. A Fapiac (Árpád tér) és a Várkör északi szakasza közötti területre evangélikus intézmények (templom, iskola, gyülekezeti ház) kerültek. Az újratervezés, helyi zsidóság nagy mecénása, Schey Fülöp jóvoltából az északi városrészben zsinagógát, szegényházat, a déliben pedig zsidó temetőt és felekezettől független óvodát létesítettek.

5.2 Tulajdonosok és adófizetők

1867-re, az osztrák-magyar kiegyezés idejére nagy változás zajlott le a helyi gazdaságban. 1872-ben a legnagyobb adófizetők, a virilisták első három helyén hg. Esterházy Miklós mellett a két, ingatlannal rendelkező, helyi zsidó kereskedő, br. koromlai Schey Fülöp és Schey Sándor állt.¹⁹⁶ Ugyanebben az esztendőben tényleges iparúzó alig szerepelt a virilistán. A kőszegi zsidóság monográfiája szerint a Fő téren, a Várkörön és a Rákóczi úton (korábban Császár, majd Király úton), tehát a belváros legforgalmasabb részén nyolc-tíz ház zsidó cégek tulajdonába került.¹⁹⁷ A helyi ingatlanvagyon jó részének felvásárlását több különböző tényező is könnyítette. A legnagyobb adót fizetők csoportja összetett képet mutat. Voltak többgenerációs sikerek (Schey, Waisbecker).¹⁹⁸ Voltak mások, akik a helyi gyárak alapítói lettek (Eisner, Czeke). Az adólistákon megjelenő magán- és intézményi ingatlanok magas aránya a századforduló grümdolásainak is köszönhető. Átrendeződött a pénzintézeti sorrend is. Az 1913-ra szóló lajstromon a Kőszegi Általános Takarékpénztár – a városban birtokolt ingatlanai alapján – megelőzte a Kőszegi Takarékpénztárat.¹⁹⁹ Esterházy Pál herceg kőszegi ingatlanjai, többek között az Esterházy-vár birtoklása okán a század végén a virilis lista harmadik helyét foglalta el (9. ábra).²⁰⁰

A szabad iparúzást és feltételeit szabályozó 1884. évi törvény először ismeretlen, új szereplők csatlakozásához vezetett.²⁰¹ A manufaktúra- és gyáralapítást megalapozó idegen és hazai tőke, továbbá a tőkeimportot támogató várospolitikai szerkezetváltást idézett elő Kőszegen is. A kőszegi textilipar második alapítási hulláma 1895–1928 között tartós sikert hozott (nemez-, posztó-, csipke- és ágyterítőgyár). Az 1886-ban alapított ipartes-

concessions and farming the Lower Austrian feudal tax depleted. In 1647, re-integrated into the order of the parent country, Kőszeg's trade and craft industry became aligned with Hungary's excise and tax environment. For a while during the Rákóczi War of Independence, the warring parties declared Kőszeg a neutral zone, because both needed its industry. Afterwards, however, the war-market customers disappeared. In 1713, taxes of between two and twelve florins were imposed on seventeen shops, amounting to 642 florins. Those with low turnover were called retail shops (*kalmárság*).¹⁷⁵ Mihály Ambrózy, Ferdinand Muesser, Bartholomeus Solderer, Mátyás Solderer, Mihály Unger and Valentin Leidenfrost ran shops in their town centre houses, and the latter also had a shop in Magyarváros. The other traders all had depots in the suburbs. The levels of tax show that Bartholomeus Solderer and Valentin Leidenfrost had the highest turnover, followed by Mihály Ambrózy and Mihály Unger, and after them, Ferdinand Muesser and Mátyás Solderer.¹⁷⁶ Between 1711 and 1780, nearly forty traders acquired citizenship in Kőszeg, almost 30 % of them coming from abroad.¹⁷⁷ Artisans who also sold their wares were eventually included among traders. This practice was adopted for the war tax register of 1725.¹⁷⁸ In the first half of the nineteenth century, despite the signs of crisis, wholesalers' turnover was twice as high as that of retailers. They gradually lost ground, however, after 1816.¹⁷⁹ When the Sopron–Nagykanizsa railway line was being planned in 1847, every indicator shows business in Szombathely to be several times as high as that in Kőszeg.¹⁸⁰ Nonetheless, the chief engineer of the county knew of 'eminent merchants and trading houses' in Kőszeg that had relations with 'the largest Viennese houses'.¹⁸¹ Members of the Jewish family Schey, who lived in Kőszeg, were certainly among these.¹⁸²

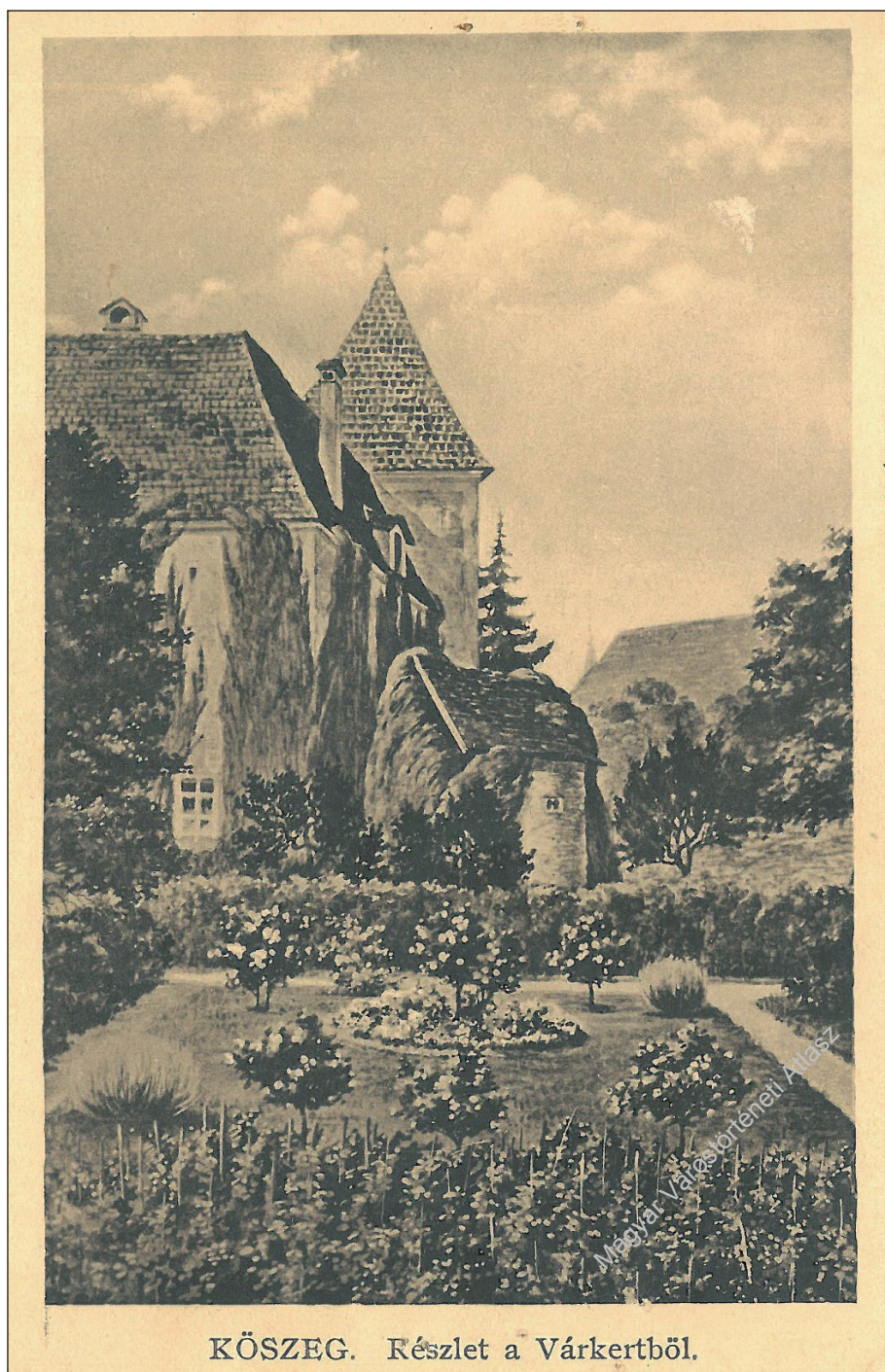
The mutuality of citizenship and guild membership and the obligation to renew guild articles kept the Protestant artisans, largely Lutheran but also Calvinist, under strict government and municipal control.¹⁸³ Nevertheless, the proportion of Lutheran citizens increased between 1734 and 1760, and in 1777, 47.6 % of artisans declared themselves to be of that faith.¹⁸⁴ Between 1781 and 1848, applicants awarded citizenship were 58.01 % Catholic, 41.48 % Lutheran, 0.24 % Calvinist and 0.16 % not specified. Persons of local birth accounted for 57.77 % of those admitted as citizens, compared with only 14.10 % in Szombathely.¹⁸⁵ A survey of the period 1781–1848 recorded 83 craft trades in Kőszeg; the 1828 national census recorded 68. The manor also had a need for the town's artisans. After the great fire in Kőszeg in 1777, local building joiners, wood turners, carpenters, blacksmiths, stove-builders and glaziers received orders to restore the burnt-down Esterházy Castle.¹⁸⁶ A revealing if minor point is that at Szombathely's national fairs in 1827 and 1838, the Kőszeg guilds cited in vain their status as free royal town, and were not permitted to pitch their tents in front of the market-town (*mezőváros*) guilds.¹⁸⁷ Something had changed.

A special subset of traders were the inn- and tavernkeepers. The national census of 1828 registered ten inns, taverns or hostels.¹⁸⁸ It is immediately clear from the map of Kőszeg inns, restaurants and hotels (Plate B.2.2) that only two restaurants were built in the town centre (*Arany Korona* and *Bálház*). All of the others set up in the suburbs, on the Szombathely and Sopron post roads (or road junctions), and on the outer market, the elongated former Városház (today's Fő tér and surroundings). The weekly markets, annual fairs and livestock markets all played a part in their being located there, but the biggest concentration was in the south suburb Magyarváros, known as *Ungermarkt* or *Hostat*. Of particular interest are the inns *Arany Strucc a Fehér Ló* or *Fehér Ökör* ('Golden Ostrich' and 'White Horse' or 'White Ox') in *Hostat* and the *Fehér Rózsa* ('White Rose') and *Fekete Sas* ('Black Eagle') in *Sziget*. The *Arany Strucc* lodging inn in Kőszeg was one of the scenes of the anti-Habsburg Wesselényi Plot between 1665 and 1667.¹⁸⁹ The last hotel built before World War II, Erhardt's *Juristics Hotel*, was opened in 1926.¹⁹⁰

5. The bourgeois era of the town, 1850–1950

5.1.1 Under imperial government

After the defeat of the 1848/49 freedom fight, between 1849 and 1860, Kőszeg was under the authority of the Sopron (Transdanubian) military and civil district, and subsequently the district governor. The 1848 local authority, based on public elections, was abolished together with its institutions. Kőszeg retained its free royal town status, but its self-government was suspended and replaced by a magistracy and office carrying out central instructions. The town was subordinated to the Imperial and Royal County Authority of Vas County. Administration was separated from the courts, and county commissioners were appointed for the county districts. A gendarmerie was set up. Kőszeg became the seat of an imperial and royal 'judge of nobles' (*iudex nobilium*). An inquiry was ordered to determine the tax bases for land and house tax.¹⁹¹ Ironically, it was by the neo-absolutist Habsburg court that put in place the conditions for bourgeois transformation (emancipation of the tenant peasants, universal taxation, direct and indirect taxes, customs union, customs liberalization and right of assembly). The Habsburg Empire took out a 'patriotic loan' of more than 80,000 florins from Kőszeg out of the state debt it passed on to Hungary.¹⁹²

9. ábra. Az Esterházy-vár, 1900 körül
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár,
Képeslapgyűjtemény, 301. sz.
Fig. 9 Esterházy Castle, around 1900
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive,
Collection of Postcards, No. 301

tület 1900-ban 331 tagot tartott nyilván, többek között a cipész, szabó, cserapes, sütő, asztalos, kőműves, mészáros, gombkötő és csontesztergályos szakmákban.²⁰² A helyi és körzeti piaci kereslet ennyit indukált.

5.3 Korlátozott jogkörű város

5.3.1 A törvényhatósági jog elvesztése

Kőszeg szabad királyi városi címét a neoabszolutizmus korában is megtartották (*Magistrat der königlichen Freistadt Güns*).²⁰³ Közvetlenül a kiegyezés előtt korlátozott önkormányzati keretek között működött a város.²⁰⁴ 1861–1867 között Kőszeg királyi biztos (Vas vármegye főispánja) felügyelte. Az 1870. évi 24. tc. alapján törvényhatósági jogú város lett, felügyeletét a városi főispán látta el. Az 1876. évi 20. tc. végül megvonta a törvényhatósági jogát, és a szabad királyi városi címe megtartásával Vas vármegye területi törvényhatósága alá rendelték. A közvetlen kormányzati kapcsolat végleg megszakadt. A besorolást a város vagyonmérlegének tartós egyensúlyzavarai, a városi vagyon részbeni kiárusítási kényszere, krónikus tökehiány kísérte.²⁰⁵ Kőszeg járási székhellyé vált járásbíróssággal, telekkönyvi és szolgabírói hivattal, városi és járási rendészeti szervekkel (csendőrség, rendőrkapitányság), de a kerületi tábla működését 1869-ben végleg megszüntették. A területi (regionális és járási) szakigazgatási, végrehajtó és rendészeti szervek Kőszegre telepítése megalapozta a járási székhely további fejlődését.

5.3.2 Kőszeg közlekedési pozíciója

A város köz- és vasúti pozíciója csak az 1880-as évekre stabilizálódott. 1926-ban államosították az egykori, Pozsony–Varasd közti országút városi szelvényét.²⁰⁶ Ez továbbította a forgalmat északra Sopron–Bécs, valamint délre Szombathely–Nagykanizsa felé. Az 1848 előtt működő gyorskocsijarat (a delizsánsz) is ezt használta.²⁰⁷ A Sopron–Bécsúj helyi vasútépítési társaság 1847-ben még erre tervezte a Szombathelyen át Nagykanizsára menő szakaszt. A bécsi székhelyű, Császári Szabad Déli Vasúttársaság 1854-ben

The 1857 cadastral map of Kőszeg (Plate A.1.1) shows the broadcloth and wool fabric factory in its form as a public company between 1845 and 1848 (*Kőszegi Posztó- és Gyapjuszövetgyár Egyesület*).¹⁹³ Franz Josef Regnier put it back into operation as a flour mill 1859, and subsequently as a sawmill (Plate B.2.1). By contrast, the shareholders in the Kőszegi Takarékpénztár ('Kőszeg Savings Bank,' *Günser Sparkassa*), founded in 1844, managed to hold on to their capital in the years following the 1848–1849 Revolution and War of Independence. The stoneware factory survived the events, but the shares in the coal mining company did not. These examples show the guilds lost some of their grip in the Reform Age (i.e. before 1848), but it was an imperial decree that actually banned the founding of new guilds.

The map of church and secular institutions between 1850 and 1950 (Plate B.2.4) shows spectacular development even outside the business sector. In 1852, when all associations were under administrative control, five Kőszeg associations were authorized, but their number fell to four by 1859.¹⁹⁴ The map included the monumental building of the imperial and royal military training establishment on the left bank of the Gyöngyös, the *k(aiserlich)-k(önigliches) Militär-Erziehungs-haus* (Plate A.1.1). It may be seen, to the left of the junction of Soproni út and Róti út, on an 1859 view of Kőszeg by Ludwig Rohbock of Nuremberg (Fig. 8). The town's backing of the project (land, construction material, etc.) became a model for subsequent developments. In the decades of new-absolutism, the aulic Schey family founded major institutions in Kőszeg (Jewish cemetery, synagogue, and the poor house backed by the Archduke Albert Foundation [*Erzherzog Albrecht-Stiftung*]).¹⁹⁵

5.1.2 The town around 1850. New developments on the site of defensive works and ditches, along the two branches of the River Gyöngyös, and in the suburbs (Plate A.3.8)

One of the most typical development processes took place on the left bank on the Gyöngyös. The last of the moats were filled in during the nineteenth century. The land shared by castle and town in the west lay vacant. The agricultural labourers' houses (Hauer houses) were built between the Esterházy garden and Hegyalja utca, and still stand today. New rows of houses were built on the site of the north, east and south moats, on plots perpendicular to the town walls. To the south, the outer wall (above the moat) was reduced in height to make way for a row of houses, now along the north of Fő tér. The main road through the town forked at the north of the Hungarian suburb to form an open area nicknamed 'Boat' which accommodated the pork market.

The first inns appeared on Gyöngyös utca, Fő tér and the streets of Magyarváros. New plots were laid out beyond the demolished ramparts of the south suburb, along a section of Rákóczi út named Új utca. The town also expanded to the west towards what is now Temető utca. By stabilizing the course of the Gyöngyös and Malomárok (mill lade), new land on the left and right banks was opened up for the building of institutions and factories: baths, broadcloth factory, barracks, school, military secondary school [*reáliskola*], reform school, riding school, hospital, municipal farm, new mills, brewery, brickworks and slaughterhouse. A Lutheran church, school and meeting house were built on the area between the Timber Market (Árpád tér) and the north stretch of Várkör. Jews were settling in the town again, and with the help of their great patron, Fülöp Schey, a synagogue and poor house was built in the north district and a cemetery and a non-denominational nursery school in the south district.

5.2 Property owners and taxpayers

By the time of the Austro–Hungarian Compromise of 1867, the local economy had gone through great changes. In 1872, the top three taxpayers in the community were Baron Miklós Esterházy and two property-owning local Jewish merchants, Baron Fülöp Schey of Koromla and Sándor Schey.¹⁹⁶ In the same year, there were no real artisans or industrialists in the list of the highest taxpayers. According to a monograph on the Jews of Kőszeg, eight or ten houses on the busiest town streets – Fő tér, Várkör and Rákóczi út (originally Császár út and subsequently Király út) – were owned by Jewish entrepreneurs.¹⁹⁷ Several different factors facilitated purchase of a large section of local property. The largest taxpayers were a somewhat diverse group. Some had been successful for generations (Schey and Waisbecker),¹⁹⁸ while others were founders of local factories (Eisner and Czeke). The high proportion of private and institutional real estate properties on the tax lists was due to the property developments at the turn of the century. The ranking of banks also changed. On the 1913 register, the Kőszegi Általános Takarékpénztár ('Kőszeg General Savings Bank') stood ahead of the Kőszegi Takarékpénztár ('Kőszeg Savings Bank') in terms of properties owned in the town.¹⁹⁹ The Kőszeg properties of Prince Pál Esterházy, including Esterházy Castle, put him in third place on the list of highest taxpayers (Fig. 9).²⁰⁰

A law of 1884 providing for free practice of trades first caused the joining of new players.²⁰¹ Foreign and domestic investment in manufacturing and municipal policy in support of incoming capital changed the structure of business in Kőszeg as elsewhere. The felt and cloth works, lace works and tablecloth works founded in Kőszeg's second wave of

ezt az opciót azonban elvetette, mert a tervezett 9,8 km-es, kethelyi alagút több mint 2,5 millió forintos többlettel terhelte volna szakasz építését.²⁰⁸ Igaz, a Kőszeg felé vezető nyomvonal már a Széchenyi-féle tervezetben sem szerepelt.²⁰⁹ Kudarcba fulladt az 1867-ben alakult konzorcium is, mert a Győr–Graz irányába menő vasútterv is elkerülte a várost.²¹⁰ Végül az 1883-ban megépült Kőszeg–Szombathelyi helyi érdekű vasút, továbbá a Kőszeg–Sopron (1908), végül a Kőszeg–Bük–Sárvár (1913) közti szakasz kiépítése felszámolta a város regionális, infrastrukturális elszigeteltségét. A Felsővidék (Felsőpulya, Locsmánd) és a Répce mente (Csepreg) ezzel a kőszegi regionális vasúthálózat részeivé váltak. A MÁV Kőszegi Osztályfőnöksége ekkor 86 km-es szakaszt kezelt. A trianoni határ 1920-ban négy helyen vágta át a vasutat.²¹¹ A vámvizsgálatok, az állandósult menetrendzavarok, az egymástól elszakított élelmezési és forgalmi bázisok, továbbá az alkalmi határozatok Kőszeg kárára rajzolták át a piackörzeteket.²¹²

A város 1882-ben kincstári postahivatalt kapott. Körzete a Nemescsó–Bozsok–Borostyánkő–Felsőpulya alkotta négyszögre terjedt ki – részben gyalogküldöncökkel, részben kocsiszolgálattal. 1920 előtt Sopront, Szombathelyt, Lékát, Borostyánkőt és Felsőört távirdakapcsolat kötötte össze, Sopront és Szombathelyt pedig telefonvonalak.²¹³

5.3.3 A vármegyei katonai vezető szerep megszűnése

Katonai intézményei révén Kőszeg sokáig Vas vármegye központjának számított. 1681-től lovas helyőrségi parancsnokságnak adott otthont.²¹⁴ A Habsburg birodalom lombardiai helyőrségeit 1859 után többek között Magyarországon kellett pótolni.²¹⁵ A város a 19. század második felében a dandárparancsnoksággal (Tábornok-ház), továbbá a császári és királyi, ill. a honvédlavassággal központi szerepet játszott Vas vármegyében (10. ábra); nem feledve az 1872-ben átadott honvéd gyalogsági laktanyát sem, amelyért a város a Kis-erdőben 395 hold erdőt áldozott fel.

10. ábra. Honvédlaktanya, 1911 előtt
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Képeslapgyűjtemény, 37. sz.
Fig. 10 Honvéd barracks, before 1911
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 37

A Czeke-féle Kaszárnya Konzorcium vármegyei szerződéssel 1880-tól három lovasszázadot fogadott be a Gőzmalomkaszárnyába (11. ábra), de magánszemélyek is működtettek ún. kvázikaszárnyákat. Amikor 1889-ben Szombathelyen átadták az új lovassági ezredlaktanyát, Kőszeg elvesztette helyőrségi vezető szerepét, ezzel együtt elvesztette csaknem 600 fogyasztóját mind a helyi kereskedelemben és a kézműiparban, mind pedig a lakáspiac és a társadalmi presztízs területén.²¹⁶ Ezt a funkciót sem az 1856-ban átadott katonai nevelőiskola, a későbbi alreáliskola, sem pedig az 1897-től ide helyezett gyalogzászlóalj nem tudta pótolni.²¹⁷

A városok laktanyáikért és a bevételeikért folytatott versenyében épült fel Kőszegen a Frigyes-laktanya 1911-ben.²¹⁸ A fegyvernemek külön lőpor- és ruharaktárakat, kocsiszíneket, gyakorlótereket, lovardát igényeltek.

5.3.4 Polgári kori intézményalapítások

Az alap- és középfokú, felekezeti és államsegélyes oktatási, népjóléti, polgári, valamint katonai intézmények alapítása Kőszegen új városfejlesztési stratégiát körvonalazott. 1868–1916 között fokozatosan épült ki a Szent Domonkos-apácarend elemi és polgári leányiskolája, polgári iskolai tanárnőképzője. 1871-ben megnyílt a város első óvodája, az Elisabethinum, 1876-ban az államsegélyes polgári fiúiskola (később Kőszegi Széchenyi István Polgári Fiúiskola), 1899-ben pedig az Evangélikus Felsőbb Leánynevelő Intézet (Gyuráts Ferenc Evangélikus Leánylíceum) (12. ábra).

1894-ben átadták a Dreiszker-féle Szanatórium és Hidegvíz-gyógyintézetet, 1908-ban pedig a bencés főgimnáziumot (I. Ferenc József Szent Benedek-rendi Főgimnázium). A polgári fiúiskolában 1886-ban alsó fokú

textile investments between 1895 and 1928 proved to be durable investments. The chamber of industry founded in 1886 had 331 members in 1900, including shoemakers, tailors, potters, bakers, joiners, builders, butchers, button-makers and bone turners.²⁰² This was all induced by local and regional demand.

5.3 Town with diminished legal status

5.3.1 Loss of full municipal authority

Kőszeg's free royal town status remained during the period of neo-absolutism (*Magistrat der königlichen Freistadt Güns*).²⁰³ Immediately prior to the Compromise, it operated with limited powers of self-government.²⁰⁴ From 1861 to 1867, the town was supervised by a royal commissioner (the főispán of Vas County). Under Act 24 of 1870, Kőszeg became a town with right of self-government (*törvényhatósági jog*), supervised by a town lieutenant (*városi főispán*). Act 18 of the following year classed it as a town subordinate to the county. Finally, Act 20 of 1876 withdrew its rights of self-government and, while retaining its title of free royal town, it became subordinate to the regional government of Vas County. This was the final break in direct relations with the royal government. This classification was coupled with constant fluctuations in the municipal balance sheet, a partial enforced sell-off of municipal assets, and a chronic lack of capital.²⁰⁵ Kőszeg became the central town of the district, with district court, a land registry, magistrate's (*szolgabíró*) office, and municipal and district policing bodies (police and gendarmerie [*csendőrség*]). The district appellate court, however, was finally wound up in 1869. The location of regional and district administrative, penal and policing bodies in Kőszeg laid the foundations for its development as a district centre.

5.3.2 Kőszeg's transport connections

The town's road and rail connections only stabilized in the 1880s. The Kőszeg stretch of the highway that formerly ran between Pressburg and Varaždin (Varasd), carrying traffic north to Sopron and Vienna and south to Szombathely and Nagykanizsa, was nationalized in 1926.²⁰⁶ This was the route that had been used by the pre-1848 stagecoach service,²⁰⁷ and in 1847, the Sopron–Wiener Neustadt railway company intended to use it for part of a line running to Nagykanizsa via Szombathely. The Vienna-based 'Imperial Free Southern Railway Company' rejected this option in 1854, because the proposed 9.8 km long tunnel at Mannersdorf would have added 2.5 million florins to the cost of construction.²⁰⁸ Széchenyi's original plan did not mention the route to Kőszeg either.²⁰⁹ The consortium formed in 1867 also failed, because the proposed Győr–Graz track bypassed the town.²¹⁰ Eventually, the Kőszeg–Szombathely local railway, built in 1883, followed by the Kőszeg–Sopron (1908) and Kőszeg–Bük–Sárvár (1913) lines, relieved the town of its regional and infrastructural isolation. The Felsővidék (Oberpullendorf and Lutzmannsburg) and Répce lines (Csepreg) thus became part of the Kőszeg regional railway network. At that time, the Kőszeg Office of the Magyar Államvasutak (Hungarian State Railways, MÁV) operated an 86 km-long track. The Trianon border of 1920 cut the railway at four points.²¹¹ Customs inspections, chronic timetable disruptions, isolated supply and traffic bases and occasional border closures redrew the market regions to Kőszeg's detriment.²¹²

A treasury post office was set up in the town in 1882. Its region was the square of land defined by Nemescsó, Bozsok, Bernstein and Oberpullendorf, which it served by a combination of footpost and carts. Prior to 1920, Sopron, Szombathely, Lockenhaus, Bernstein and Oberwart were connected by telegraph and Sopron and Szombathely by a telephone line.²¹³

5.3.3 Kőszeg loses its place as military centre of the county

Kőszeg's military institutions had for a long time made it the county capital of Vas. The horse garrison command had been located there since 1681.²¹⁴ After 1859, the Habsburg Empire's Lombardian garrisons had to relocate in Hungary and elsewhere.²¹⁵ Thus in the second half of the nineteenth century, the presence of the brigade command (Tábornok-ház) and the Imperial and Royal Honvéd ('Hungarian Defence Force') Cavalry consolidated Kőszeg's central position in Vas County (Fig. 10). Added to this was the Honvéd infantry barracks, for which the town gave up 395 acres (230 hectares) of the Kis-erdő forest and was opened in 1872.

Czeke's Kaszárnya consortium made a contract with the county in 1880 to accommodate three cavalry squadrons in the Gőzmalomkaszárnya ('Steam Mill Barracks', Fig. 11), but the 'quasi-barracks' was also run by civilians. When the new cavalry regimental barracks opened in Szombathely in 1889, Kőszeg lost its leading garrison role. In practice, this meant the loss of 600 customers for local trade and craft industry, a decline in the housing market and loss of social prestige.²¹⁶ The military boarding school opened in 1856, the later *alreáliskola* military secondary school and the infantry battalion located there in 1897, could not compensate for these losses.²¹⁷

The Frigyes Barracks in Kőszeg was built in 1911, when towns were competing for military installations and the income they brought.²¹⁸ The different branches of arms required separate gunpowder and uniform stores, carriage sheds, practice grounds and stables.

11. ábra. Gőzmalomkaszárnya, 1920 előtt
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Képeslapgyűjtemény, 39. sz.
Fig. 11 Steam Mill Barracks, before 1920
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 39

ipari és kereskedelmi iskolát rendszeresítettek. 1913-ra felépült a Vasutas Szövetség Árvaháza (MÁV Árvaház). Mindezt jól mutatja az 1850 után alapított egyházi és világi intézmények térképe (B.2.4 tábla). Az új alapítások jó része a Gyöngyös-patakra vagy közvetlen közelében épült (sörgyár, hidegvíz-gyógyintézet, Frigyes-laktanya, gőzmalomkaszárnya, MÁV árvaház, katonai alreáliskola, városi elektromos művek, Erzsébet-szanatórium, Kőszegi Sportegylet pályája, MÁV állomás, hímzőgyár).

5.3.5 Városi vagyon, várospolitikai, területhasznosítás

1876–1950 között olyan politikai és adminisztratív kényszerek hoztak vagyonszerzéseket, mint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, a világháborúk, az 1920. évi trianoni béke következményei, illetve 1925-ig az állami pénz- és hitelügy elszigeteltsége. A világháborúk főleg közvetett károkat okoztak. A város 1914–1918 között nem került frontvonalba, 1945-ben – a sörgyárat, valamint a Várkör néhány épületét kivéve – nem szenvedett olyan jelentős bombatámadásokat, mint Szombathely és Sopron. Bomba- vagy aknatámadásban 47 ház sérült meg, és csaknem ugyanennyi gyújtogatás miatt.²¹⁹ A város infrastruktúráját (hidak, utak) az 1916. évi árvíz, valamint az 1945. évi német visszavonuláskor végrehajtott robbantások viselték meg.²²⁰ A polgári korszak jövedelemszerző, városi vagyonelemei közé tartoztak a szántók, a rétek, a legelők, az erdők, a városi üzemek, valamint a házbérek. Ehhez társultak az olyan haszonvételek mint az italmérés, a vámjövendelmek, ill. vásári (piaci), továbbá a beszállásolási bevételek.²²¹ A törvényhatósági jogát elvesztő város bevételeit meghaladó kiadásokkal, költségvetése kényes egyensúlyával szembesült. A városfejlesztési kényszer (népességmegtartás, infrastruktúra, intézmények, ipar, hasznos területbővítés hiánya, hitelpolitika stb.) vagyonszerzéssel fenyegetett. Amit Szombathely a modernizálásért már századforduló előtt megtett, azzal Kőszeg még sok tekintetben csak küszködött.²²² Kiváltképpen az intézményalapítások, az infrastruktúra és a csatornázási munkálatok finanszírozását részben bankhitelre, részben pótdóra és városi vagyonelemek eladására alapozó politikája okozott problémákat. 1929-ben Kőszeg megyei város lett, a városi tanács hatásköreit a polgármesterre ruházták.²²³ 1931 áprilisában Kőszeg adósságának szanálására akár az erdővagyon is beáldozták volna, hiszen a 100 éves vágásfordulót mind az Alsó-, mind pedig a Felső-erdőben 80 évre akarták csökkenteni.²²⁴ Jó másfél esztendővel korábban már a teljes városi vagyon (erdők, szántók, téglagyár, villamostelep, laktanyák, bencés főgimnázium, Kelcz-Adelffy Árvaház, tűzoltó- és csendőrlaktanya, kisebb városi házingatlanok) fedezetét ajánlották fel a konszolidációra.²²⁵

1925 után 48 magyar város élt az amerikai Speyer-kölcsön felvételével. Kőszeg más utat választott, és ezzel lemondott a hosszú lejáratú hitelről, miközben példa értékű városfejlesztési stratégiában gondolkodott. Helyette rövid lejáratú, függő kölcsönökkel próbálkozott, de a világgazdasági válság miatt sokkal rosszabb feltételekkel. A városi költségvetés – vele a vagyon és bevételei – tartós nyomás alá kerültek. Eközben elkötelezte magát a meglévő intézmények bővítésére, az újak létrehozására, a város sikeres megvédésének 400. évfordulóján rendezett, 1932. évi jubileumi Jurisics-év finanszírozása mellett. A fejlesztések várost terhelő forrásai – nem kis részben a világgazdasági válság miatt – eladósodáshoz vezettek, miközben a Pesti Kereskedelmi Bank már 1931 őszén bírói, az alispán pedig közigazgatási zárlatot kért.²²⁶ 1933. január 15-én belügyminiszteri rendelettel függesztették fel Kőszeg autonómiáját.²²⁷ Az eset országosan is példa nélkülinek minősült. Jambrits Lajos polgármester bukása elkerülhetetlenné vált, noha a felelősség a kormány- és a vármegyei szervekről, a helyi pártokról, a képviselőkről, a bankokról, a hitelszövetkezetekről, hovatovább a sajtóról sem hárítható el. Vas vármegye kis- és közgyűlésének gyámkodását csak 1936 januárjában szüntették meg.²²⁸ A város két évre megyebiztosi felügyelet alá került. Neki

5.3.4 New institutions for the bourgeois age

A new urban development strategy in Kőszeg is evident from the foundation of elementary and secondary schools, religious institutions, state-funded schools and welfare, civil and military institutions. The Dominican Sisters gradually built up their elementary and middle schools and middle-school teacher training college between 1868 and 1916. The first nursery school in the town, the Elisabethinum, opened in 1871, and the state-funded boys' middle school (later *Kőszegi Széchenyi István Polgári Fiúiskola*) in 1876, followed by the Lutheran Higher Girls' School (*Evangelikus Felsőbb Leánynevelő Intézet*, later *Gyurácz Ferenc Evangelikus Leánylíceum*) in 1899 (Fig. 12).

The Dreiszker Sanatorium and Cold Water Therapy Institute was opened in 1894, and the Benedictine secondary school (*I. Ferenc József Szent Benedek-rendi Főgimnázium*) in 1908. A technical and commercial school section was set up in the boys' school in 1886. The Railway Workers' Alliance Orphanage (*Vasutas Szövetség Árvaháza*, later *MÁV Árvaház*)

12. ábra. Evangélikus Leánynevelő Intézet, 1910-es évek
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Képeslapgyűjtemény, 359. sz.
Fig. 12 Lutheran Girls' School, 1910s
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 359

opened in 1913. These developments show up clearly on the map of church and secular institutions founded after 1850 (Plate B.2.4). Many of them were built beside or very near the Gyöngyös (brewery, cold water therapy institute, Frigyes Barracks, Gőzmalomkaszárnya barracks, MÁV orphanage, military *alreáliskola*, town electrical works, Erzsébet sanatorium, Kőszeg Sports Association track, MÁV station, and embroidery works).

5.3.5 Municipal assets, municipal policy, and local planning

Between 1876 and 1950, the town suffered serious losses to its assets through political and administrative restrictions, such as the break-up of the Austro-Hungarian Monarchy, the consequences of the world wars and the 1920 Treaty of Trianon, and the financial and credit isolation of the country until 1925. Kőszeg's war losses were mainly indirect, since it was not in the front line in the 1914–1918 war and in 1945, unlike Szombathely and Sopron, it suffered bomb damage only to the brewery and a few buildings in Várkör. Forty-seven houses were damaged by bombs or shells, and almost as many by arson.²¹⁹ Its infrastructure (roads and bridges) suffered from the flood of 1916 and from explosions set off during the German retreat of 1945.²²⁰ Income-generating municipal assets during the bourgeois era included arable fields, meadows, pastures, forests, municipal works and house rents. Added to this were duties on the sale of alcohol and customs and income from the market and billeting.²²¹ Having lost its rights of self-government, the town struggled to balance its books. The need for urban development (maintaining population, infrastructure, institutions, industry, scarcity of land for expansion, borrowing policy, etc.) threatened to deplete the town's assets. Kőszeg was in many respects still working on the modernization measures that Szombathely had completed before the turn of the century.²²² To finance the necessary new institutions and infrastructural and sewage improvements, it relied on bank loans, additional taxes and sale of municipal assets. In 1929, Kőszeg became a county town, and the powers of the town council were assigned to the mayor.²²³ In April 1931, the town's forest holdings were on the point of being sacrificed to repay the municipal debt, based on a proposal to reduce the 100-year felling cycle in Alsó-erdő and Felső-erdő to 80 years.²²⁴ About eighteen months earlier, it had put up the entire municipal assets (forest, arable land, brickworks, electrical site, barracks, Benedictine *főgimnázium*, Kelcz-Adelffy Orphanage, fire brigade and gendarmerie barracks and minor municipal dwellings) as collateral for consolidation.²²⁵

már rendelkezésre álltak a konszolidációt biztosító hosszú távú kölcsönök.²²⁹ Az erdővagyon viszont – részben a fa nyomott piaci ára miatt is – megmenekült.

A két világháború közt már konzervatívnak minősülő, vagyon- és hitelpolitikára épített városfejlesztés korábban sok tekintetben korszerűsítette a várost, de mégsem eléggé. Az 1850–1950 között működő kőszegi intézményhálózat is erre utal (B.2.4 tábla). Ebben két körülmény szerepe volt döntő. Egyfelől Kőszeg a polgárosodó Osztrák–Magyar Monarchia részét képezte, jövőjét azonban csak korlátozott autonómiával, a vármegyei törvényhatóság kereteiben építhette tovább. Másfelől az 1920. évi trianoni békeszerződés érzékeny veszteségeket okozott mind az emberi, mind a piaci kapcsolatokban. Kőszeg önképébe viszont hamisan építette be feudális rendi címét, szabad királyi városi rangját. A községi és város-reformok a titulust a város hivatalos körpecsét-használatában (Kőszeg szabad királyi város) is jóváhagyták, noha előre látható érdekérvényesítési csapdát rejtett magában. Kőszeg ezért Vas vármegye törvényhatóságába épülve, továbbá Szombathely dinamikus fejlődésével szembesülve sorozatos, kontraproduktív összeütközésekbe bonyolódott.

Ritkán esik szó róla, de Kőszeg hasznos terület-felhasználásának kötött határai voltak. Észak és kelet felől a Gyöngyös (C.1.3.1–2 tábla), nyugaton a hirtelen emelkedő térszín miatt. Leginkább délnyugat felé, a Luppi-dűlő irányába lehetett terjeszkedni (A.5 tábla). Először a belváros zártságán, majd a külvárosok szűkösségén kellett lazítani. 1781–1880 között négy bástyát bontottak le, jobbára forgalmi okokból. A belvárosi téren álló klasszicista kisgimnázium elbontására akkor került sor, miután 1908-ban a volt Esterházy-várkert déli oldalán (mai Hunyadi János utca 10.) felépült a bencés főgimnázium. A kertet délről határoló út 1819-ben a *Hofgarten Strasse* (Várkert utca) nevet viselte (C.1.2 tábla). Ez volt az első szakadás a kőszegi Esterházy-uradalom szövetén, amióta szóba került a Gyöngyös mellett két hercegi kert kisajátítása.²³⁰ A Szombathelyi Egyházmegye 1929-ben 6 kh-t vásárolt az Esterházy-várkertből, hogy felépíthesse rajta az új Kelcz-Adelffy Római Katolikus Fiúnevelő Intézetet.²³¹ Az Esterházy-malom, valamint a Gyöngyös menti, két „hercegi rét” a vár tartozékai voltak, 1901-ben azonban eladták őket (C.1.1, C.1.3.1–2 tábla). A hercegi család 1931-ben végképpen lemondott kőszegi birtokairól.

Kőszeg első, ismert szabályozási terve 1921-ben látott napvilágot. Kataszteri felmérés tűzte ki a belterület határait. Ekkor születtek az építési telkekre alkalmas hasznosítási ötletek a Gyöngyös bal partjára, így az egykori katonai barakk-kórház helyére, továbbá a felső vámház alatti területre, a mai Felső körút telek- és utcaszabályozására, a Bencés-kert mögött fekvő telkekre, a mai Külső körút környékére, a Czeke-major és a vasútállomás közti részre. Gondolt a tervezet a Gyöngyös jobb partján a régi vásártérre, a mai Táncsics Mihály utca – egykori Kert utca – meghosszabbítására, a Fő tér rendezésére, a Fő tér és a Kert utca összekötésére, a Kelcz-Adelffy árvaháznak a belvárosból történő kihelyezésére, a mai Dózsa György utca – egykori Pammer utca – szabályozására, továbbá a Gőzmalomlaktanya lebontásával nyert szabad területre is.²³² Az elképzelések is sejtetik, hogy Kőszeg még középvárosi méretekben sem gondol-

After 1925, forty-eight Hungarian towns took up American Speyer loans. Kőszeg chose another route, drawing up an otherwise exemplary urban development strategy that rejected long-term credit for short-term floating-interest loans, the conditions of which became much worse during the world financial crisis. The municipal budget, and thus its assets and income, came under protracted pressure. Nonetheless, it committed itself to expanding its institutions and establishing new ones, while also financing the ‘Jurisics Year’ of 1932, the 400th jubilee of the successful defense against the Ottomans. The town was unable to make payments on the loans it took out for these developments, and in autumn 1931, it became the object of both legal (by Pesti Kereskedelmi Bank) and administrative (by the *vicecomes*) sequestration procedures.²²⁶ On 15 January 1933, Kőszeg’s autonomy was suspended by decree of the ministry of the interior.²²⁷ The case was unparalleled in the country. Mayor Lajos Jambrits was forced to resign, but the government and county bodies, the local parties, the MPs, the banks, the credit associations and even the press all bore some of the responsibility. The governorship of the Vas County Council was only lifted in January 1936.²²⁸ For two years, the town operated under a county commissioner, who was awarded the long-term loans that enabled consolidation.²²⁹ The forestry assets, however, partly because of the low market price of timber, were saved.

The urban development between the wars, based on what was regarded as conservative asset and borrowing policy, modernized the town in many respects, but not to a satisfactory extent. This is clear from the institutions that operated in Kőszeg between 1850 and 1950 (Plate B.2.4). There were two decisive circumstances. One was that Kőszeg benefited from the process of bourgeois modernisation that went on throughout the Austro–Hungarian Monarchy, however it had to continue building its future with restricted autonomy, under county control. The other was the devastating effect of the 1920 Treaty of Trianon on human and market relationships. Kőszeg had a false self-image based on its feudal status of free royal town. This title was retained even after the reforms of towns and villages, and appeared on the Kőszeg’s official seal (*‘Kőszeg sz. kir. város’*), but it carried a foreseeable trap when it came to representing the interests of the town. When integrated into the county authorities of Vas County and confronted with the dynamic development of Szombathely, it became embroiled in a series of counterproductive clashes.

The town’s tight geographical constraints are rarely discussed. Kőszeg was bounded by the Gyöngyös to the north (Plates C.1.3.1–2) and steeply rising ground in the west. The most promising area for expansion was the Luppi-dűlő district to the south west (Plate A.5). The first steps were to release the town centre from its enclosure and to allow the suburbs to grow. Four bastions were demolished between 1781 and 1880, mostly for reasons of transport. The neo-classical *kisgimnázium* (‘lower grammar school’) on the inner town square was demolished in 1908 to make way for the Benedictine *főgimnázium* (‘main grammar school’) on the south side of the former Esterházy Castle garden (now Hunyadi János utca 10). The road bounding the garden to the south was called *Hofgarten Strasse* (Várkert utca) in 1819 (Plate C.1.2). This was the first break in the fabric of the Kőszeg Esterházy manor since the proposal to purchase the two ‘ducal gardens’ beside the Gyöngyös.²³⁰ In 1929, the Diocese of Szombathely purchased six acres of the Esterházy Castle Garden to build the new Kelcz-Adelffy Roman Catholic Boys’ School.²³¹ The Esterházy Mill and the two ‘princely gardens’ beside the Gyöngyös belonged to the castle, but were sold in 1901 (Plates C.1.1, C.1.3.1–2). The Esterházys completely divested themselves of their Kőszeg estates in 1931.

Kőszeg’s first known local regulation plan dates from 1921. A cadastral survey marked out the boundaries of the built-up area and a proposal was made for building plots along the left bank of the Gyöngyös: on the former barracks hospital site, beside the upper customs house, behind the Benedictine Garden, around what is now Külső körút (outer ring road), and between the Czeke manor and the railway station. Plots and streets were to be laid out on what is now Felső körút (upper ring road). The plan covered the ‘old market place’ on the right bank of the Gyöngyös, the extension of Kert utca (now Táncsics Mihály utca), the regulation of Fő tér (main square), the connection between Fő tér and Kert utca, the relocation of the Kelcz-Adelffy orphanage out of the inner town, the alteration of Pammer utca (now Dózsa György utca) and the area freed up by the demolition of the Gőzmalomlaktanya barracks.²³² Overall, however, it envisaged Kőszeg as less than a medium-sized town. The limitation of natural geography also showed up on the town maps. Nonetheless, the new institutions (military *alreáliskola* secondary school, Dreiszker Sanatorium, Frigyes Barracks, *főgimnázium*, Verbite mission house and army officers’ summer house) gave rise to new streets and improvements in layout.²³³ A row of mansions with eight-metre front gardens was planned in Szent Imre utca (now Hunyadi utca) (Fig. 13).²³⁴

The railway, the highway and its through traffic, the fulling mills, flour mills and sawmills built on the Gyöngyös, the energy production and the textile industry boosted the traditional, north-south expansion. The inns and taverns built between the sixteenth and twentieth centuries also followed this line (Plates B.2.1–2). Government-fostered illusions interfered with the town’s development. The government committed itself to purchasing land on the site of the *városmajor* (‘town farm’) for a new Kőszeg district courthouse in 1913.²³⁵ This was never built, and neither was the new primary teacher training college planned for Luppi-dűlő in

13. ábra. Szent Imre utca (mai Hunyadi utca) a Halmay-villával, 1908 után
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Képeslapgyűjtemény, 186. sz.
Fig. 13 Szent Imre utca (now Hunyadi utca) with the Halmay Mansion, after 1908
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Collection of Postcards, No. 186

kozhatott. Ezt a természetföldrajzi kötöttséget sugallják a várostérképek is. Tény ugyanakkor, hogy az újabb utcanyitásokat és az alaprajzi fejlődést az új intézmények tették lehetővé (katonai alreáliskola, Dreiszker-szanatórium, Frigyes-laktanya, főgimnázium, verbite missziósház, honvédtiszt üdülő).²³³ Az egykori Szent Imre utcában – a mai Hunyadi utcában – villasort terveztek, ahol 8 méteres előkertet írtak elő (13. ábra).²³⁴

A vasút, az országút és az áthaladó forgalom, a Gyöngyösre települt kalló-, őrlő és fűrészmalomok, az energiatermelés és a textilipar is a város hagyományos, észak–déli expanzióját erősítette fel. A 16–20. században emelt fogadók és vendéglők is ezt az irány követték (B.2.1–2 tábla). A kormányzat által keltett illúziók is terhelték a fejlesztéseket. A kőszegi járás-bírósi palota új épületére 1913-ban telekvásárlással kötelezte el magát

a kormány a városmajor telkén.²³⁵ Soha nem készült el, miként az 1927-ben Luppi-dűlőbe tervezett új tanítóképző sem.²³⁶ Internátusát a város rendezte be a régi Kelcz-Adelffy Árvaház épületében (Kelcz-Adelffy utca 3.). Pótolhatatlan kár érte volna a várost, ha a régi városházát az 1897-ben tervezett, eklektikus épülettel cserélték volna fel. Miként azzal is, ha a belvárosban felépült volna a törvénykezési, igazgatási, szakigazgatási és rendészeti negyed. A helyi sajtó 1911-ben nagy teret adott ennek az elképzelésnek.²³⁷ A mai Chernel utca és a Jurisics tér közötti műemléki épületegyüttest sem kímélték volna, ha az új városházát, a telekkönyvi hivaltalt, a postát, az adóhivatalt, a pénzügyőrséget és a rendőrséget egy tömbbe koncentrálták volna (14. ábra). A zsunaliszta ihletésű tervezet Kőszeg országos viszonylatban is roppant nagy értéket képviselő történeti épületállományának teljes amortizációjával fenyegetett. A Jurisics tér 1912. évi átalakítása, szoborcsoport-cseréje, a Waisbecker-, továbbá a Lábasház átalakítása is ezt sugallja. Hiába rendelkezett a város 1885 óta építési szabályrendelettel, annak végrehajtására 1911-ig nem került sor, a fent leírt ötletszerűségről nem is beszélve.²³⁸

14. ábra. Látkép a belvárossal észak felé, 1893.
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Képeslapgyűjtemény, 336. sz.
Fig. 14. View of the inner town, facing eastward, 1893
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 336

A 19–20. század fordulójára esett a gyáripari, a villamosipari, a közép-szintű oktatási intézmények, továbbá a katonai, a jogszolgáltató, valamint a rendészeti egységek, illetve vasutak gründolása, nem különben a városi főútvonal korszerűsítése, a csatornázás, a Gyöngyös-patak szabályozása, a Fő tér rendezése, illetőleg a felsővidéki és Répce-völgyi vasút kiépítése. Csakhogy a korszerűsítés – szerencsére – nem törölte ki az építészeti, településtörténeti hagyományokat.

5.3.6 Éves vásárok és hetipiacok

Hely- és utcanévnek utalnak arra, hogy az éves és hetivásárok szakosodtak (Fapiac, Halpiac, Sertéspiac, Marhavásártér). A város az újkorban már 7 éves vásárral, továbbá szerdán és szombaton hetivásárral rendelkezett. Az éves vásárok többsége kirakodóvásár volt, az 1785-ben adományozott vásárjog éves állatvásárt engedélyezett.²³⁹ A Baromvásártér a Gyöngyös jobb partján lévő gyöpon, a Csepregi úti kaputól délre jelölték ki, a disznóvásártér, a Sertés Piac pedig a Magyar Uttza (a mai Rákóczi út és Munkácsy utca) elágazásához került. 1921-ben az állatvásártér a posztógyár mögé helyezték, helyére a KSE Sporttelepe került.²⁴⁰

A trianoni veszteségek hatása az országos és helyi piacra is súlyosan nehezedett. Az egykori Kőszegi járás 53, a Felsőpulyai 24, a Csepregi járás pedig 19 kisebb-nagyobb községből állt; a 4 járás összesen 96 községéből 85 tartozott Kőszeg piaci vonzáskörzetébe. Árukladó azonban az a tény, hogy 1912-ben Kőszeg egyik piachalasztási kérelméhez 40 községet kellett értesíteni,²⁴¹ míg 1920 után mindösszesen 20 olyan község maradt, amely inkább Szombathely piaci vonzásába került.²⁴² Az új államhatár kettészelte a Kőszeg a Felsővidékkel összekapcsoló, Kőszeg–Sopron közti vasútvonalat, ezzel a város piackörzetének 80%-a a vámhatáron túlra került.²⁴³ A határ változása érintette az 1913-ban kiépült, Felsőlászlonál (ma Oberloisdorf, Ausztria) keletre ágazó Kőszeg–Bük–Sárvár vonalat is. A következmények drámaiak voltak. A kiskereskedelem, az árucikk-forgalmazás, a termény- és alapanyag-kereskedelem, a kocsmák és vendéglők, továbbá a malmok forgalma olykor 80–90 %-os veszteséget szenvedett. A Czeke és társa Kőszegi Gőzmalom Rt. ennek köszönhetette felszámolását.²⁴⁴ A heti- és éves vásárok, a kirakodó- és állatvásárok adatai is erre a visszaesésre utalnak.²⁴⁵ A már Fő piacnak nevezett külsőpiac 1911 előtt készült felvétele még a forgalmas vásár képét mutatta (15. ábra).

Az első világháború negatív hatásaira ráakódott a vámterület szétesésének összes gazdasági következménye.²⁴⁶ A szétszakadt és megcsontított járasok működési problémákkal küszködtek.²⁴⁷ A Kőszegi járásból előbb Kőszeg–felsőőri lett, majd a Szombathelyi járáshoz csatolták, 1938-

1927.²³⁶ The town set up a boarding house in the building of the old Kelcz-Adelffy Orphanage (Kelcz-Adelffy utca 3). The town would have suffered irreparable damage if the old town hall had been exchanged for an eclectic 1897 building. A similar threat was the idea for a judicial, administrative and policing quarter in the town centre, which was taken up with great enthusiasm by the local press in 1911.²³⁷ A new town hall, land registry building, post office, tax office, financial authority and police headquarters would have been concentrated into a single block, putting at risk the historic buildings of national significance and great value between what is now Chernel utca and Jurisics tér (Fig. 14). The same attitude was manifest in the alteration of Jurisics tér in 1912, the replacement of statues, and the conversion of the Waisbecker House and the Lábasház ('arcaded house').²³⁸ Even before the emergence of this fanciful scheme, the building regulations which Kőszeg had adopted in 1885 had already suffered over fifteen years of neglect.

The turn of the nineteenth century saw new investments in manufacturing, electric power, secondary education, military, judicial and police operations and railways, modernization of the main road through the town, the sewage system, the regulation of the Gyöngyös, the consolidation of Fő tér and the building of the Felsővidék and Répce Valley railways. Fortunately, this modernization did not obliterate the architectural and urban-historical legacy.

5.3.6 Weekly markets and annual fairs

The memory of weekly markets and annual fairs are preserved in the street and square names Fapiac (Timber), Halpiac (Fish), Sertéspiac (Pigs) and Marhavásártér (Cattle). In the early modern age, the town held weekly markets on Wednesdays and Saturdays, and seven annual fairs, mostly for general goods, and the right to hold right a livestock market was granted in 1785.²³⁹ The Baromvásártér (livestock market) was on the green area on the right bank of the Gyöngyös, to the south of the Csepregi út gate, and the 'Sertés Piac' ('pig market') at the end of 'Magyar Uttza' (now the intersection of Rákóczi út and Munkácsy utca). In 1921, the livestock market was moved behind the broadcloth factory, its place taken by the KSE sports ground.²⁴⁰

Kőszeg suffered severe losses of national and local markets after Trianon. There had been 53 villages in the Kőszeg District, 24 in the Oberpullendorf District and 19 in Csepreg District. Of these 96 villages, 85 belonged to the Kőszeg market zone, although it is revealing that only 40 villages had to be informed of a market postponement in Kőszeg.²⁴¹ Only 20 villages remained after 1920, and they tended to be in Szombathely's market zone.²⁴² The new state border cut through the Kőszeg–Sopron railway line and put the newly established Burgenland – 80 % of its market zone – outside the customs border.²⁴³ The change of borders also affected the relatively new (1913) Kőszeg–Bük–Sárvár line that branched to the east at Oberloisdorf (Felsőlászlon). The consequences were dramatic. Retail business, trade in goods, agricultural produce and raw materials, and the business of taverns, restaurants, and mills suffered losses in turnover of up to 90 %. The milling company Czeke és társa Kőszegi Gőzmalom Rt. closed down.²⁴⁴ The figures for the weekly and annual

15. ábra. Külső piactér, 1911 előtt
Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveztár, Képeslapgyűjtemény, 278. sz.
Fig. 15. Outer market place, before 1911
Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 278

markets and the general and livestock markets show a similar decline.²⁴⁵ This contrasts with the impression of lively trade conveyed by a pre-1911 photograph of the outer market now known as Fő piac (Fig. 15).

The disintegration of the customs union aggravated the negative economic consequences of the war.²⁴⁶ The remains of the dismembered county districts could not function properly.²⁴⁷ The Kőszeg district first became Kőszeg–Felsőőr district, then was joined on to Szombathely

tól pedig Írottközi járásként önállósult. A regionális piaci, továbbá a járási igazgatási és jogszolgáltatási funkciók összefüggései ismét egzisztenciális nehézségeket generáltak, mert a piaci veszteségek mellé járási igazgatási instabilitás társult. A hátszög elvesztése az árucserében egyensúlyzavarokat, vámbürokráciát, a kispar területén forgalomcsökkenést vont maga után. A trianoni béke miatt a város több ezer fogyasztóját veszítette el – habár a piacvesztés folyamata már korábban megindult.²⁴⁸

5.3.7 Kiutkeresés: turisztika. „Honfoglalás” a Kőszegi-hegységben

Ami Kőszegen eddig felfedezetlen maradt, az a természeti környezet, a Kőszegi-hegység kínálata volt. A 19. század végéig a hegység birtokosainak (Batthyányak, Esterházyak, Kőszeg város, egyéb közbirtokosságok) erdőgazdálkodási felségterületére új mozgalom, a turizmus kért bebocsátást. A Kőszegi-hegység 1930-ban kiadott turistatérképe (C.1.5 tábla) jól mutatja a kirándulók, a szervezett természetjárás évtizedeken át folyó „honfoglalását”.²⁴⁹ Az egyesületi törekvések hol önállóan, hol vármegyei keretben (Vasvármegyei Osztály), hol pedig a Magyar Turista Egyesület Kőszegi Osztályaként prosperáltak. Civil jellegüket nem gyengítette, hovatovább inkább erősítette, hogy a tényleges irányítás városi vezető értelmiségiek kezébe került (polgármester, főmérnök, ügyvédek, orvosok, rendőrkapitány, országgyűlési képviselő, helyi egyházvezetők). 1889–1922 között látványos eredmények születtek.²⁵⁰ 1893-ban Kőszegen jelent meg az ország első, turisztikai célú, képes levelezőlapja.²⁵¹ 1911-re 14 turistaút jelezte a turisztika tér hódítását a térségben, a hegység kitüntetett helyei az országos és a megyei köztudat részei lettek (Borsmonostor, Cák, Írott-kő, Hétforrás, Hörmann-forrás, Kálvária, Király-völgy, Óház, Pogány, Rőt, Stájerházak, Szabó-hegy, Szent Vid, Velem, Vöröskereszt, Zeiger).²⁵² Az Árpád-kilátó (1891), amely az első fából készült kilátó-alkalmatosság volt az Írott-kőn, továbbá az Óház-torony és a Hétforrás (1896) is a millennium – továbbá a magyarosítási mozgalom – jegyében készült el. Az 1912-ben kőből épített, új Írott-kő-kilátó (16. ábra) azonban – ha kőszegi hozzájárulással is – Rohonc érdeme volt.

A katonai helyőrség távozása után üresen hagyott bérházakok feltöltését célzó páratlan kampány már 1890-ben is messze túlmutatott önmagán, megszületett Kőszeg nyaralóváros eszméje. 1889-től új műfaj látott napvilágot: a Kőszeg és környékét bemutató ismertető. 1912-ben a dunántúli turistamozgalom szorgalmazására a „magyar Alpok” fogalomkörbe a Kőszegi-hegységet is felvették, amely a trianoni béke után felértékelődött, így a hazai idegenforgalmi célpontok egyike lett. A város felismerte a benne rejlő lehetőségeket, így az üdülővárossá fejlesztés ügyét saját hivatali rendszerébe építette. Az 1922–1944 közé eső, termékeny korszak már intézményes alapokra támaszkodott.²⁵³ 1931-ben megvetették az alapját az idegenforgalmi irodának, amely a szobafoglalásoktól a vendéglők és a lakosság fogadókészségének koordinálásán át a MÁV „filléres vonatai”-ig fogta össze a Kőszegre irányuló akciókat. A helyi, megyei és országos sajtó- és rádiónyilvánossággal, újabb és újabb Kőszegismertetővel (Polány István, Kőszegi József, Thirring Gusztáv, Fuchs-Gyöngyös Endre kiadványaival), szóró- és levelezőlapokkal a kor legmagasabb szintjére emelték az idegenforgalmi propagandát.²⁵⁴

A többéves előkészület csúcspontja az 1932. évi, a kőszegi ostrom 400. évfordulójára szervezett Jurisics-év jelentette, amely több mint 20 ezer látogatót hozott Kőszegre, beleszámítva számos szakma, érdekképviselő és társulat országos vagy regionális kongresszusát. A tervezés és végrehajtás már stratégiai gondolkodásra vallott, amelynek összefoglalására 1933-ban került sor.²⁵⁵ Kőszegen létrejött tehát egy akkor újak számító iparág, a turisztika, amely intellektuálisan és a gyakorlati szervezés szintjén is minősített eredményeket ért el. Tény, hogy a korabeli szimbolikus politizálás, az irredentizmus számos elemével, de tény az is, hogy a válság ellenpontosítására, minden lehetséges vagyforrás mozgósításával. A Kőszegi-hegység megmaradt részének üdülői, vendéglátói, közlekedési, sportolási, menedékházi infrastruktúrájának kiépítése már csak részben teljesülhetett. Kiváltképpen nagy nyomás nehezedett a városra azért, mert a strandfürdő és a vezetékes vízhálózat kiépítése csak terv maradt. A második világháború, majd az utak és hidak újjáépítését követő világpolitikai rendszerváltás, a határok lezárása, a Kőszegi-hegység és a város elszigetelése mindent elodázott.

5.3.8 A város 2000 körül. Örökölt városszerkezet, fejlett intézményhálózat, világpolitikai következmények, lakótelep, kertvárosok (A.3.9 tábla)

A város szerkezetét továbbra is a Kőszegi-hegység, a Gyöngyös-patak és az átmenő, régi főút határozta meg, noha az 1920. évi trianoni békeszerződés határvárossá tette, az 1949-ben lezárt államhatárok pedig a korlátozottan megközelíthető határsávba kényszerítették. Kőszeg a 19. század utolsó, illetve a 20. század első feléből regionális infrastruktúrát, a kis- és a könnyűiparon alapuló iparszerkezetet (vasúti és közúti kapcsolatokat, a Gyöngyös-patakra épült manufaktúrákat, hegyvidéki turistahálózatot) örökölt. Intézményi hálózatát (felekezeti fiú- és leányközepiskolák, egyházi és állami tanítónő- és tanítóképzők, polgári és elemi iskolák, tanoncképző, kórházak, laktanyák, református imaház, patikák, hitelintézetek, katonai és szerzetesrendi nevelőintézetek, jóléti és sportintézmények) kifejezetten fejlettnak minősítették. Járásbíróság, telekkönyvi és főszolgabírói hivatal, továbbá adóhivatal és pénzügyőrség székhelye lett.

district, and in 1938 became autonomous as Írottköz district. The interdependence of the regional market functions with the district administration and judiciary again caused income problems, because the loss of markets was accompanied by instability in district administration. The loss of the hinterland brought imbalances in trade in goods, customs bureaucracy and fewer customers for small businesses. Although its loss of markets had begun previously, the redrawing of the border at Trianon deprived Kőszeg of several thousand consumers.²⁴⁸

5.3.7 New vistas: the ramblers' movement. Conquest of the Kőszeg Hills

What remained unexploited in Kőszeg was the natural environment of the Kőszeg Hills. A new movement, tourism, had already pressed landowners (Batthyány, Esterházy, the town of Kőszeg and other public landowners) for access to the forested areas of the hills in the late nineteenth century. The ramblers' map of Kőszeg Hills published in 1930 (Plate C.1.5) clearly shows the conquest that ramblers and organized trips had been pursuing for several decades.²⁴⁹ Associations prospered singly or on a county basis or as the Kőszeg Department of the Hungarian Ramblers' Association. Their non-governmental nature was not weakened, indeed it was reinforced, when leadership of the movement passed to well-placed members of town society (mayor, chief engineer, solicitors, doctors, chief of police, member of parliament, local church leaders, etc.). Spectacular progress was made between 1889 and 1922.²⁵⁰ The country's first picture postcard for ramblers appeared in 1893.²⁵¹ By 1911, fourteen marked routes proclaimed the conquest of the region by tourism, and the main points of interest in the hills became national landmarks (Klostermarienbergr, Cák, Írott-kő, Hétforrás, Hörmann-forrás, Kálvária, Király-völgy, Óház, Pogány, Rőt, Stájerházak, Szabó-hegy, Szent Vid, Velem, Vöröskereszt and Zeiger).²⁵² The Árpád Lookout Tower (1891), the first wooden lookout structure on Írott-kő, as well as Óház Tower and Hétforrás (1896) were erected with the Millennium celebrations in mind, and under the influence of the Hungarianization movement. Although

Kőszeg. Írott-kő (A Dunántúl legmagasabb pontja – 883 m).

16. ábra. Írott-kő-kilátó, 1913.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára, Kőszegi Fiókleveletár, Képeslapgyűjtemény, 10. sz.

Fig. 16 Írott-kő Lookout Tower, 1913

Vas County Archives of the Hungarian National Archives, Kőszeg Branch Archive, Collection of Postcards, No. 278

A 20. század kataklizmái, a szovjet típusú politikai rendszer azonban további piacvesztéshez (agrárpiacok), valamint meghatározó tulajdonosi és értelmiségi rétegek elvesztéséhez (zsidóság, katonai és egyházi rendek, ipari, kisipari, kereskedelmi és pénzintézeti tőketulajdonosok), a kórházak áttelepítése és a kitelepítések, a város elszigetelődéséhez vezettek. 1967-ben némileg liberalizálták a nyugati határsávbán a mozgásszabadságot. A Rákóczi úttól délnyugatra kertváros és új lakótelep létesült. A Gyöngyös bal partja, továbbá a hegy lábához tartó utak mente is kertvárosi övezet lett. Az 1960–1980-as években végrehajtott modernizáció (délnyugati városrész lakótelepe, műemléki revitalizáció, nemzetközi határátkelő-állomás, a 87. sz. elkerülő út kiépítése, szálloda- és iskolaépítés) újra megteremtette az idegenforgalmi szektort. 1989-ben megszűnt a negyvenéves határzár. A szabad munkaerő nagy részét 2004 óta nagyrészt a közeli, ausztriai munkaerőpiac szívja fel. A kereskedelmi, a szolgáltató szféra e folyamat nyertese lett. Kőszegfalván a vasút és az Ófalu közti területen vadonatúj mikronegyed született.

5.4 A Gyöngyös-patak hasznosítása. Iparfejlődés a patak partján

A Gyöngyös-patak korai hasznosítása a vízmeghajtású malmok működtetésével indult meg még a középkorban. A kőszegi vízimalmok a kora újkorban először őrlésre, idővel pedig textiltömörítésre (kallózásra) és fafűrészelésre rendezkedtek be. A 19–20. század fordulójára szerepet kaptak az építő-, a vegyi, és az energiaiparban is. 1907-ben elkészült az utcai világítás. A patakából kialakított Malomárok (*Mühlbach*) nevében is utal a funkciójára. A malmok kezdetben a Róti- völgy és a Koldus-híd közti patakra épültek, majd Kőszegfalva (Schwabendorf) alapítása után a Kőszeg és az igazgatása alá tartozó sváb település közti Gyöngyös-szakaszt is igénybe vették. Az első adat ipari célú malomról 1565-ből maradt ránk. A város ekkor adta el Portörő malmát (*Pulverstampf*), ami²⁵⁶ idővel kallómalomként funkcionált (*Walchmühle*), hogy aztán 1749 után elhallgassanak róla a források. Feltehetően a későbbi Gőzmalomkaszárnya helyén állhatott (B.2.3 tábla).

Az adójegyzékek a malmokat a malomkövek száma szerint vették számba. A malom tulajdonlása nagy presztízsnak számított. A listán szereplő tulajdonosok és bérlők a város leggazdagabb polgárai voltak. Az 1651. évi malomszemle újra szabályozta az akkor ismert hét malom méreteit.²⁵⁷ Természetesen az uradalom is működtetett malmot a Gyöngyösön (Széchy-, Nádasdy- és Esterházy-malom). Az elnevezések jobbra az utolsó tulajdonos nevét örökölték át, mert 1950 után működésüket gazdaságon kívüli okokból beszüntették. A 19. században a Gyöngyös két partja lett a kőszegi iparfejlődés fő területe, így 1894-ben a bal parton lelt otthonra a Kőszegi Sörgyár Rt. is.

6. Kőszegfalva (Schwabendorf, Svábfalu, Sobakfalva)

1896-tól először Kőszeg-telep, majd Kőszegfalva néven szerepel. 1969 óta Kőszeg III. kerülete. Német nemzetiségű község, ahol az óhazából hozott sváb dialektust beszélik. A község Kőszegtől 3 km-re délkeletre, a Nemescsóba vezető út, ill. a 87. sz. út mentén fekszik. Ez az az ősrégi út, amelyen Csóból Kőszegre lehetett menni: *per quam itur de Chou in Kuzeg*.²⁵⁸ Az egykori Gulner-malomnál ágazik el a Szombathelyi útból Sárvár felé.²⁵⁹ Ma Kőszegfalvi utca, amelyből északra vezet az Erdészház utca. 1938-tól önálló vasúti megállóval rendelkezik a Kőszeg–Szombathely szakaszon.²⁶⁰ Az oda vezető, új utca később a Vasút utca nevet kapta. A falu negyedik utcája, a Vadvirág utca az ezredfordulón nyílt. 1961-ben a falutól keletre, az Ablánc-patak mentén ősi vaskohókat tártak fel.

A magyarországi német telepítéseket uralkodói, földesúri és városi akarat hívta életre – Schwabendorft az utóbbi. Ismert az 1712. évi telepítési megállapodás, továbbá 1713-ban, február és október között újabb szerződéseket foglaltak írásba, májusban pedig megkezdődött a telepítés és az építkezés. A telekkiosztás jobbra a szomszédos település, Lukács-háza lakói által bérelt kőszegi telkeken, a kőszegi polgároktól vásárolt földeken történt.²⁶¹ A telkek 1724-től lettek adókötelesek. A kőszegi városi tanács 1715-ben kápolnaépítésre téglát és tetőcserepet juttatott a falunak.²⁶² Kőszegfalva főutcáját – a fennmaradt térképek tanúsága szerint – az egykori csói úttól északabbra, de azzal párhuzamosan jelölték ki. A falu alapításakor egyutcás település volt, a telkek szalagszerűen épültek be. A szalagtelkek végében egybeépített pajtasor állt közös tűzfalal. Az utca bal, vagyis keleti oldala észak felé kissé kiszélesedett. Az utca két oldalán eltérő módon építkeztek: a nyugati oldalon 1–1,5 méteres kiugrásokkal és közös kapuszínnel. A házak közt *reichni* vagy *reire* (falköz, síkátor) a tűzvédelmet szolgálta. A keleti oldal házai ezzel szemben sorházas beépítésűek, ritkán kapuszínnel és összeépítés nélkül készültek. 1723-ban kutat ástak a község utcáján, amely 1877-ig működött, majd két új kutat építettek.²⁶³

Az 1760. évi, Szombathelyi Józsefnek tulajdonított térkép 24 házat jelez Kőszegfalván.²⁶⁴ 1804-ben a kőszegi rajziskolában helyszínrajz készült a faluról, amelyen újabb két ház szerepel. 1814-ben 29, 1846-ban 35 ház állt a községben. Az 1857. évi kataszteri térképre csaknem kétszer ennyit, 68 házat rajzoltak. Az 1864. évi tűzvész 39 zsúptetős házat és pajtát emésztett el, csak egy ház maradt épen. Ezután már csak cserépfedést engedélyeztek. 1930-ban a község 86 házat számlált.

Kőszeg made some contribution towards the stone-built Írottkö Lookout Tower (*Fig. 16*), completed in 1912, the main acknowledgment is due to Rechnitz.

What started as a campaign to make use of the houses formerly rented to the garrison had by 1890 surpassed its original objectives and established the image of Kőszeg as a holiday town. A new kind of publication emerged after 1889: brochures promoting Kőszeg and environs. At the urging of the Transdanubian ramblers' movement, the Kőszeg Hills were included in the new concept of the 'Hungarian Alps' in 1912, and this classification had particular benefits after Trianon, making the area a prime destination for domestic tourism. Recognizing the potential, the town utilized a system of offices to further the cause of development as a resort town. This provided the infrastructure for tourism in the period when it truly flourished, 1922–1944.²⁵³ The travel agency set up in 1931 to promote visits to Kőszeg arranged everything from accommodation and restaurants to low-cost trains and cooperation from the local population. Publicity in the local, county and national press and radio, publication of more and more Kőszeg brochures (by István Polány, József Kőszegi, Gusztáv Thirring and Endre Fuchs-Gyöngyös), leaflets and postcards raised tourism promotion to the highest standards of the time.²⁵⁴

Several years of preparation were crowned by the 'Jurisics Year' in 1932, the 400th anniversary of the Siege of Kőszeg. This brought more than 20,000 visitors to Kőszeg, many for national or regional congresses of various professions, trade unions and societies. Planning and implementation were backed up by strategic thinking, which was formalized in writing in 1933.²⁵⁵ The still-new tourist industry achieved notable results in Kőszeg on both the intellectual and practical levels, although its driving ideas included many elements of irredentism, the symbolic politics of the time. However, it was also a practical response to the economic crisis, mobilizing every possible asset. The plans for hotels, restaurants and infrastructure for transport, sport and rambling on the remaining parts of the Kőszeg Hills were only partly implemented. The town came in for particular criticism when the open-air swimming pool and piped water system got no further than the drawing board. The second world conflagration and a change in the world political system that demanded rebuilding of roads and bridges, the closed borders and the resulting isolation of the Kőszeg Hills and the town, put an end to all of this.

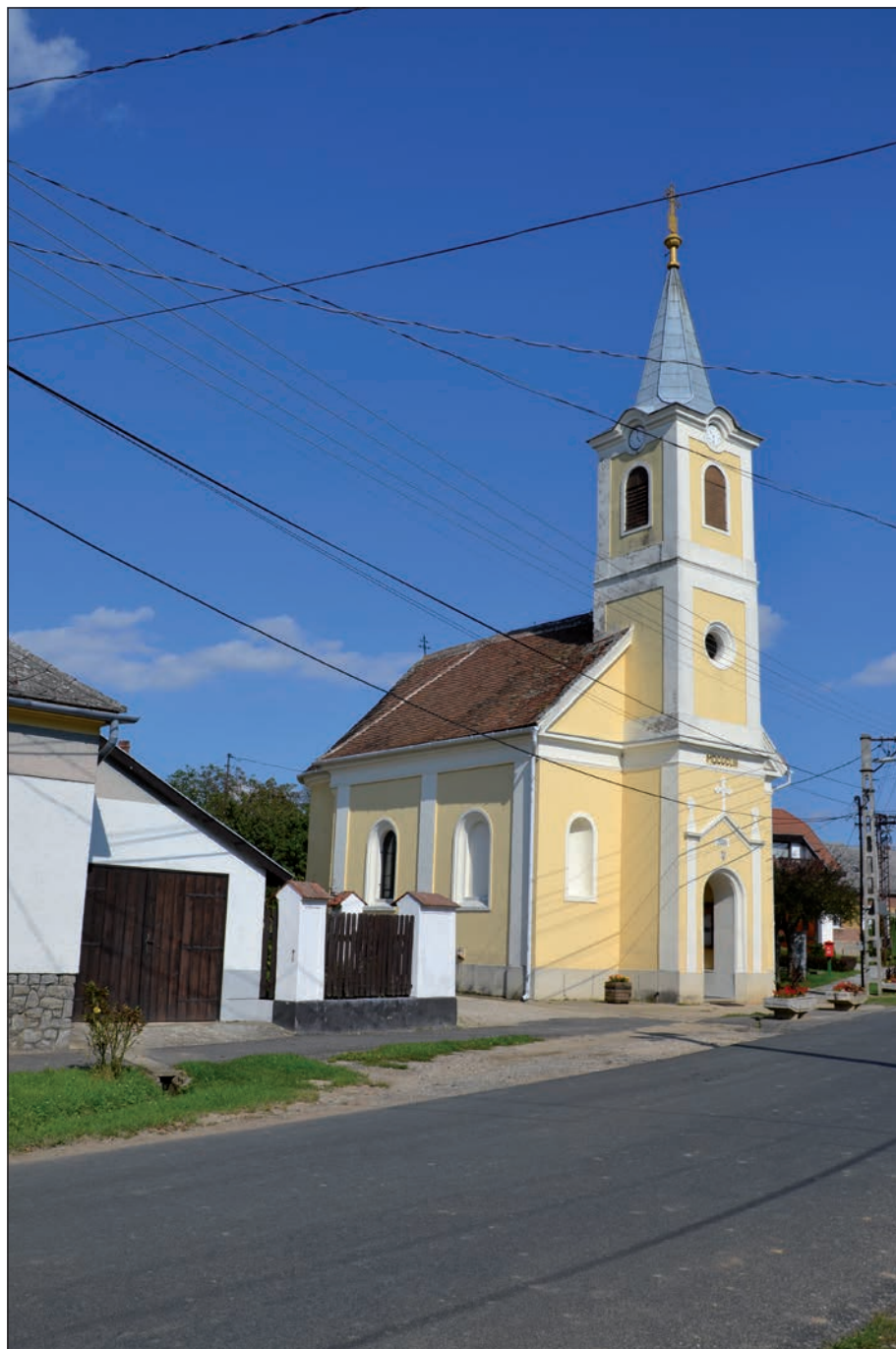
5.3.8 The town around 2000. Inherited urban structure, highly developed institutions, effects of international politics, housing estate, garden suburbs (Plate A.3.9)

The Kőszeg Hills, the River Gyöngyös and the old main highway continue to define Kőszeg's urban structure even when it became a border town after the 1920 Treaty of Trianon and a border zone with restricted access after the closure of the state borders in 1949. Its regional infrastructure and light and medium industries had developed between the middle of the nineteenth and the middle of the twentieth centuries (railway and road connections, factories along the Gyöngyös and hill-country tourism). Its institutions (religious boys' and girls' schools, church and state colleges for primary teachers, secondary and elementary schools, technical college, hospitals, barracks, Reformed Church prayer house, pharmacies, banks, military and religious-order training institutions, welfare institutions and sports facilities) had developed to a high level. It was the seat of the district court, land registry, magistrate's office and tax and financial inspection office.

The cataclysms of the twentieth century, the Soviet-type political system and forced resettlement led to losses of markets and key sections of the middle class (agricultural markets, the Jewish community, military units, religious orders, industrialists, bankers, traders, artisans and hospitals) and cast the town into isolation. There was some liberalization of movement in the Western border zone in 1967. A garden suburb and housing estate grew up to the south west of Rákóczi út. Another garden suburb zone developed along the left bank of the Gyöngyös and along the roads out towards the hills. Modernization in the 1960s, 1970s and 1980s (housing estate in the south west district, revitalization of historic buildings, international border crossing point, the no. 87 highway bypass and the building of hotels and a school) regenerated the tourism sector. After forty years, the border was opened in 1989. Since 2004, the nearby Austrian labour market has absorbed much of the town's free workforce, benefiting the retail and services sectors. In Kőszegfalva, a completely new micro-quarter has been established between the railway and the old village.

5.4 Exploitation of the Gyöngyös. Industrial development on the riverbanks

Exploitation of the Gyöngyös started in the medieval period, when it was used to power water mills. By the early modern period, there were water mills in the town for fulling and sawing timber as well as for grinding grain, and their presence is indicated by the name of the Malomárok (*Mühlbach*, 'mill lade') constructed beside the river. The construction, chemical and energy industries appeared at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. Street lighting was installed in 1907. The mills were first built on the streams between the Rót valley and Koldus Bridge,

17. ábra. Kőszegfalva. Utcakép a katolikus templommal
Fig. 17 Kőszegfalva. Street view with the Catholic church
Fotó/Photo: Bariska István, 2014

Az 1840-es püspöki látogatási jegyzőkönyv szerint Kőszegfalva Nemescsóval és a Kőszegi-hegyekben álló Stájerházakkal (*Steyrer, Steirerhäusel*) együtt Kőszeg katolikus filiáját képezte.²⁶⁵ 1722-ben „a halottak és a fölő elejibe” haranglábat állítottak, benne felszentelt haranggal.²⁶⁶ 1753-ban az utca akkori északkeleti végén Szent Flórián tiszteletére kőből és téglából készült, zsindellyel fedett kápolnát emeltek, amely csaknem száz évig, 1850. évi lebontásáig állt – kicsinyített mása ma a temetőben látható. (A püspöki forrás szerint a kápolnának három védőszentje volt Regisi Szent Ferenc, Szent Flórián és Szent Donát.)²⁶⁷ A falu temploma, amelyet az 1857. évi kataszteri térkép az egykori kápolna helyén jelöl (A.1.1 tábla), 1853-ban készült el (17. ábra). A temetőt 1897-ben nyitották meg, a falu akkori délnyugati végében. A településen 1765-ben 143, 1840-ben 185 katolikust írtak össze.²⁶⁸ A régi iskola az utca nyugati oldalán állt. 1823–1824-ben már volt tanítója, a „svábfalui iskolamester.” A tanító háza 1823-ban épült.²⁶⁹ Az új iskolát 1912-ben emelték.²⁷⁰

A Svábfalui malom (Gulner-malom) szintén szerepel az 1840. évi püspöklátogatás jegyzőkönyvében.²⁷¹ Felette, a Gyöngyös-híd és a Gulner-malom közötti szakaszon állt a Gubacs-malom. Kőszeg városa a 18. században a kőszegfalvi községi kocsmában (*Gemeindewirtshaus*) városi bort méregetett ki. Egy másik ivó, az egykori Wurst-kocsmá az Erdészház utca sarkán működött.²⁷²

Az átörökölt kőszegfalvi dűlőnevek arra utalnak, hogy a falut Kőszeg déli és északi birtokhatáraihoz (Hotter), valamint az erdőhöz közel telepítették. A falut egykori kőszegi (Czeke-, Csipkegyár-rétek, Kőszegi-, Mecséry-, Stúr-földek, Városi-rétek) és helyi tulajdonosok birtokai (Gulner-rétek, Kohl-árka, Wurst-híd, Györgyi-pajta, Istók-árka), köröskörül fekvő földjei, rétjei, továbbá a szomszéd határok (Ablánc-erdő, Csói út, Mexikói út) közé ékeltek. A legtöbb esetben utak, gyalogutak, árkok, műtárgyak (országút, postaút, Réti út, Felső országút, Belső országút, Középső út, vasútállomás, malmok, vadászház, kilátó, hidak, Felső-hídi út, viharágyú), közintézmények (templom, temető), művelési és gazdálkodási ágak (rétek, földek, szőlőhegy, tehénhajtó, gyöp, erdei allé, sertéslegelő, kender-áztató) adták a helyneveket.

A község dűlőnevei természetesen a sváb dialektust őrzik. Fonetikus, tehát nem szabályos nyelvjárási átírás szerint megőrzött példák: *Ablanc void* (Ablánc-Wald, Ablánc-erdő), *Kinzer ákke* (Günser Acker, Kőszegi-földek), *Fridhauf ákker* (Frieddhofakker, Temetői földek), *Fridhauf lokke*

and then on the stretch of the Gyöngyös between Kőszeg and its new subordinate village, Kőszegfalva (Schwabendorf). The first industrial mill to be mentioned in a document was the Portörőrmalom (*Pulverstampf*, ‘powder mill’), when the town sold it in 1565.²⁵⁶ It later became a fulling mill (*Walchmühle*), but it is not mentioned after 1749. It may have stood on the site of the Gőzmalomkaszánya barracks (Plate B.2.3).

The tax registers classed mills according to how many millstones they had. Owning a mill was a matter of prestige, and the owners and tenants listed in the register were among the town’s wealthy inhabitants. Mills were taxed according to their number of millstones. The mill review of 1651 revised the permitted size of the seven mills known from this time.²⁵⁷ The manor also had a mill on the Gyöngyös (Széchy, Nádasdy, and Esterházy Mill). Most mills are remembered by the names of their last owners; all were closed down after 1950 for non-economic reasons. Kőszeg’s industry developed along the two banks of the river in the nineteenth century. The brewery (Kőszegi Sörgyár Rt.) started up on the left bank in 1894.

6. Kőszegfalva (Schwabendorf, Svábfalu, Sobakfalva)

The name Kőszeg-telep appeared in 1896, followed by Kőszegfalva. Since 1969 it has been the 3rd District of Kőszeg. Its inhabitants are ethnically German and speak a Swabian German dialect from their old homeland. Kőszegfalva lies three kilometres south east of the town on the road to Nemescsó or highway 87. It is an ancient road from Kőszeg to Csó: *per quam itur de Chou in Kuzeg*.²⁵⁸ It turns off the Szombathely road towards Sárvár at what used to be Gulner Mill²⁵⁹ and is now Kőszegfalvi utca; Erdészház utca leads off to the north. Since 1938, it has had its own railway halt on the Kőszeg–Szombathely line.²⁶⁰ The new street running up to it was later called Vasút utca. The fourth street of the village, Vadvirág utca, was opened at the turn of the millennium. Remains of ancient iron smelting furnaces were discovered to the east of the village, beside the Ablánc stream, in 1961.

German settlements in Hungary were set up by the will of kings, landlords or towns. Schwabendorf belongs to the latter case. A settlement agreement is known from 1712, followed by several more between February and October the following year; settlement and building started in May. Plots for the settlers were mainly laid out on the Kőszeg plots rented by the people of Lukácsháza, and purchased from the burghers of Kőszeg.²⁶¹ The settlers became subject to tax from 1724 onwards. The Kőszeg town council provided the village with bricks and roof tiles to build a chapel in 1715.²⁶² The main road of Kőszegfalva – to judge from surviving maps – lay parallel with the Csó road to the north. Initially it was a one-street village with ribbon plots. At the end of the plots was a continuous row of barns with shared party walls. The land on the east side of the road widened slightly to the north. The two sides were built up differently. On the west, the buildings had a 1–1.5 m overhang and shared gateways. There were gaps between the houses (*reichni* or *reire*) to protect against fire. On the east, the houses formed a closed terrace, but not built continuously and with only a few gateways. A well was dug on the village street in 1723 and operated until 1877. Two other wells were built later.²⁶³

A map of 1760 attributed to József Szombathelyi records 24 families in Kőszegfalva.²⁶⁴ In 1804, a plan of the village was drawn in the village drawing school, showing two new houses. In 1814, there were 29 houses in the village, increasing to 35 in 1846. The cadastral map of 1857 shows 68 houses. A fire in 1864 destroyed 39 thatched-roof houses and barns, and only one house remained intact. Tile roofs were permitted after this. In 1930, the village consisted of 86 houses.

The episcopal visitation report of 1840 describes Kőszegfalva, Nemescsó and the Styrian houses (*Steyrer, Steirerhäusel*) as a Catholic affiliation.²⁶⁵ In 1722, a bell tower was erected ‘for the dead and the clouds’, with a consecrated bell.²⁶⁶ A chapel was built at the (then) north-east end of the street, dedicated to St Florian, in 1753, and stood there for nearly a century. The episcopal source mentions three patron saints: ‘the Svábfalu affiliate’ was a brick-built, shingle-roofed chapel ‘dedicated to Saints Francis of Regis, Florian and Donat’.²⁶⁷ Although the chapel was demolished in 1850, a reduced-scale copy of the building still stands in the cemetery. The village church was completed in 1853 (Fig. 17). The cadastral map of 1857 shows the church on the location of the old chapel (Plate A.1.1). The cemetery at the south-west end of the village opened in 1897. The Catholic population of the village was recorded as 143 in 1765 and 185 in 1840.²⁶⁸ The old school stood on the west side of the road. The village already had a teacher (*svábfalui iskolamester*) in 1823–1824, and the teacher’s house was built in 1823.²⁶⁹ A new school was built in 1912.²⁷⁰

The Svábfalu mill (Gulner Mill) is also mentioned in the episcopal visitation report of 1840.²⁷¹ Further up, between Gyöngyös Bridge and Gulner Mill was Gubacs Mill. In the eighteenth century, the town of Kőszeg sold municipal wine in the Kőszegfalva tavern (*Gemeindewirtshaus*). Another tavern (the former Wurst tavern) stood at the corner of Erdészház utca.²⁷²

The surviving names of fields (*dűlő*) around Kőszegfalva show that the village was placed close to the south and north estate boundaries

(Friedhofloch, Temetői-tó), *Heutte vizn* (Hotterwiesen, Határföldek), *Jége lokke* (Jägerloch, Erdész-tó), *Khiehe* (Kirche, „templom”), *Kuine mü* (Gulner Mühle, Gulner-malom), *Kuine vizn* (Gulner-Wiesen, Gulner-rétek), *Mitte vei in di Stód* (Mittelweg in die Stadt, „a városba vezető középső út”), *Pahl* (Bächlein, „patak”, Kazár-patak), *Paunhauf* (Bahnhof, „állomás”), *Stód vizn* (Stadtwiese, Városi-rét), *Strossz ákke stikln* (Strassen-akkerstückl, Postaúti földrészek), *Vaigend* (Weingarten, „szőlő”), *Vuest prukk* (Wurst Brücke, Wurst-híd).²⁷³

A *lokke* > *loch* szóösszetételtag valójában gödör szóra utal, így a *Fridhauf lokke* (Temetői-tó) és a *Jége lokke* (Erdész-tó) esetében is. A „temetői tócskát” 1920-ban szüntették meg.²⁷⁴ Ez utóbbi eredetileg kavicsos agyagbányaként szolgált. A mai Vasút utca elején balra, egykor volt *Lokke* (Kenderáztató-tó) eredete is egy gödörre vezethető vissza. Az 1857. évi térkép öt vízzel feltöltődött gödröt mutat. Az agyagos-törek, szárított téglákat is ezekből nyerték, a kenderáztatás a *Lokke*-ban történt. A kémények azonban Kőszegről hozatott, égetett téglából készültek. Kohl Mihály zsuppfedeles háza (*Khui Michel hausz / Kohl Michael Haus*) a 20. század második felében még állt.²⁷⁵

7. Eltérő birtoklású városrészek

7.1 Földesúri birtoklású területek

7.1.1 Szőlők

A Király-völgy eredetileg a királyi, majd földesúri vár tartozéka volt. Az egyik legrégebben, már 1451-ben is nyilvántartott dűlőnév elnevezése, a Király-szőlő is ezt takarja: *Weingartn genant Kunig vnnd gehört zu dem Geschloss* (a szőlőt Királynak nevezték, és a várhoz tartozott).²⁷⁶ Művelése Kőszeg város polgárainak kötelezettségei közé tartozott. 1483-ban pusztá szőlőként regisztrálták.²⁷⁷ 1551–1556 között újratelepítették, és a kőszegi polgárok hegyvámfizetési kötelezettség mellett művelték, majd zálogba vették.²⁷⁸ Az 1569. évi urbáriumban már nem is szerepel. A Várkertben (*Schloßgarten*) 1751-ben összeírt szőlők nem azonosak vele, itt egyébként 1778-ban már újonnan telepített szőlőket is említenek. A kőszegi uraság a Kugl nevű dűlőben is birtokolt szőlőt. 1778-ban az itteni uradalmi szőlőket *kőszegi Várszőlőnek* (*Günser Schloßweingarten*) nevezték.²⁷⁹ A Várkert felszámolása a bencés főgimnázium építésekor, 1907–1908-ban kezdődött el, és 1931-ben fejeződött be. A Királyvölgyi út ma is őrzi az egykori *Königs Gaße* (Király-utca) emlékét.²⁸⁰

7.1.2 Várkert, uradalmi ingatlanok

A város és az uradalom többszörös enklávét képezett: a várost részben körülvette az uradalom, az uradalmi szőlőket a városi dűlők, a városfalakon belül pedig ott állt a királyi, később földesúri vár.

A kőszegi vár az uradalmi gazdaság központja is volt. Tartozékai közé sorolták a Várkertet (*Hofgarten, Schloßgarten*), amely már az 1552. évi hegyvámlajstromban is szerepelt. 1569-ben a Várkert mellett majorság működött 2 pajtával és istállókkal.²⁸¹ Az uradalmi kertész 1751. évi szerződésében az áll, hogy uradalmi szőlők veszik körül (*in solchen Gartten umbkreiß eingefangen in Herrschaftlichen Weingarten*).²⁸² Területén 1751–1778 között újabb szőlőtelepítésre került sor, mivel egy 1778. évi kivonatban már régi és új szőlőről esik szó (*ein alter und ein neuer Satz Weingarth*).²⁸³ 1751-ben virágos- és díszkert, gyümölcsös és konyhakert húzódott itt. Az 1778-as kivonatos összefoglaló szerint „a várkastély szomszédságában, de azon kívül található egy szép konyhakert szőlőkkel és mindenféle jó zöldséggel. A majorságon kívül van itt egy gyümölcsös; mellette – két kert és a szénatér között – van egy méretes kert mindenféle gyümölcsfával, ahol pedig egy régi és egy új szőlőültetvény fekszik, megint van egy nagy zöldségeskert pusztával, amelyen szénát és gabonát tárolnak. Van egy majorság a várkastély mögött a várkert szomszédságában két pajtával és a fedeztetéshez szükséges istállókkal”.²⁸⁴

A Várkertről fennmaradt alaprajz szerint keletről a mai Várkör nyugati szakasza, északról egy mélyút, nyugatról a mai Festetics utca, keletről pedig a Hunyadi utca határolta.²⁸⁵ Karl Schuberth rajziskolai tanár 1808-ban megjelent városmetszetén (C.3.1 tábla) jól kivehető az Esterházy-féle szőlő és gyümölcsös egy része, amelyet kerítéssel vettek körül. A mai Várkör nyugati szakasza és a Hunyadi utca ezért szerepel az 1819. évi postaúttérképen *Hof Garten* néven (C.1.2 tábla). A két tagban fennmaradt kőszegi, urasági szőlő nagysága 1801-ben 1,1 hektárt tett ki. A méretek kizárólag a Kőszegen fekvő uradalmi szőlőkre vonatkoznak. Az uradalom főbb tisztségviselői, így az inspektor, a jószágigazgató és a kasznár a vár 3 pincéjében összesen 230 vödör bort tárolt. Szőlőik az uradalom falvaiban feküdtek. A vár gabonátárolója alatti pincében (*in Keller unter dem Fruchtkasten*) 3000 vödör jó minőségű, uradalmi bor állt a hordókban, nem csak a kőszegi szőlőhegyekről.²⁸⁶ A Várkert és a Kugl nevű dűlőkből ugyanis közepes évjáratokban is csak 100 vödör bor jött be.²⁸⁷ Egy 1699–1737 között lefolyt perben igazolódott, hogy Esterházy Pál Antal herceg kőszegi várkertjében – a városnak igen nagy hátrányára – nyilvános cégér alatt (*sub Publica Civitatis huicce summe praejudiciosa Haedera*), a kertész házában földesúri borkimérés folyt, amivel²⁸⁸ az uraság végül felhagyott. A Várkert keleti oldalán futó utcát (a mai Várkör nyugati szakasza) Árok-hátnak is nevezték, ahol egyébként a hercegség sörháza is állt.

(Hotter) of Kőszeg, and close to the forest, fitting in among land owned by Kőszeg (Czeke and Csipkegyár meadows, lands of Kőszeg, Mecséry and Stúr, municipal meadows) and local landowners (Gulner meadow, Kohl stream, Wurst bridge, Györgyi barn, Istók stream) and up to the boundaries of neighbours (Ablánc forest, Csói út and Mexikói út). Most names came from roads, paths, channels and buildings (highway, post road, Réti út, Felső országút, Belső országút, Középső út, railway station, mills, hunting lodge, outlook tower, bridges, Felső-hídi út and storm cannon); public institutions (church and cemetery); branches of agriculture and industry (meadows, lands, wine slopes, cattle road, green, forest alley, pannage and retting ponds).

The *dűlő* names naturally preserve the Swabian German dialect. Some examples in phonetic form, and thus not a proper transliteration of the dialect are: *Ablanc void* (Ablánc-Wald, ‘Ablánc Forest’), *Kinzer ákke* (Günser Acker, ‘Kőszeg Fields’), *Fridhauf ákker* (Frieddhofakker, ‘Cemetery Fields’), *Fridhauf lokke* (Friedhofloch, ‘Cemetery Lake’), *Heutte vizn* (Hotterwiesen, ‘Border Fields’), *Jége lokke* (Jägerloch, ‘Forester Lake’), *Khiehe* (Kirche, ‘church’), *Kuine mü* (Gulner Mühle, ‘Gulner Mills’), *Kuine vizn* (Gulner-Wiesen, ‘Gulner Meadow’), *Mitte vei in di Stód* (Mittelweg in die Stadt, ‘middle road to the town’), *Pahl* (Bächlein, ‘Patak,’ Kazár stream), *Paunhauf* (Bahnhof, ‘Railway Station’), *Stód vizn* (Stadtwiese, ‘Town Meadow’), *Strossz ákke stikln* (Strassen-akkerstückl, ‘Post Road Fields’), *Vaigend* (Weingarten, ‘Vineyard’) and *Vuest prukk* (Wurst Brücke, ‘Wurst Bridge’).²⁷³

The syllable *lokke* > *loch* is actually the word ‘hole’, and this applies to *Fridhauf lokke* (Cemetery Lake) and *Jége lokke* (Forest Lake). The ‘cemetery pond’, originally a gravel pit, was filled in in 1920.²⁷⁴ A similar origin of a pit may be traced to the former *Lokke* (‘retting pond’) at one of what is now Vasút utca. The map of 1857 shows five pits filled with water. Clay for loam bricks was quarried from these, and retting was done in the *Lokke*. Chimneys were made of fired brick, however, brought from Kőszeg. The thatched roofed house of Mihály Kohl (*Khui Michel hausz / Kohl Michael Haus*) still stood in the second half of the twentieth century.²⁷⁵

7. Non-civic land ownership in the town

7.1 Manorial ownership

7.1.1 Vineyards

The Király-völgy valley was the property first of the crown and later of the lord of the castle. This is reflected in one of the earliest *dűlő* names, recorded in 1451: the ‘king’s vineyard’: *Weingartn genant Kunig vnnd gehört zu dem Geschloss* (the vineyard was called Király – ‘king’ and it belonged to the castle),²⁷⁶ which the burghers of Kőszeg were obliged to tend. It was registered in 1483 as an ‘abandoned vineyard’.²⁷⁷ It was replanted between 1551 and 1556, and the Kőszeg burghers tended it subject to payment of hill tax, later taking it in pledge.²⁷⁸ It does not appear in the *urbarium* of 1569 any longer. It is not identical with the vineyards in the Castle Garden (*Schloßgarten*), registered in 1751 where newly planted vineyards are mentioned in 1778. The lord of Kőszeg also owned a vineyard in a *dűlő* called Kugl. In 1778, the manorial vineyards were called ‘Castle Vineyards’ (*Günser Schloßweingarten*).²⁷⁹ The Várkert (castle garden) was first encroached on to build the Benedictine *főgimnázium* in 1907–1908 and completely ceased to exist in 1931. It is remembered in the street name Királyvölgyi út, formerly *Königs Gaße* or *Király-utca*.²⁸⁰

7.1.2 Várkert and manor properties

Town and estate formed multiple enclaves: the town was partly surrounded by the estate and the estate vineyards by the town’s outlying fields, while the royal – subsequently landlord’s – castle stood within the town walls.

Kőszeg Castle was the economic centre of the estate. Its garden, the Várkert (‘castle garden’, *Hofgarten, Schloßgarten*), first appears on the hill tax register of 1552. In 1569, there was a manor beside the Várkert with two barns and stables.²⁸¹ The 1751 contract with the estate’s gardener states that the garden was surrounded by manorial vineyards (*in solchen Gartten umbkreiß eingefangen in Herrschaftlichen Weingarten*).²⁸² New vineyards were planted between 1751 and 1778, because a statement of 1778 mentions old and new vineyards (*ein alter und ein neuer Satz Weingarth*).²⁸³ In 1751, there was a floral and ornamental garden, an orchard and a kitchen garden in the castle garden. An extract of the register of 1778 states, ‘In the neighbourhood, but outside the castle is a fine kitchen garden with vineyards and all kinds of good vegetables. In addition to the manor, there is an orchard; beside it – between the two gardens and the hay field – is a large garden with all kinds of fruit trees, on which there is an old and a newly-planted vineyard, and another large vegetable garden with a farmstead where hay and grain are stored. There is a manor behind the castle beside the castle garden, with two barns and byres for breeding.’²⁸⁴

A surviving plan of the Várkert shows that it was bounded to the east by the west section of today’s Várkör, to the north by a sunken road, to

A belvárosban, az egykori Zsidó utcában (Judengasse, a mai Kelcz-Adelffy utca 13.), a Moltzer-torony mellett állt az urasági toronypajta: *Thuern herrn Stadl*.²⁸⁹ 1571-ben az egyik forrás erre a „zsidóházak vagy a Moltzer-torony melletti hely” megjelölést használta, továbbá olyan pajtának (B.2.2 tábla) nevezte, amely akkor már használaton kívül állt. A város ugyanis megváltotta, és házakat épített rá.²⁹⁰ 1540-ig ebben az utcában lakott a kőszegi zsidóság.²⁹¹

Az uradalom több ingatlannal is rendelkezett Kőszegen. Franz von Schönaich, Jurisics Miklós unokaöccsének veje, aki 1572–1574 között állt a kőszegi záloguradalom élén, sziléziai kivándorlása előtt jegyzéket állított össze a város határán belüli, uradalmi ingatlanokról. Ezek között két ház is említett. A nagyobbikhoz két réttartozékot regisztráltak: az egyik Csömötei Páltól került az uradalomhoz, a másikat *Schmidtwiesen*nek hívták. A jegyzék felsorolt két szőlőt a *Reiter* és a *Stain* (Kövi) dűlőkben, és szerepelt rajta egy nagy, külvárosi ház is, amelynek tartozékai közt találni a Bedőcs-tavat és egy nagy rétet. Szó esett még egy kis házról a Felsőkapu mellett, a többi polgárháztól elkülönítve, amit von Schönaich apósa, Nikolaus Jurischitz von Neuhoft vásárolt fel egy csődbe ment nagykereskedőtől.²⁹²

A Nádasdy család 1585–1616-ig irányította a kőszegi uradalmat, aztán a Széchyek következtek. 1650-ben a Széchy család kivizsgálhatta, hogy mi illeti őket Kőszegen. Azt állították, hogy a „Keő szőlők alatt való füves Kertet” a Nádasdyk hagyták a városra a „templombeli füzetésért”. A Kövi-dűlőben fekvő kert mellett „lett légyen Zichi Familiának a majorsága”.²⁹³

A herceg Esterházy családnak a Gyöngyös mentén is feküdtek kertjei és rétjei. Az Esterházy-malom mellett „hercegi rétek” (*Fürbtliche Wiesen*) húzódtak északon a Gyöngyös-ág és a Róti út (*Radtersdorfer Weeg*) között (C.1.1 és C.1.3.1 tábla). A patak déli szakaszán az Esterházy-malom tartozékát képezte a hercegi malomrét (*Fürstliche Mühl Wiesen*), a Hertzeg Eszterházy Rétje (C.1.4 tábla).

7.2 Egyházi birtoklású területek

Az 1697. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint a kőszegi plébániának a város körül 13 dűlőben, köztük 4 szőlőben voltak birtokai.²⁹⁴ A város határában elszórva az északi, Róti határtól a keleti Téglaházon és a Guba-hegyen át a déli Nagytamás-árkáig feküdtek. Az 1815–1839 között rajzolt térképek hol városi plébániakertet (*Stadt Pfarrer Garten*), hol egyházi szántókat (*Kirchen Äcker*), hol pedig Plébánia-földeket (Faró-földek) jeleznek (C.1.1, C.1.3.1–2 és C.1.4 tábla). Joggal, mert a terület egy részét kertként, másik részét szántóként hasznosították. Húsz évvel később ráépült a katonai nevelőintézet, a későbbi alreáiskola. Majorsága is lehetett „a városon kívül az úgynevezett Kerti utszában [...] a Nemes Város az 1820-dik évben építette a Plébánia számára”.²⁹⁵

A Bencés-kert az 1830-as években a leggondosabban ápolott kertészet lehetett (C.1.4 tábla). 1815 első felében még a piaristák kezelték. Alsó részét kertként (*Piaristen Garten*), a felsőt szántóként művelték (*Piaristen Äcker*) (C.1.1 tábla). Ugyanezt a művelési megosztást alkalmazták a még ebben az esztendőben a piaristákat követő bencések is a „Szent Benedek Szerzet birtoka” nevet viselő örökségen (C.1.4 tábla). Gyümölcsösüket még 1934-ben is a legszebbek között emlegették. A szerzetesrendi, kertészeti hagyomány tovább élt, hiszen egy 18. századi, kőszegi, jezsuita birtokvázlaton, amely a Kőszegi Kertgazdaság (*Günser Wirtschaftsgarten*) címet viseli, hasonló célszerűség uralkodik szép, négyzetrácsos díszkerttel (*Spaliergarten*).²⁹⁶

8. Utcák, terek, térhasználat

8.1 Tizedek, utcák

A települések térbeli szerkezetét mindenekelőtt természetföldrajzi adottságok határozzák meg. Esetünkben adottnak tekinthetők nyugat és észak felől a Kőszegi-hegység és platói, keletről a Gyöngyös-patak ágai, továbbá a patakot kibocsátó völgy kiszélesedése a Sopron–Vasi síkság felé. Az észak–déli főirányt a Gyöngyös-patak jelölte ki. A városalapítók a vele párhuzamos kereskedelmi utat használták fel adottságként, amely egyébként – két kijáráttal, az Alsó- és a Felsőkapuval – az eredeti, egyutcás szerkezetet is indokolja. A vár és az alapításkor kisebb területű város szerkezeti egységén, a belvároson belül, illetve azon kívül más-más utca- és térképzés tanúi vagyunk. A 14. század derekán kezdődő kőfalépítés azonban már a Gyöngyös-pataktól keleten elvett területre is kiterjedt. A belváros nyugati felében széles, a keletiben keskenyebb telekosztás jött létre. Utca nyílt a védművek megközelítéséhez. A belváros keleti házsora mögött szűlető utcát a 14. század végén zsidó telepések kapták meg (*Judengasse*). Utcanevekkel viszonylag későn találkozunk, mert a várost adóigazgatási és védelmi szempontból először negyedekre és tizedekre tagolták. A végrendeletekben, az örökvallásokban és az inventáriumokban a városrészekben belül szomszédolási rendszerben – a jobb vagy bal, a felső vagy alsó szomszéd megjelölésével – rögzítették az ingatlanok helyét. A házak tizedekbe egyesített tömbjei a 16. századtól követhetők nyomon. A belvárosban 7, a német külvárosban 15, a magyarban 16 tized állt.²⁹⁷ A jezsuita rendház építése után a tizedek száma ismét hatra csökkent. 1625–1680 között az adószedők a Felsőkaputól indultak, és a mai bencés rendház helyén egykor állt házaknál, a 7. tizedben fejezték be út-

the west by today’s Festetics utca, and to the south by Hunyadi utca.²⁸⁵ An engraving by the art school teacher Karl Schuberth, published in 1808 (Plate C.1.3.1), clearly shows part of the Esterházy vineyard and orchard and their enclosing fence. The west of what is now Várkör and Hunyadi utca appear on the 1819 post road map (Plate C.1.2) under the name *Hof Garten*. In 1801, the two surviving parts of the Kőszeg manorial vineyard had a total area of 1.1 hectares. These were only the vineyards of the estate that lay in Kőszeg, however. The office bearers of the manor – the inspector, the superintendent of livestock and the bailiff – stored 230 buckets of wine in three castle cellars. Their vineyards, however, lay in the estate’s villages. By contrast, there were 3000 buckets of good quality manorial wine in barrels in the granary cellar (*in Keller unter dem Fruchtkasten*), but not exclusively from Kőszeg vineyards.²⁸⁶ The Várkert and Kugl vineyards only produced 100 buckets of wine even in a medium year.²⁸⁷ A lawsuit that started in 1699 and went on until 1737 proved that wine was sold on behalf of the landlord in the gardener’s house in the Kőszeg castle garden of Prince Pál Antal Esterházy, to the great detriment of the town, under a public sign: *sub Publica Civitatis huicce summe praejudiciosa Haedera*.²⁸⁸ The lord of the manor ultimately stopped selling wine. The street on the east side of Várkert (the west stretch of what is now Várkör) was called Árokhát (‘back of the ditch’), and was the site of a row of cottages owned by the ducal manor.

The manor owned a tower barn – *Thuern herrn Stadl* – beside the Moltzer tower in Zsidó utca (Judengasse, ‘Jews’ Street’, now Kelcz-Adelffy utca 13) in the town centre.²⁸⁹ A 1571 source calls it an out-of-use barn beside ‘the Jews’ houses or the Moltzer tower’ (Plate B.2.2). The town purchased the building and built houses on to it.²⁹⁰ The Jews of Kőszeg lived in this street until 1540.²⁹¹

The estate owned several properties in Kőszeg. Franz von Schönaich, son-in-law of Nikola Jurišić nephew, was lord of the pledged Kőszeg estate from 1572 to 1574. Before leaving for Silesia, he drew up a register of the estate’s properties within the town. Two of these were houses, one acquired from Pál Csömötei and the other bearing the name *Schmidtwiesen*. The larger house had two meadow appurtenances. There were two vineyards, in the *Reiter* and *Stain* (Kövi) dűlős, and one large suburban house with appurtenances that included Bedőcs Lake and a large meadow. There was also a small house beside Felsőkapu (upper gate), detached from the other burghers’ houses, purchased from a bankrupt wholesale merchant by von Schönaich’s father-in-law, Nikolaus Jurischitz von Neuhoft.²⁹²

The Nádasdy family was in charge of the Kőszeg manor from 1585 to 1616, when the Széchys took over. The Széchy family ordered an investigation of their property rights in Kőszeg in 1650. They claimed that the Nádasdy’s had left the ‘grassy garden under the Keő vineyards’ to the town as ‘payment to the church’. The farm beside the garden in Kövi-dűlő ‘had become [the property of] the Zichi family’.²⁹³

The prince Esterházy family owned gardens and meadows beside the Gyöngyös. The ‘princely meadows’ (*Fürbtliche Wiesen*) lay beside the Esterházy mill between a branch of the Gyöngyös and Róti út (*Radtersdorfer Weeg*) (Plates C.1.1 and C.1.3.1). The *Fürstliche Mühl Wiesen* (‘princely mill meadow’) belonged to the Esterházy-mill (Plate C.1.4).

7.2 Church lands

According to a church visitation report of 1697, the Kőszeg parish owned land in thirteen dűlős around the town, including four vineyards.²⁹⁴ They were scattered among places from the border with Rót in the north and Téglaház in the east to Guba Hill and the Nagytamás channel in the south. Maps drawn between 1815 and 1839 mark one area variously as a ‘parish garden’ (*Stadt Pfarrer Garten*), ‘church ploughlands’ (*Kirchen Äcker*) and ‘parish fields’ (*Faró-földek*) (Plates C.1.1, C.1.3.1–2, and C.1.4). This is correct, because it was partly gardens and partly arable. Twenty years later, it became the site of a new military school, and later the *alreálskola*. A manorhouse may have been referred to as having been built ‘the Noble Town [...] for the Parish in *Kerti utsza* outside the town in 1820’.²⁹⁵

The Benedictine Garden may have been the best-tended garden in the 1830s (Plate C.1.4). It had still been in the care of the Piarists in the first half of 1815. Its lower part was a garden (*Piaristen Garten*) and the upper part was a field (*Piaristen Äcker*) (Plate C.1.1). The Benedictines, upon taking it over that same year, employed the same division on what they called ‘the estate of the Order of St Benedict’ (Plate C.1.4). Their orchard was still described as one of the finest in 1934. It continued a monastic tradition: an eighteenth-century sketch shows the Jesuit estate in Kőszeg, the *Günser Wirtschaftsgarten* to have been laid out with a similar level of planning and a fine square-grid ornamental garden (*Spaliergarten*).²⁹⁶

8. Streets, squares, and utilization of space

8.1 Tenth districts and streets

Natural geography is always the primary spatial constraint on settlements. The Kőszeg Hills and its plateaux are definitive to the west and north, and the branches of the Gyöngyös and the broadening river valley towards

jukat. 1781–1848 között viszont az Alsókaputól indultak, a behajtást pedig a belvárosi gimnázium mögött zárták.²⁹⁸ A belvárosban általában 70–80 házhely után szedték az adókat. Kőszeg belvárosa nagy vonalakban ezt az ingatlanszerkezetet örökölte át a 20. századra is, vagyis a vízszintes terjeszkedés elérte a (végleges) határait. 1839-ben ugyan 90 ingatlant rögzítettek, de csak azért, mert a város- és várakokra emelteket is hozzászámították (C.1.4 tábla). 1913-ban Kőszegen, 1916-ban Kőszegfalván is rendezték a házszámozásokat.²⁹⁹

A külvárosok egymáshoz viszonyított határai nehezen írhatók le. A két külvárost elválasztó vonalat a mai Kiss János altábornagy utca, ill. a Hunyadi utca képezte. A Várkör nyugati szakaszán a kapásházak (*Hauerhäuser*) első házánál kezdődött a külvárosi számozás, folytatódott a Németvárosban (Sziget), majd a Várkör keleti oldalán le egészen a Koldus-hídig, innen pedig a vissza, egészen a mai Hunyadi útig, a jobb oldalt álló 560 sz. ingatlanig. 1857-ben a telekkönyvi helyrajzi számot kataszteri, helyrajzi számok váltották fel (A.1.1 tábla). Végül az 1918. évi kataszteri birtokvázat rögzítette az 1913-ban bevezetett utcánkénti házszámozást.³⁰⁰ Az utcák nyilvántartását tehát a házszámozás, és nem az elnevezések, stabilizálták.

A terek és utcák számbavételét az Adattár 8. sz. alatt közölt kimutatása tartalmazza. Az azonosításhoz gyakorlati okokból az 1857. évi kataszteri térkép (A.1.1 tábla) névanyagát közöljük zárójelben. Általános szabályként elfogadható, hogy a forrásokban való megjelenésükkor már hosszú ideje használatban voltak. Folyamatról van inkább szó, nem pedig századokra bontott szakaszokról.

Az utca- és térnevek első generációja a 15–17. század terméke. A legidősebb utcanév a *Gunsgassn* (Güns GaBe), továbbá számos utca- és térelnevezéssel találkozunk az 1570. évi telekkönyvben, valamint más forrásokban: *neben der graben vnnd pruckhlein* (a Magyarvárosban), *auf dem Anger* (a Gyöpon), *Árok háton* (a Szigetben emelt árok mellett), *a Téglaháznál az árok mellett, Lutschen* (Gebirg GaBe), *Fürdő házhoz járó utzaban* (Fürdő utca), *in der obern gaßen vagy winckhl* (Herren GaBe), *auff den Vischblatz* (a Halpiacon), *Padtstuben in der vorstatt auf den Platz* (fürdőház a külső piacon, Grabenrunde), *freier ewiger Weg* (a Szigetben a szőlőkhöz vezető, szabad, szilárd út), *Gassen gegen der Kirchen vber* (a templomokkal szemben vezető utca), *Molnok, in Hungermarkt bey der Mülgasn* (Malom utca a Magyarvárosban, Instituts Gasse), *in der Schmidt gassen, für den Kowatsch Markht* (Schmid GaBe, Kovácsok utcája), *Kiss Ucza* (mára megszűnt utca a belvárosban), *gegen Schappringer weg* (a Csepregi úttal szemben), *a Judengasse* (Schul GaBe), *by dem Schranken* (sorompónál a Szigetben), *cinterem mellett [...] Varos utzaia* (Város utcája a belvárosi temető mellett), *Rathhaußgäßl* (a városháza melletti sikátor), *a Város kis Utzája* (Post Gasse), *a Vár mögött [...] a Város utya* (Grabenrunde), *auf dem Anger, Baromvásár ucza* (Viehmarkt, az állatvásárokhöz vezető utca), *Eöreg Bastia irányában valo utca* (Herren GaBe), *Platz in der Vorstadt* (a magyarvárosi tér).

Ez a névanyag alkotja az első utcanév- és helymeghatározó listát. A Gyöngyösre, továbbá az árkokra, hídra és malomra utaló forrásrészletek jelzik a patak meghatározó jelenlétét, a patakvíz hasznosítására és a kiöntések elleni védelemre utaló utca- és helymeghatározást. Német és magyar nyelvű elnevezéseiket patakok, árkok, hidak, piac- és vásárhelyek, szőlőkhöz vezető utak, belvárosi utcák, terek, malmokhoz vezető út, műhelyek, belvárosi pozíciójuk, mikro földrajzi adottságok, védművek, középületek, mesterségek, etnikai és vámgazgatási szempontok, egyházi intézmények, külvárosi helyük, nemesi birtok szerint kapták. Nagyobb részük nem lett tartós.

Az utcanévek második korszaka a 18. századra esik. Néhány régi megnevezés megszilárdult (*Güns GaBe*, *Schmid GaBe*, *Fischer Tierl Gäßl*), egyben megjelent a magyar változatuk is: Gyöngyös *uczaban*, *Fölső uccában* (Herren GaBe), *Malom utza* (Instituts Gasse), *Kováczok uccájában* (Schmied Gasse), *Szigetben az Luczen* (Gebirgs GaBe), *Csordások Uczája* (Halter GaBe). Megszaporodtak a város keleti határait, a Gyöngyös mentét szegélyező árkokra, átjárókra szóló utalások: *az árok háton az Szigetben, die Fluß Steg*, mivel a Gyöngyös elterelésével újabb területek hasznosítására került sor. Ekkor tűntek fel a helyben ismert személyek (tisztviselők, tulajdonosok) után elnevezett utcák: *Pámer gaßl* (Baumer GaBe, Pammer utca), *in dem Fodorischen Gäßl*, *Fodor utca* (Instituts Gasse).

Amikor 1781 után megszűnt a kőszegi tizedrendszer, s helyét a bel- és külvárosok ingatlanjainak folyamatos számozása vette át, a hangsúly az utcákban gondolkodásra helyeződött. Az 1819-ben készült postaúttérkép már ezt a szemléletet tükrözi. Német nyelvű névanyaga Kőszegen az első, térképen megjelenő utca- és térelnevezési adatolás. A térképet Karl Schuberth kőszegi rajztanár helytartótanácsi megrendelésre szerkesztette. A térkép azonban nem a város utcáinak feltüntetésére, hanem a Kőszegen átmenő vagy oda befutó posta-, kereskedelmi és szekérutak megjelölésére készült (C.1.2 tábla). A város utcáinak és tereinek megjelenítése ugyan másodlagos volt, ám ezekre vonatkozó információi utólag igen jól hasznosíthatók. Összesen 23 utcanév szerepel rajta, köztük olyanok is, amelyek először jelentek meg írott formában Kőszeg történetében (*Floriani platz*, *Fiedhofgasse*, *Graben Runde*, *Dreifaltigkeit-Platz*, *Haltergasse*, *Kirchenplatz*, *Hof-Garten*, *Herrngasse*, *Hühnergasse*, *Fodor Gassel*, *Alte Gasse*, *Beckengasse*, *Syget Gasse*), azaz a nevek 77 %-a újonnan lejegyzett elnevezés. A dokumentum az utcarendszer stabilizációjának a bizonyítéka. A *Neue Gasse* (a mai Rákóczi út utolsó szakasza) a déli irányú terjeszkedést igazolja.

Amikor Kovatsits Zsigmond, Vas vármegye mérnöke 1838–1839-ben megszerkesztette Kőszeg telekkönyvi térképét (C.1.4 tábla), a Schuberth-

the Sopron-Vas plain to the east. The main north–south direction is marked out by the River Gyöngyös. The founders of the town used the trade route that runs parallel with it, and this underpinned the original single-street urban structure with two exits, the Lower and Upper Gates. The street grid and spatial layout of the town centre, a structural unit of castle and original town, are distinctively different from those of the outer areas. The construction of the stone town wall that started in the middle of the fourteenth century extended to the area reclaimed from the Gyöngyös to the east. Burgage plots in the west of the town centre were broader than those in the east. A street was opened to access the town walls. At the end of the fourteenth century, Jewish settlers were assigned a street behind the east row of houses in the centre (*Judengasse*). Street names appear in the sources relatively late, because independent tax administration and town defences were originally based on quarters and ‘tenths’. Wills, contracts and inventories recorded the sites of properties within districts in terms of their neighbours – right or left, upper or lower. The grouping of houses in ‘tenth’ blocks may be traced from the sixteenth century onwards. There were seven tenths in the town centre, fifteen in the German suburb and sixteen in the Hungarian suburb.²⁹⁷ Between 1625 and 1680, the tax collectors started at the Upper Gate and finished at the houses in the seventh tenth, on the site of the present Benedictine house. After the Jesuits built their house, the number of tenths went back to six. Between 1781 and 1848, tax collection started at the Lower Gate and finished behind the town centre *gimnázium*.²⁹⁸ Tax was usually collected at 70–80 house sites in the town centre. The area retained the same designation of properties into the twentieth century, because its horizontal extent was fixed at about this size. The 90 properties registered in 1839 included those built on the ditches around the town and the castle (Plate C.1.4). The numbering of the houses was regulated in Kőszeg in 1913, and in 1916 in Kőszegfalva.²⁹⁹

The boundary between the suburbs is difficult to trace, but ran approximately along today’s Kiss János altábornagy utca and Hunyadi utca. Suburban numbering started at the first house of the Kapásházak (*Hauerhäuser*, ‘farm labourers’ houses’) on the west stretch of Várkör, continued in the German district (Sziget), along the east of Várkör to Koldus Bridge, and back to property number 560 on the right of Hunyadi út. In 1857, the system of ‘topographical lot numbers’ changed over from a land-register to a cadastral system (Plate A.1.1). Finally, the cadastral estate outline of 1918 recorded the house numbers in each street, introduced in 1913.³⁰⁰ The reckoning with streets was thus stabilized by the house numbering, and not by the names.

The list given in the Gazetteer 8.8 gives the streets and squares as mentioned in the source. For reasons of practicality, they are identified in brackets by the names on the cadastral map of 1857 (Plate A.1.1). The general rule is that at the time a name appears in the source, it had been in use for a long time. Names have therefore emerged continuously rather than in discrete periods.

The street and square names of the first generation date from the fifteenth to the seventeenth centuries. The oldest street name is *Gunsgassn* (Güns GaBe), and there are several names of streets and other spatial features in the land register of 1570 and in other sources: *neben der graben vnnd pruckhlein* (in Magyarváros), *auf dem Anger* (‘on the Meadow’), *Árok háton* (beside the ditch dug in Sziget), *Téglaháznál az árok mellett*, (‘at a brick-house beside the ditch’), *Lutschen* (Gebirg GaBe), *freier ewiger Weg* (the hard-surfaced road to the vineyards in Sziget), *Fürdő házhoz járó utzaban* (Fürdő utca, ‘bathhouse street’), *in der obern gaßen vagy winckhl* (Herren GaBe), *auff den Vischblatz* (‘on the Fish Market’), *Padtstuben in der vorstatt auf den Platz* (bathhouse on the outer market, Grabenrunde), *freier ewiger Weg* (the hard-surfaced free road to the vineyards in Sziget), *Gassen gegen der Kirchen vber* (‘the street that runs opposite the churches’), *Molnok, in Hungermarkt bey der Mülgasn* (‘Malom utca in Magyarváros’, Instituts Gasse), *in der Schmidt gassen, für den Kowatsch Marht* (Schmid GaBe, Kovácsok utcája, ‘blacksmiths’ street’), *Kiss Ucza* (a street in the town centre that no longer exists), *gegen Schappringer weg* (opposite Csepregi út), *Judengasse* (Schul GaBe), *by dem Schranken* (at the barrier in Sziget), *cinterem mellett [...] Varos utzaia* (Város utcája, beside the town centre cemetery), *Rathhaußgäßl* (alley beside the Town Hall), *Város kis Utzája* (Post Gasse), *Vár mögött [...] a Város utya* (Grabenrunde, the town’s street behind the Castle), *auf dem Anger, Baromvásár ucza* (Viehmarkt, livestock market street), *Eöreg Bastia irányában valo utca* (Herren GaBe, ‘street in the direction of the old bastion’), *Platz in der Vorstadt* (Magyarváros square).

These source excerpts underpin the first list of street names and place designations. The dominating presence of the Gyöngyös is evidenced by direct incorporation of its name and references to channels, bridges and mills, utilization of river water, and defences against floods. The German and Hungarian names in the sources derive from rivers, streams, ditches, bridges, market places, vineyard roads, town centre streets and squares, mill roads, workshops, town centre locations, micro-geographical circumstances, defensive works, public buildings, trades, ethnic and tax-administration features, church institutions, suburban places and noble estates. Most of them were short-lived.

The second era of street names was in the eighteenth century. Some old names persisted (*Güns GaBe*, *Schmid GaBe*, *Fischer Tierl Gäßl*), and Hungarian versions made an appearance: Gyöngyös *uczaban*, *Fölső uccában* (Herren GaBe), *Malom utza* (Instituts Gasse), *Kováczok uccájában*

térképet vette alapul, de a névanyagot magyarosította, így jelentek meg az első magyar utcanevek Kőszegen, mint például *Temető Uttza, Kert Uttza, Hegyallya Uttza, Régi Fürdő Uttza, Uri uttza, Tyuk Uttza, Fa Piatz, Város Köre, Fő Piatz, Oskola Uttza, Fodor Uttza, Flórián Piacz, Ló Oskola Uttza, Sáncz Uttza, Puskaapor Uttza, Sertvés Piacz, Sziget Uttza, Magyar Uttza, Baromvásár* stb. A Kovatits-térkép és a telekkönyv 35 utca- és térnevet sorol fel, azaz csaknem 60 %-nyi növekménnyel lehet számolni.³⁰¹ A közterületek elnevezése elkerülhetetlenné vált. Akkoriban nem léteztek utcanévtáblák, a neveket homlokzatokra festették. Egy ilyen festett vakolat még az 1990-es évek elején látható volt a Jurisics tér 1. sz. épületének Oskola utcai oldalfalán. A fent felsorolt magyar utcanevek közül mindössze három (Sánc utca, Puskaapor utca, Sziget utca) érte meg a 19–20. század fordulóját.

8.2 Vízfolyások és hidak

A három városrészben a patakokon, a vízfolyásokon, a vizesárokokon és az egyszerű ároknyílásokon átvezető szekér- és gyaloghidak épültek. Ez utóbbiakat a forrásokban rendszerint a *Brücklein* (hidacska) szóval jelölik. Az első, patakhíddal összefüggő adat 1437-ből származik. Két Gyöngyös utcai ház kapott adómentességet, azzal a kikötéssel, hogy cserébe az árkot a kis hídtól egészen a Gyöngyösig (*vom prukchlein hintz auff dy Gynss*) karbantartják és kiépítik, továbbá az egész vízfolyást és az iszapot kitakarítják.³⁰² Vélhető, hogy ez árokhid lehetett. Az 1570. évi telekkönyv két hidat emleget a Gyöngyös-patak magyarvárosi szakaszán.³⁰³

1651-ben felmérték a Gyöngyös összes malmát, és utasítást adtak a patak ágainak rendbehozatalára.³⁰⁴ A Sziget városrészben, a mai Eitner-malom elődjénél, a Malomárok felett híd állt (*ob der bruecken in den Mülbach*). Jóval délebbre, a későbbi Müller-fűrésztelep előtt, a 18. század derekán még működő Puskaapormalmánál stéget és hidat (*obern gegen den steg vnnd der Bruck*) ácsoltak a Malomárok fölé. 1749-ből forrásadattal rendelkezünk a „Kallóhoz való” hídról, amely Sziget városrészben állt.³⁰⁵ 1750-ben a Petőfi teret északról kísérő utcaszakasz, a Csorda utca vége is hídra vezetett.³⁰⁶ 1760-ban arról beszél egy számadás, hogy itt nem egy, hanem két híd állt.³⁰⁷

A Gyöngyös két ága felett 1912–1945 között több helyen lehetett átkelni, mint ma. A hidak nagy részének neve nem rögzült, kivéve a Szent János- és a Koldus-hidat. Többnyire azok után a dűlők, intézmények, malmok, utcák után kapták a nevüket, amelyek mellett álltak. 1912–1945 között – északról indulva –, a Róti-völgytől a kőszegi vasútállomásig a következő fa- és vasbeton hidakat jegyezték fel: a külső, határ menti fahíd (Fekete-híd), a Nemezgyár mellett álló híd a Gyöngyösön és az Eitner-malom fahídja. Köztük van a Nagy Szent János-híd a Gyöngyösön, a Kis Szent János-híd a Malomárok felett, az August János utcai fahíd a Malomárok, valamint az Ólmodi úti vasbeton híd. Ezeket követte a Dózsa György utcai vasbeton híd a Malomárok felett, a reáliskola előtt álló fahíd, a Kiss János utcai, botgyári betonhíd a Gyöngyösön, továbbá a másik botgyári vasbeton híd a Malomárok felett. Ezután következett a szappangyári Gyöngyös-híd, a vásártéri Gyöngyös-fahíd, végül a vasbeton híd a vasútállomás előtt (Koldus-híd, *Bettler Brücken*) (C.1.1 tábla). Ezt a Szombathelyi postaútnál emelt hidat 1775-ben már kőhídként emlegették.³⁰⁸

A Gyöngyös ebben a felsorolásban mindig a patak természetes főágát, a Vadágot (*Feldbach*) jelenti, míg a Malomárok a vízfolyás mellékágát. Ahol a fő- és mellékág egymáshoz közel került, ott hídpárokat emeltek (a két Szent János-híd, hídpár a Dózsa utcánál és az Ólmodi úton, továbbá a katonai reáliskola előtt és a botgyárnál). Ma is létezik még egy üzemi híd az egykori ágyterítógyár területén.

A vizesárokokkal körülvett belváros, a belső árkokkal övezett vár és a különböző feladatokat ellátó kapuk, illetve bástyák jó része árok hídon át volt megközelíthető. Ezek a 18. század első feléig jobbra csapó-, ill. felvonóhidak voltak. A város déli (alsó) és északi (felső) kapui előtt több mint harminc év különbséggel kezdték építeni a kőhidakat (örök hidakat), délen 1733-ban, északon 1764-ben.³⁰⁹ Négy évvel korábban, 1760-ban még a Felsőkapu fahídjának cölöpeit ácsolták.³¹⁰ Ugyanekkor a barbakánnál, tehát az Alsókapu előkapujánál (*beym vordern Stadt Thor*), az oda vezető szakasz szilárd burkolatán dolgoztak.³¹¹ 1775-ben a keleti falon álló Halász-kapu fahídja helyére is kőhidat építettek.³¹² Végül 1777-ben az Alsókapu és az előkapu közti fahidat is boltozatos hídra cserélték.³¹³ Az Alsókaput 1880-ban, a Felsőkaput 1835-ben bontották le véglegesen. A Városház és a Rájnics utca alatt ma is megtalálhatók a 18. században kiépült kőhidak boltozatai. A Gyöngyös természetes ágán túl, a Soproni úton emelt hidak árok hídek lehettek, ezek az árkok öntés- és esővízelvezető funkcióval rendelkeztek.³¹⁴

9. A város külterületei

9.1 Tavak

1551. évi történeti források a tanúi annak, hogy Nádasdy Tamás két – feltehetően lékai – halastavának gátjai kiáradtak. Emiatt nagy károk keletkeztek a kőszegi malmokban.³¹⁵ Ez az egyik első hír, amely a Gyöngyösön működő malmokról tudósít. Ugyanezen évtized végén viszont egy kőszegi halastavat rögzített az urbárium.³¹⁶ Tulajdonosa, Bedőcs Jakab, kőszegi nagykereskedő volt. A dűlőt még ma is Bedőcs-harasztnak neve-

(Schmied Gasse), *Szigetben az Luczen* (Gebirgs Gaße), *Csordások Uczája* (Halter Gaße). There was a proliferation of references to channels (árók) and passages (átjáró): ‘on the side of the trench in Sziget’, *die Fluß Steg*, as the Gyöngyös was redirected and new areas were put into use. That was also when local personages (office bearers and owners) appeared in street names: *Pámergaßl* (Baumer Gaße, Pammer utca), *in dem Fodorischen Gäßl*, *Fodor utca* (Instituts Gasse).

In 1781, when the Kőszeg ‘tenths’ system gave way to continuous numbering of properties in the town centre and suburbs, the emphasis shifted to thinking in terms of streets. The 1819 post road map reflects this new approach. The German street and square names that appear on a map of Kőszeg are the first local toponyms to be documented in a cartographic source. Karl Schubert, a teacher of the Kőszeg drawing school, was engaged to draw the map ordered by the Governor-General’s Council. Its purpose was however, not to record the streets of the town, but to designate postal, trade and wagon routes to and through Kőszeg (Plate C.1.2). Its inclusion of streets and squares was secondary, but proved very useful. There are a total of twenty-three street names on the map, some appearing in written form for the first time in the town’s history (*Floriani platz, Fiedhofgasse, Graben Runde, Dreifaltigkeit-Platz, Haltergasse, Kirchenplatz, Hof-Garten, Herrngasse, Hühnergasse, Fodor Gassel, Alte Gasse, Beckengasse, Neu Gasse, Neue Brücke, Haupt Gasse, Beckengasse and Syget Gasse*), 77 % of the total. The map is a document of the stabilization of the street system. *Neue Gasse* (the last section of what is now Rákóczi út) is evidence of expansion to the south.

The county engineer of Vas, Zsigmond Kovatsits, based his 1838–1839 property register map of Kőszeg (Plate C.1.4) on the Schubert map, but Hungarianized the names. Thus appeared the first Hungarian street names, such as *Temető Uttza, Kert Uttza, Hegyallya Uttza, Régi Fürdő Uttza, Uri uttza, Tyuk Uttza, Fa Piatz, Város Köre, Fő Piatz, Oskola Uttza, Fodor Uttza, Flórián Piacz, Ló Oskola Uttza, Sáncz Uttza, Puskaapor Uttza, Sertvés Piacz, Sziget Uttza, Magyar Uttza, Baromvásár*, etc. The Kovatsits map and the land register list the names of thirty-five streets and squares, almost 60 % increase.³⁰¹ Names were also given to public spaces. Since there were no street signs at this time, the names were painted on to the street fronts of buildings. One of these was still visible in the 1990s on the rendering of the Oskola utca street front of the building at Jurisics tér 1. A total of three of the Hungarian street names in this list (Sánc utca, Puskaapor utca, Sziget utca) survived into the twentieth century.

8.2 Watercourses and bridges

Carriage and pedestrian bridges were built across water courses, moats and simple channels in all three districts of the town. The pedestrian bridges are usually referred to in the sources as *Brücklein* (‘little bridge’). The first mentioned is the bridge over the brook (*patakhíd*) in 1437. Two houses on Gyöngyös utca were granted exemption from tax on the condition that they build and maintain the channel from the little bridge (probably a moat bridge) up to the Gyöngyös (*vom prukchlein hintz auff dy Gynss*), and to clean out the mud.³⁰² The 1570 land register mentions two bridges in the Magyarváros stretch of the Gyöngyös.³⁰³

A survey of all mills on the Gyöngyös in 1651 was an accompanied by an instruction to put the branches of the river in order.³⁰⁴ There was a bridge above the mill stream above the predecessor of Eitner Mill in the Sziget district (*ob der bruecken in den Mülbach*). Some distance to the south, before the later Müller Sawmill, a jetty and a bridge were built at the Gunpowder Mill (*obern gegen den steg vnnd der Bruck*) in the middle of the eighteenth century. A source of 1749 mentions the bridge ‘for the fulling mill’ which stood in Sziget.³⁰⁵ The end of Csorda utca, to the north of Petőfi tér, led to a bridge in 1750.³⁰⁶ An account book of 1760 records that there was not one but two bridges there.³⁰⁷

Between 1912 and 1945, there were more crossings over the two branches of the Gyöngyös than there are today. They were mostly referred to by the *dűlős*, institutions, mills and streets they stood beside, and only the names of Szent János and Koldus (Beggar) bridges were recorded. The full list, proceeding from the Rót valley to Kőszeg railway station, is: the wooden bridge at the boundary (Fekete Bridge), the Gyöngyös bridge beside the felt works, the wooden bridge of Eitner Mill, Nagy (great) Szent János Bridge over the Gyöngyös, Kis (small) Szent János Bridge over Malomárok (mill stream), the wooden bridge on August János utca over Malomárok, the Ólmodi út concrete bridge, the concrete bridge on Dózsa György utca over the Malomárok, the wooden bridge in front of the *reáliskola*, concrete bridges at the dowel works – over the Gyöngyös (Kiss János utca) and Malomárok, the soap works bridge (Gyöngyös), the wooden bridge at the market place (Gyöngyös), and finally the concrete bridge in front of the railway station (Koldus Bridge, *Bettler Brücken*) (Plate C.1.1). This had originally been built on the Szombathely post road and was mentioned as a stone bridge in 1775.³⁰⁸

References to the Gyöngyös here mean the natural main course – the Vadág (*Feldbach*) – whereas the Malomárok was a subsidiary channel. Bridges were built in pairs where these came close together (the two Szent János bridges, the bridges at Dózsa utca and Ólmodi út, and pairs of bridges in front of the military *reáliskola* and the dowel works). There is still a works bridge on the site of the former bedspread works.

There were ‘moat bridges’ over the moats around the town centre and the internal moat around the castle, leading to gates and bastions of

zik, noha a tó maga már nem létezik.³¹⁷ A doroszlói útra innen egy hídon át lehetett kijutni.³¹⁸ Az Óhalastónak (*Alter Teicht*) is nevezett állóvíz 1627-ben került a város tulajdonába.³¹⁹

9.2 Szántók, rétek, gyümölcsösök

1646-ban városi földek címén 60 holdat tartottak nyilván.³²⁰ A határ Kőszeg körül mindig is szűken mérte a művelhető tagokat. 1644-es forrás „csupa olyan kézművesről” beszél, akiknek „sem földjük, sem réjük nem volt” (*lauter handwercyhs leutten verstehet vnd mit solchen, ja kheinien gründt vnd Wissen nit versehen*).³²¹

1822-ben már állt a Wölfe-féle gyümölcsfaiskola. Működése 1822–1917 közé tehető. Üzlettel is rendelkezett a Várkörön a Nussbaum-házban. Fajtaválasztéka feltűnően gazdag volt: katalógusában 1838-ban 277 fajta alma, 225 fajta körte, 59 fajta szilva, 195 fajta cseresznye és 62 fajta barack szerepelt. 1861-ben még növelni is tudták a fajták számát. A faiskolát 1917-ben számolták fel.³²²

A város birtokában lévő földek – az erdőkkel együtt – 1875-ben összesen 7774 holdat tettek ki.³²³ 1908-ban 7541 kh külterületből 2468 kh szántót, 263 kh legelőt, 483 kh rétet és kaszálót, 236 kh kertet és 345 kh szőlőt vettek számba, a többbit erdő borította.³²⁴ 1934-ben a kertművelésű gyümölcsöst 955 tulajdonos kezelte. Ekkor összesen 89771 gyümölcsfa állt a kertekben, többségük a talaj- és az éghajlati körülményeknek megfelelően alma, körte, cseresznye, szilva, barack és diófa. Elméletileg erre a számra 3300 mázsa, azaz 15 vagonnyi termést vetítettek. Kőszegen kiemelkedő gyümölcsösként tartották számon a Bencés-, az Unger-, a Róth- és a Schönbauer-kertet, a Hunyadi Mátyás Katonai alreáliskola és a Jurisics Miklós Honvédtisztí Üdülő gyümölcsösét, továbbá a kőszegfalvi Wurst-gyümölcsöst. Kőszegfalván 45 tulajdonost írtak össze.³²⁵ A Magyarországon őshonos szelídgesztenye északi elterjedési határa Kőszeg közelében húzódott. 1927-ben a gesztenyések nagyságát 600 kh-ra becsülték.³²⁶ 1648-ban Kőszeg a szabad királyi városi rangját készpénzzel, borral és szelídgesztenyével váltotta meg a bécsi udvarnál. A Kőszegi-hegység nevezetességei közé sorolták 1936-ban az almaféléket, a burgundi szőlőt és a szelídgesztenyét.³²⁷ A kőszegi, 10,5 m törzskerületű Óriásgesztenyefa telkét Czeke Gusztáv takarékpénztári elnök 1917-ben a városnak adományozta. A famatuzsálem 1963-ban hozott utoljára termést. 1981-ben ki kellett vágni – a megszámlolt évgyűrűk alapján korát 500 évre becsülték.³²⁸

Az 1933. évben készült kőszegi, erdőhivatali térképen a Csepregi út bal oldalán közlegelőket jelöltek be.³²⁹ A városból ide hajtották ki az állatokat legelésre. 1908–1912 között szabályozták újra a sertés- és marhahajtás rendjét. 1912-ben az északi külvárosból induló csordát az elkészült aszfaltútról hátsó utakra – a mai Velemi és Rohonci úton át a Zöldfa vendéglő felé kanyarodva – a Vásártérre terelték. Innen azután a magyarvárosi marhákkal egyesített csordában hajtották őket a vasúti sínekre át az Alsó-erdő mellé, a közlegelőre.³³⁰ A mai Kórház utca egy szakaszát ezért nevezték *Viehtrieb*nek (Marhahajtó), és a Csorda utca neve is innen származik. A hegyi gazdálkodás teremtette meg Kőszegen a fából, deszkából készült pihenő- és szerszámosházakat. Ezeket *Lusthauß* néven ismerték még 1857-ben is a kőszegi szőlőskertekben és a gyümölcsösökben.³³¹

9.3 Szőlőhegyek. Szőlő Jövésnek Könyve

A helyi és a városkörnyéki szőlőművelésre már a Kőszegi család 1279. évi birtokosztálya is utal. Az oklevél egyik tétele arról intézkedik, hogy a Kőszegnek nevezett vár Doroszló faluval és annak minden hasznával, a szőlők csöböradóját kivéve, Iván mesternek jegyeztetett be (*castrum autem Kuzyg appellatum cum villa Duruzlau et cum aliis utilitatibus suis, preter vinearum cibrones magistro Iohanni [...] assignata*).³³² Az 1328. évi királyi kiváltságlevél szabályozta a tizedszedés módját, valamint arról is döntött, hogy mennyiért kellett a kiköltözőknek megváltani az egész szőlőtelket. Kőszeg ezután (1341, 1348) Csepreg és Rohonc borainak kivételére is jogot szerzett. Az első fennmaradt dűlőnév (*Pogányok*) az akkor még létező Pogány faluhoz köthető, ezt a két testvér, Kőszegi Iván és Miklós közösen birtokolták. A szőlőskertet „Királynak” (*König*) nevezték és a várhoz tartozott (*ain Weingartn genannt der Kunig und gehört zu dem Geschloß*), mondja az 1451. évi urbárium.³³³ Nevét onnan kapta, hogy az Anjou-korban Kőszeg királyi várának tartozékát képezte. Kőszeg polgárainak 1451-ben az összes szőlőterület után 1200 vödör hegyvámot kellett fizetni. Területre átszámolva ez 394 hektárnyi szőlőnek felel meg.³³⁴ Az akkori nyugat-magyarországi szőlőtermő helyek (Locsmánd, Kismarton, Rohonc, Ruszt) között az élenjárók közé tartozott. 1483-ban Mátyás király öt esztendőre engedte el a hegyvámot „a város körüli hegyekben kipusztított szőlők” (*od Weingartn vmb die benant Stat*) pótlására.³³⁵ A kőszegi uradalom és a város közti elszámolási vita nyomán fektették fel 1552-ben Kőszeg első hegyvámkönyvét, a *Liberpromontoralist*.³³⁶ A telekkönyvi igénnyel szerkesztett kötet 430 szőlőtulajdonost sorol fel negyed, nyolcad és tizenhatod nagyságú telkeken, a 357 hektáron összeírt több mint száz dűlőben. A kőszegi szőlőhegyek, dűlők és szőlőbirtokok hierarchiájából tehát a dűlők regisztrációjára került először sor. A korai újfelnémet dűlőnevek alá jegyezték be a szőlőbirtokosokat.

A még élő dűlőnevek közül mai átírásban álljon itt egy csokorra való: Ábrahám, Badstube (Fürdő-hegy), Bundschuh, Bürger (Polgár-szőlők), Eichberg (Tölgyes-kert), Eisgrube (Hideg-völgy), Gaismark (Kecske-szőlő),

various functions. These were mostly drawbridges until the first half of the eighteenth century. Construction of stone bridges in front of the south gate started in 1733; the north gate had to wait until 1764.³⁰⁹ Piles for the wooden bridge of the north gate had been made only four years previously.³¹⁰ The road up to the barbican or foregate of the Lower (south) gate (*beym vorder Stadt Thor*) did not have a hard surface until 1760.³¹¹ The wooden bridge to Fishermen’s Gate on the east wall was replaced by a stone version in 1775.³¹² Finally, the wooden bridge between the Lower Gate and the foregate was replaced with an arched bridge only in 1777.³¹³ The gate itself was demolished in 1880, the Upper Gate having been demolished in 1835. The arches of eighteenth-century stone bridges can still be seen beside the Town Hall and Rájnis utca. In addition to bridges over the natural course of the Gyöngyös, the bridges on Soproni út may have been moat bridges with irrigation and rainwater drainage functions.³¹⁴

9. Outlying areas

9.1 Lakes

Historical sources from 1551 relate the bursting of dams at two fishponds belonging to Tamás Nádasdy (probably in Lockenhaus), causing severe damage in the Kőszeg mills.³¹⁵ This is one of the first written mentions of mills on the Gyöngyös. At the end of that decade, an *urbarium* recorded a Kőszeg fishpond.³¹⁶ It was owned by the Kőszeg wholesale merchant Jakab Bedöcs, and the *dülő* there is still called Bedöcs-harasztt (‘brush’), but the pond no longer exists.³¹⁷ There was a bridge from the pond to the road to Doroszló.³¹⁸ It was called Óhalastó (*Alter Teicht*, ‘old fishpond’), and passed into municipal ownership in 1627.³¹⁹

9.2 Fields, meadows, and orchards

Sixty *holds* of agricultural land were registered as municipal property in 1646.³²⁰ Cultivable land around Kőszeg was always apportioned very meagrely. A document two years previously to that tells of ‘nought but craftsmen [...] who have neither fields nor meadows’ (*lauter handwercyhs leutten verstehet vnd mit solchen, ja kheinien gründt vnd Wissen nit versehen*).³²¹

The Wölfe fruit tree nursery was in operation in 1822 and lasted until 1917. It also had a shop in the Nussbaum house in Várkör. Its array of trees was impressive: the 1838 catalogue listed 277 apple, 225 pear, 59 plum, 195 cherry and 62 peach strains. There were even more than that in 1861. The nursery was closed in 1917.³²²

The town’s outlying land – including forests – covered 7774 acres in 1875.³²³ In 1908, it had 7541 acres, of which 2468 acres were arable land, 263 acres pasture, 483 acres meadows and hayfields, 236 acres gardens and 345 acres vineyards, the rest was covered with forest.³²⁴ In 1934, 955 owners tended garden-orchards. There is an itemized record of 89,771 fruit trees, most of them apple, pear, cherry, plum, peach and walnut, as were suited to the soil and the climate. In theory, these could produce 330,000 kg or 15 wagons of fruit. The foremost orchards in Kőszeg were considered to be the Benedictine, Unger, Róth and Schönbauer orchards, and those owned by the Hunyadi Mátyás *alreáliskola* and the Jurisics Miklós Military Officers’ Resort. There were 45 orchard owners in Kőszegfalva, where the Wurst orchard was most notable.³²⁵ Kőszeg lay close to the northern limit for the natural occurrence of the sweet chestnut, which covered an estimated area of 600 acres in 1927.³²⁶ In 1648, Kőszeg redeemed its free royal town status at the Viennese court in cash, wine and sweet chestnuts. Apple trees, Burgundy vines and sweet chestnuts were among the admired features of the Kőszeg Hills in 1936.³²⁷ One ancient chestnut tree had a trunk circumference 10.5 m. The land it lay on was donated to the town by the chairman of the savings bank, Gusztáv Czeke, in 1917. It last yielded chestnuts in 1963 and had to be cut down in 1981, when its age was estimated from the ring count at 500 years.³²⁸

In a map of Kőszeg drawn by the forestry office in 1933, common grazing land was marked on the left side of Csepregi út.³²⁹ Animals were driven from the town to graze there. The rules for taking pigs and cows to pasture were redrafted between 1908 and 1912. To avoid the new asphalt road, herds had to be driven from the north suburb along what are now Velemi út and Rohonci út, past the Zöldfa Restaurant to the market place, where they joined cattle from Magyarváros and were driven across the rail track and beside the Alsó-erdő forest to the common grazing.³³⁰ One section of what is now Kórház utca was therefore called *Viehtrieb* (‘cattle road’), and it is also the origin of the name Csorda (‘herd’) utca. Mountain farming in Kőszeg brought about summer cottages and toolsheds build of wood and boards. These were known as *Lusthauß* as late as 1857 in Kőszeg vineyards and orchards.³³¹

9.3 Vine hills. Book of Vine Shoots

The 1279 estate division of the Kőszegi family already refers to viticulture in and around the town. One clause of the document assigns the castle called Kőszeg, together with the village of Doroszló and all of its income, except for the ‘bucket tax’ on wine, to Master Iván (*castrum autem Kuzyg*

Gern (Napos-tető), Günser (Kőszegi-szőlők), Hinterleite, Hofgarten (Várkert), Kalchgraben (Meszes-völgy), Klang (Kisharang), Kolben, König (Király-völgy), Juli-szőlők (Juli), Lehmstetten, Lutschen (Hegyalja utca), unteres Altes Haus (Óházalja), Oberer Schützengraben (Felsőlövészárók), Pogner (Pukner), Roßtaucher (Lócserélő), Römer (Római-domb), Sattler (Nyerges-völgy), Schauergraben (Ördögárok), Schern (Kopasz-hegy), Schildwappen (Címerpajzs), Schneckenhäuschen, Schneiderberg (Szabó-hegy), Spiegel (Tükör-oldal), Stein (Kövi-dűlő), Steiger (Kapaszkodó), Tagwache, Ursprung (Ős-dűlő), Wachtelsack (Figyelő). A magyar dűlőnevek jobbára tükörfordítások. Ahol a magyar nyelvű pár nem jelent meg, ott tartós német ajkú birtoklással kell számolni. A német nyelvű dűlőnevek korábbi megjelenése összefügg azzal, hogy a helyi németiség a hivatalokban és a városi adminisztrációban felülreprezentált volt. Ekkor már a magyar dűlőnevek is éltek a szóbeliségben. A tapasztalat arra tanít, hogy a nevek írásban való rögzítésük előtt legalább két emberöltővel keletkezhettek. Bizonyos tehát, hogy a névanyag nagy része 15. századi.

A szőlőterületek nagysága 1552-ben 296,5 ha-t, 1619-ben 971 ha-t tett ki. A város földjeinek nagysága ehhez képest 1646-ban 60 hold volt.³³⁷ Kőszeg 1648-ban a szabad királyi városi rangért 25.000 rajnai aranyforintot fizetett, továbbá 22 szekér, azaz 132 hektoliter kőszegi vörösbort szállított a bécsi udvarba, a már említett gesztenye mellett.³³⁸ A megváltási tételek közt bizonyos mennyiségű gesztenyét is szállítani kellett. A plébánia 1697. évi szőlődűlő-tartozékai a következők voltak: *Kulmon* (*Kulm*), *Serkel* (*Scherkel*), *Hinterlai* (*Hinterleiten*), Gyöngyös előtt (*Günser*), Felsőréti (*Obere Wiese*), Téglaháznál, Körtvilfák (Körtefák), Gubahegyen (Guba-hegy), Patak alá, Kövön alul (*Stain*), Fekete földön (Feketeföld-dűlő), Tamás árka (Nagytamás), Róti határnál.³³⁹

A 17–18. században kétféle szőlőhegy-elnevezéssel találkozunk Kőszegen. A Német-hegy (*Deutsches Gebirg*) vagy Felső-hegy, illetve a Magyar-hegy (*Ungarisches Gebirg*) vagy Alsó-hegy megnevezést a telekkönyvek is átvették. A kőszegi szőlődűlők térképén (B.3.1 tábla) jól követhető, hogy négy magyar dűlő ékelődött be a Német-hegybe, ezek északról délnek haladva csaknem egységes tömböt alkottak. A Gyöngyös bal partján fekvő Günser-szőlők is a Német-hegy részét képezték. A Magyar-hegy dűlői viszont valóban a szőlőhegyek alsó, déli felén feküdtek.

A dűlőnevek érzékelhető stabilitása figyelemreméltó. Ennek egyik oka az, hogy születésüket nem az egykori tulajdonosok (Király-völgy, Várkert) uralták, hanem a helyi, kistáji adottságok vagy a múlt homályába vesző funkciók (Óházalja, Meszes-völgy, Lócserélő). Bizonyos fluktuáció a 18–19. századra a dűlőnévanyagban is megjelent. Új nevek tűntek fel: Klastrom (Barát), *Kalvarienberg* (Kálvária-hegy), Harangalja, *Klemmer* (Szorosi-dűlő), *Preßhaus* (Présház), *Reitzpf* (Lovas-hát), *Gänser* (Liba-szőlő), *Steiner* (Kövi-dűlő). Az új dűlők részben a szőlőterület terjeszkedése, részben pedig felaprózódása következtében jelentek meg: így a Felső-ősdűlő (*Obere Ursprung*) és az Alsó-ősdűlő (*Untere Ursprung*). Olyan dűlőnévvel is találkozunk, amely valamely, a közelben lévő épületre vagy az oda vezető útra (Kálvária, Klastrom), esetleg történelmi eseményre utal (Szultán-domb) (B.3.1 tábla). A hagyomány úgy tartja, hogy Nagy Szulejmán török szultán 1532. augusztus 22-én erről a szőlőhegyről nézte végig a török sereg egyik támadási kísérletét. Érdekes, hogy ezt a dűlőnevet egyetlen 19. századi térkép és telekkönyv sem tartalmazza, de a szóbeli hagyomány jól ismeri.

1740-ben Szőlő Jövésnek Könyve címmel, azóta messze földön elhíresült szőlőkönyvet nyitottatott a város a Szent György-napi hajtások (jövés) megörökítésére (18. ábra).³⁴⁰ „Hogy az Isten eő Szent Feölséghe megengedte Szent György napján az Szőlőnek jövését újonnan egyszer meghérnünk, legyen eő Szent Feölségének áldott az szent neve.”³⁴¹ A szőlő- és bortermelés tisztségei között első helyen álltak a pincemes-terek, a hegyemes-terek (hegybírók), a borvonyók (fűzermesterek), végül a szőlőpásztorok.

A hegyemes-terek hozták be a „jövéseket” (*Wahrzeichen*) a különböző dűlőkből, amire már 1568-ból van adunk. Az „eleitől fogva [...] bévett szokás szerint” bejegyzés tehát erre a régi, már a 16. századból ismert gyakorlatra utal. A könyv a szőlőtermesztés három fordulónapját írja le: a szőlőhajtások bemutatását; augusztus 10-én, Szent Lőrinc napján az első fürtök behozatalát – ekkor választották meg a szőlőpásztorokat is; továbbá az október 21-i, Szent Orsolya-napi vásárt követő szüret eredményét. A könyvben jobbára színezett, ceruza- vagy tusrajzon ábrázolva azonban csak a Szent György-napi hajtások láthatók. 1869-től megjelölték, hogy mely hajtások származnak a Német- és a Magyar-hegyről, 1930-tól pedig azt is, hogy mely dűlőkből származnak. A leggyakoribb vételi helynek számított az Alsó és Felső Figyelő, az Ábrahám, a Bürger, a Címerpajzs, a Günser, a Hideg-völgy, a Hosszú Lövészárók, a Hosszú Nemes, a Kálvária-hegy, Király-völgy, a Kopasz-hegy, a Juli, a Kövi-dűlő, a Lócserélő, a Liba-szőlő, a Meszes-völgy, a Napos-tető, a Szabó-dűlő, a Szultán-domb és a Tölgyes-hegy.

A városnak magának is voltak szőlői „az N(emes) Város Lajtár szőlőiben”, továbbá a Pogányok, a Lövészárók, a Hircz, a Barát vagy Klastrom és a Günser nevű dűlőkben.³⁴² Az 1746-os ülésjegyzőkönyvekben ez áll: „az Bornál az Nemes Városnak nintsen egyéb hasznosabb gazdálkodása”.³⁴³ Ez arra utal, hogy a városgazdálkodásban az erdővagyon kiaknázása mellett igen jelentős helyet foglalt el a bortermelés. Az 1716–1785 között vezetett pincelajstrom szerint a városi borokat a Városháza (Jurisics tér 8.), az Árvaház (Kelcz-Adelffy utca 3.), a Jezsuita rendház (Rájnis utca 2.) és a Kvártélyház (Jurisics tér 6.) pincéjében, az Öregbástyában (Chernel utca 16.), valamint a Schwabendorfi kocsmában (Kőszegfalva)

appellatum cum villa Duruzlau et cum aliis utilitatibus suis, preter vinearum cibrones magistro Iohanni [...] assignata).³³² The royal charter of privilege of 1328 provided for the collection of tithes and set the amount to be paid for redemption of a whole vineyard plot by persons moving out of town. Kőszeg then received the right to export the wines of Csepreg and Rechnitz (1341 and 1348). The first surviving *dűlő* name (*Pogányok*) may be linked a village called Pogány that existed at this time, owned jointly by the brothers Iván and Miklós Kőszegi. The 1451 *urbarium* states that the vineyard was called *Király (König)* and belonged to the castle (*ain Weingartn genannt der Kunig und gehört zu dem Geschloß*).³³³ Its name derived from its having been an appurtenance of the royal castle of Kőszeg in the Angevin era. In 1451, the citizens of Kőszeg had to pay 1200 buckets of hill tax on their vineyards, which covered an estimated area of 394 hectares.³³⁴ It was among the foremost wine-growing places in West Hungary at the time (with Lutzmannsburg, Eisenstadt, Rechnitz and Rust). In 1483, King Matthias waived the hill tax to enable the ‘deserted vines on the hills around the town’ (*od Weingartn vmb die benant Stat*) to be replaced.³³⁵

Following an accounting dispute between the manor and the town, the first Kőszeg hill tax register (*Liber promontoralis*) was begun in 1552.³³⁶ It kept records of land-registry standard on 430 vineyard owners with quarter, eighth and sixteenth plots on more than a hundred *dűlős* on 357 hectares. In the hierarchy of Kőszeg wine hills, *dűlős* and vineyard estates, the *dűlős* were registered first. The vineyard owners were entered under *dűlő* names in early modern High German.

Some of the *dűlő* names that still survive, in modern transcription, are: Ábrahám, Badstube (Füldő-hegy), Bundschuh, Bürger (Polgár-szőlők), Eichberg (Tölgyes-kert), Eisgrube (Hideg-völgy), Gaismark (Kecske-szőlő), Gern (Napos-tető), Günser (Kőszegi-szőlők), Hinterleite, Hofgarten (Várkert), Kalchgraben (Meszes-völgy), Klang (Kisharang), Kolben, König (Király-völgy), Juli-szőlők (Juli), Lehmstetten, Lutschen (Hegyalja utca), unteres Altes Haus (Óházalja), Oberer Schützengraben (Felsőlövészárók), Pogner (Pukner), Roßtaucher (Lócserélő), Römer (Római-domb), Sattler (Nyerges-völgy), Schauergraben (Ördögárok), Schern (Kopasz-hegy), Schildwappen (Címerpajzs), Schneckenhäuschen, Schneiderberg (Szabó-hegy), Spiegel (Tüköroldal), Stein (Kövi-dűlő), Steiger (Kapaszkodó), Tagwache, Ursprung (Ős-dűlő) and Wachtelsack (Figyelő). Most of the Hungarian names are literal translations. The absence of a Hungarian equivalent implies permanent German-speaking ownership. The early appearance of German-language *dűlő* names is related to the over-representation of local Germans in official posts and municipal administration. The Hungarian equivalents were already in oral use. Experience shows that names emerge at least two generations before they are put down in writing, so that most of these names must date from the fifteenth century.

The territory of the vineyard was 296.5 ha in 1552, 971 ha in 1619; the lands of the town were 60 acres in 1646.³³⁷ In 1648 Kőszeg had to pay in return for the rank of a free royal town 25,000 Rhenish guilders, and 22 wagons, that is 132 hectoliters of red wine had to be transported to the court in Vienna beside the above-mentioned delivery of chestnuts.³³⁸ A certain amount of chestnut is also listed among the items as payment. The vineyard belonging to the parish in 1697 were: *Kulmon* (*Kulm*), *Serkel* (*Scherkel*), *Hinterlai* (*Hinterleiten*), *Gyöngyös előtt* (‘in front of the Gyöngyös,’ *Günser*), *Felsőréti* (‘upper meadow,’ *Obere Wiese*), *Téglaháznál* (‘at the brick house’), *Körtvilfák* (*Körtefák*, ‘pear trees’), *Gubahegyen* (*Guba-hegy*, ‘Guba hill’), *Patak alá* (‘under the stream’), *Kövön alul* (‘under the stone,’ *Stain*), *Fekete földön* (*Feketeföldi-dűlő*), *Tamás árka* (*Nagytamás*), *Róti határnál* (‘at the border with Rót’).³³⁹

There were two sets of names for the wine hills in Kőszeg in the seventeenth and eighteenth centuries. The land register contains the names *Német-hegy* (*Deutsches Gebirg*, ‘German hill’), *Felső-hegy* or *Magyar-hegy* (*Ungarisches Gebirg*) and *Alsó-hegy*. The map of Kőszeg wine *dűlős* clearly shows that there were four Hungarian *dűlős* on Német-hegy and they formed an almost unified block from north to south (Plate B.3.1). The *Günser* vineyards on the Gyöngyös also formed part of Német-hegy. The *dűlős* of Magyar-hegy, however, actually lay on the lower (south) side of the vine hills.

The *dűlő* names display remarkable stability over time. One reason is that they were not named after their current owners (as in Király-völgy [‘king’s valley’] or Várkert [‘castle garden’]), but after local landscape features or functions that have faded into the past, such as Óházalja (‘foot of Óháza’), *Meszes-völgy* (‘lime valley’) and *Lócserélő* (‘horse change’). There was some turnover in *dűlő* names in the eighteenth and nineteenth centuries. New names included *Klastrom* (Barát, ‘monk’), *Kalvarienberg* (Kálvária-hegy), *Harangalja*, *Klemmer* (Szorosi-dűlő), *Preßhaus* (Présház), *Reitzpf* (Lovas-hát), *Gänser* (Liba-szőlő, ‘goose-vineyard’) and *Steiner* (Kövi-dűlő, ‘stony’). The new *dűlős* were extensions to the area under vines or the consequences of divisions, such as Felső-ősdűlő (*Obere Ursprung*, ‘upper ancient district’) and Alsó-ősdűlő (*Untere Ursprung*, ‘lower ancient district’). Some refer to a nearby building or a road that led to it (Kálvária and Klastrom) or to a historic event (Szultán-domb). Sultan Suleyman the Great is said to have observed one of the assaults by the Ottoman army (Plate B.3.1) from there on 22 August 1532. Surprisingly, this name does not appear in any nineteenth century map or land register but is well known in the local oral tradition.

In 1740, the town opened a ‘vineyard book’ that has since become famous far and wide, the *Szőlő Jövésnek Könyve* (‘Book of Vine Shoots’), which recorded the state of the vines on St George’s day (Fig. 18).³⁴⁰ ‘That

18. ábra. Szőlő Jövésnek Könyve, 1868–1869.
Kőszegi Városi Múzeum, H. 72.51
Fig. 18 Book of Vine Shoots, 1868–1869
Kőszeg Municipal Museum, H. 72.51

tárolták.³⁴⁴ A nyári vagy pitvarpince helye ma már nem lokalizálható. A város rossz termés esetén kivételesen a város határán túlról is vett boro-
kat. 1933-ban döntés született a cégéres borkimérés meghagyásáról.

9.4 Erdők

A Kőszeg határában található 5325 kh erdőből 5000 kh a város kezelésébe tartozott.³⁴⁵ A Kőszegi-hegység és az erdők fogalma eggyé vált az idők során. Az erdőterület két nagy egységre tagolódott: a Felső- és az Alsó-erdőre. Ez utóbbit Kis-erdőnek is nevezték. A Felső-erdőt a 20. század elején északnyugat felől az Esterházy-erdők (uradalmi), keletről kőszegi hegy-
községi gyümölcsösök, erdőparcellák és szőlők, délről kőszegi magántulaj-
donú szántók, a Pogány-szőlők, Kőszegdoroszló, Cák, Velem és Hámortó
községi erdői határolták. Ide tartozott a Róti-völgy keleti oldalán húzódó
Klausen-erdő is.³⁴⁶ Az Alsó-erdőt északról Borsmonostor (Klastrom) és
Olmód községek, keletről Olmód és Horvátzsidány községek úrbéres erdői,
továbbá Leopold Berchtold erdeje, délen a Büki Cukorgyár Rt. kőszegpatyi
úrbéres birtokossági erdeje, kőszegfalvi szántók, a kőszegi katonai gyakor-
ló lőtér, közlegelők, továbbá Kőszeg Város Téglagyárának homok és agyag-
bányái vették körül.³⁴⁷ Az 1923. évi határkiigazítás során visszacsatoltak
Magyarországhoz 1450 kh városi és 1600 kh hercegi erdőt.³⁴⁸ Az 1933. évi
erdőhivatali térkép jelzi, hogy az Alsó-erdőt keleti irányban átszelte a Csep-
regi út, melynek bal oldalán közlegelők húzódtak.³⁴⁹

9.5 Malmok

9.5.1 Vízimalmok

A Gyöngyös-patak Malomárkán működő malmokról már 15. századi for-
rások is hírt adnak. A Gyöngyös utca 1. sz. épületének pincéjében még a
20. század közepén is látható volt egy ebből az időből származó malom-
kerék csaplyuka.³⁵⁰ A 16. században több malom működött részben a pa-
tak főmedre, a Vadárok (*Feldbach*), részben a mesterségesen ásott Ma-
lomárok (*Mühlbach*) mentén. Az első, név szerint ismert adat 1550-ből
a Tabor-malomra vonatkozik – amely egyébként ekkor már „réginek”
számított.³⁵¹ 1570-ben a Pyber-féle malomról tudósít egy forrás, ez a Felső
Keresztnél állt a Németvárosban (Szigetben). Több malom működött
a patak magyarvárosi szakaszán is, például a Schuster-féle. A közelében
fekvő utcát ekkor, ennek megfelelően, Malom utcának (*Mühlgasse*) ne-
vezték. Az ősi Kovács utca (*in der Schmidt Gassen*, 1570; *Schmiedgasse*) is
egyike a Magyarváros legrégebb, ismert utcanévének. Itt épült fel a Sza-
bó-féle malom egy pajta szomszédságában. Minthogy a telekkönyv he-
lyét a Gyöngyösön túl, azaz az árok bal partján jelölte ki, az is egyértelmű,
hogy ekkor a Gyöngyös mesterséges ága közvetlenül a Belváros mellett
haladt. Kőszeg egyik legrégebb malma, a Puskapormalom (*Pulverstampf*)
az északi városrészben állt, 1565-ben már szerepel a forrásokban. E fölött
épült a Balázs-malom (B.2.1 tábla).

Ez a felsorolás igazolja, hogy a 16. században legkevesebb 6 malom-
ról tudnak a források. A hetediként kell megemlíteni az 1641-ben emelt
posztókalló-malmot, amelynek helyén később az egyik első, helyi manu-

Almighty God has let us once again count the vine shoots on St George's
Day, blessed be the holy name of the Almighty.³⁴¹ The highest office
bearers for viticulture and wine making were the 'cellar magistrates', the
'hill magistrates' (*hegybírók*), the 'vintners' (*borvonyók*, *fűzermesterek*),
and the vineyard wardens.

The hill magistrates brought in the sample shoots (*Wahrzeichen*) from
the *dűlős*, of which there are records from 1568. The entry 'an accepted
custom since the beginning' is thus a reference to an old sixteenth-century
practice. The book makes records for three important days for the vines:
presentation of the vine shoots on St George's Day, the bringing in of the
first bunches of grapes on 10 August on St Lawrence's Day, when the
vineyard wardens were appointed, and then the harvest was recorded
after the St Ursula's Day Fair on 21 October. Only the St George's Day
shoots, however, may be seen drawn in coloured pencil or ink. After 1869,
the book also recorded which shoots were from Német-hegy and which
from Magyar-hegy, and after 1930, the *dűlő* they came from. The most
common places they were taken from were Alsó Figyelő, Felső Figyelő,
Ábrahám, Bürger, Címerpajzs, Günser, Hideg-völgy, Hosszú Lövészárók,
Hosszú Nemes, Kálvária-hegy, Király-völgy, Kopasz-hegy, Juli, Kövi-dűlő,
Lócserélő, Liba-szőlő, Mesze-svölgy, Napos-tető, Szabó-dűlő, Szultán-
domb and Tölgyes-hegy.

The town itself owned vineyards in 'the Lajtár vineyards of the Noble
Town', and in the Pogányok, Lövészárók, Hircz, Barát or Klastrom and
Günser *dűlős*.³⁴² A 1746 entry in the minutes of the meeting states, 'the
Noble Town has no more profitable business than wine.'³⁴³ Wine making
was indeed of great importance, besides forestry, in the municipal
finances. The cellar registers of 1716 to 1785 record that municipal wines
were stored in the cellars of the Town Hall (Jurisics tér 8), the Orphanage
(Kelcz-Adelffy utca 3.), the Jesuit house (Rájnics utca 2) and the Kvártélyház
('billeting house', Jurisics tér 6), in the Öregbástya ('old bastion', Chernel
utca 16), and in the Schwabendorf tavern (in Kőszegfalva).³⁴⁴ The summer
or pitvarpince cannot now be localized. In years of exceptionally bad
harvest, the town bought in wine. In 1933, a decision was taken to
continue selling wine under a trade sign.

9.4 Forests

The town managed 5000 acres of the 5325 acres of forest around it.³⁴⁵
The terms 'Kőszeg Hills' and 'forests' became synonyms over time. The
forest was divided into the upper forest (Felső-erdő) and lower (Alsó-) or
little (Kis-erdő) forest. In the early twentieth century, Felső-erdő was
bounded by the Esterházy (manorial) forests to the north west, the Kőszeg
hill village orchards, forest plots and vineyards to the east, and privately
owned fields, the Pogány vineyards and the village forests of Kőszeg-
doroszló, Cák, Velem and Hammerteich to the south. It included the
Klausen forest on the east of the Róti valley.³⁴⁶ Alsó-erdő was bounded by
the villages of Klostermarienbergr (Klastrom) and Olmód to the north, the
manorial forests of Olmód and Horvátzsidány and the forest of Leopold
Berchtold to the east, and the manorial forest of the Kőszegpaty estate
forest of the sugar company Büki Cukorgyár Rt., the fields of Kőszegfalva,

faktúra, ill. posztógyár létesült.³⁵² 1651-ben ugyanis már igazolható, hogy 7 malom működött Kőszegen.³⁵³ Ekkor a malomszomszédok vitája örököltette meg a malmok észak–déli sorrendjét a Gyöngyös-patak mentén. Délről észak felé haladva a következő malmok szerepeltek a vitairatban: Farkas-malom, Puskapormalom, Tabor-malom, Tomasics-malom, Hosztódy-malom, Széchy-malom és a Balog-malom. A 19. század elején ugyanennyiről tudunk. Tulajdonlásukat szigorúan rögzítették az adójegyzékek; adójuk meghajtókerekeik száma szerint alakult. Az első, ismert Gyöngyös-helyszínrajzot a Kőszegi Rajziskola tanára, Karl Schuberth készítette 1826-ban (C.1.3.1–2 tábla). Ezen a malmok számbavételének sorrendje a mai államhatárnál lévő Róti-völgyenél kezdődik, és a későbbi vasútállomásnál, az egykor állt Koldus-hídnál fejeződik be. Schuberth ekkor térképre vitte a Posztókalló, a Lada-, a Heisenberger-, a Wagenhofer-, és a Menyhárt-malmot, továbbá a Herceg- (Esterházy-) és a Muesser-malmot. Ezek többsége őrlőmalom volt. A sorrendben második helyen álló Eitner-malmot idősebb

19. ábra. Eitner-malom
Fig. 19 Eitner Mill
Fotó/Photo: Bariska István, 2014

Eitner Gusztáv 1868-ban szerezte meg névrokonától, Eitner József feleségétől, Gruber Zsuzsannától (19. ábra).

Müller Ferenc az egykori Heisenberg-malmot a 20. sz. első felében fűrészmalommá alakította át. A 19. század második felében Regnier-féle lisztőrlő és fűrészmalom, valamint a Czeke-féle lisztőrlő malom már gőzmeghajtással működött. Két malomról tudnak még a források a Gyöngyösnek a város és Kőszegfalva közti szakaszán: a Lederer-, később Gubacs- vagy Weidl-malomról (B.2.1 tábla), továbbá a Sváb- vagy Gulner-malomról. Volt idő tehát, hogy a város igazgatási határán belül kilenc malom működött. A front elvonulása után, 1945 májusában üzemben volt Stipkovits István Hengermalma, Eitner Gusztáv Malom- és Villamosüzeme, valamint a Weidl-malom.³⁵⁴ A malmok mára kivétel nélkül az enyészeté lettek.

9.5.2 Szárazmalmok

Egy bécsi történeti forrás arról beszél, hogy 1571-ben a kőszegi várban lévő malom (*Mühl im Schloss*) újjáépítését kezdeményezték.³⁵⁵ Ez az első adat arra, hogy szárazmalom (azaz állati meghajtással üzemelő malom) is állt Kőszegen. A 18. században egy malom a Gyöngyös malomárkának át-helyezése miatt a Magyarvárosban is szárazulatra került a Fő tér északkeleti oldalán; ezután szárazmalomként működött tovább.

10. Gazdaság

10.1 Mezőgazdaság

1944-ben összesen Kőszegen 9504 kh földet írtak össze. Művelési ágak szerint ebből 2209 kh szántó, 5324 kh erdő, 1039 kh rét, 420 kh kert, 130 ha szőlő és 382 kh művelésre alkalmatlan.³⁵⁶

10.2 Ipar

1945. május 10-én iparügyi miniszteri rendeletre a következő kőszegi üzemeket írták össze: Vitéz Szabadváry Ferenc Szappan, Gyertya és Vegyészeti Gyár Rt.; Első Magyar Nemez-, Posztó- és Fezgyár Rt.; Kőszegi Ágyterítő

the Kőszeg military firing range and common grazing and the sand and clay quarries of the Kőszeg Municipal Brick Factory to the south.³⁴⁷ The 1923 border revision returned 1450 acres of municipal forest and 1600 acres of princely forest to Hungary.³⁴⁸ The 1933 forestry-office map shows the Csepreg road crossing Alsó-erdő towards the east, with common pasture on the left.³⁴⁹

9.5 Mills

9.5.1 Water mills

Sources first mention mills on the mill stream (Malomárok) of the Gyöngyös in the fifteenth century. The eye of a millstone from this period was still visible in the cellar of the building at no. 1, Gyöngyös utca in the middle of the twentieth century.³⁵⁰ Several mills were operating in the sixteenth century, some on the main channel of the river, the Vadárok (*Feldbach*) and some on the artificially dug mill stream Malomárok (*Mühlbach*). The first mention of a mill's name concerns Tabor Mill that was already regarded as 'old' in 1550.³⁵¹ In 1570, for example, Pyber's mill stood at the 'black cross' in Németváros (Sziget). There was more than one mill on the Magyarváros stretch of the river, one being Schuster's. The nearby street was then called Malom utca (*Mühlgasse*), clearly a reference to the presence of a mill. The old Kovács utca (*in der Schmidt Gassen: 1570, Schmiedgasse*) is also one of the oldest known street names in Magyarváros. Szabó's mill was built there beside a barn. Since the land register locates it on the left bank of the channel, it is clear that at this time the artificial branch of the Gyöngyös ran directly beside the town centre. One of the oldest mills in Kőszeg, the gunpowder mill (Puskapormalom, *Pulverstampf*) stood in the north district. It first appears in sources from 1565. Above this was built Balázs Mill (Plate B.2.1).

This list shows that the sources tell of at least six mills in the sixteenth century. The seventh was the broadcloth fulling mill, built in 1641; the first local factory, also for broadcloth, was later built at the same site.³⁵² There is evidence that seven mills were operating in Kőszeg in 1651,³⁵³ when a dispute between neighbouring mills along the Gyöngyös caused them to be listed in south–north order: Farkas Mill, Gunpowder Mill, Tabor Mill, Tomasics Mill, Hosztódy Mill, Széchy Mill and Balog Mill. We know of the same number in the early nineteenth century. The tax register strictly recorded their ownership. Their levels of tax also varied according to the number of drive wheels. The first known plan of the Gyöngyös was drawn by the teacher of the Kőszeg Drawing School, Karl Schuberth, in 1826 (Plates C.1.3.1–2). This listed the mills in order from the Rót valley, now the state border, up to Koldus Bridge, the site of the later railway station. Schubert marked on the map the Posztókalló (broadcloth fulling) Mill, Lada, Heisenbeger, Wagenhofer, Menyhárt, Herceg (Esterházy) and Muesser mills. Most of them were flour mills. The second mill on the list was acquired by Gusztáv Eitner the Elder from Zsuzsanna Gruber, the wife of his namesake József Eitner, in 1868 (Fig. 19).

Ferenc Müller converted the former Heisenberg mill to a sawmill in the first half of the twentieth century. Regnier's flour mill and sawmill and Czeke's flour mill worked by steam power in the second half of the nineteenth century. The sources tell of two mills on the Gyöngyös between the town and Kőszegfalva: the Lederer (later Gubacs or Weidl) mill (Plate B.2.1), and the Sváb or Gulner mill. At some time, therefore, nine mills operated within the administrative boundaries of the town. In May 1945, after the withdrawal of the front, István Stipkovits' Hengermalom (cylinder mill), Gusztáv Eitner's Malom- és Villamosüzem ('mill and electrical plant'), and the Weidl mill, were all running.³⁵⁴ All of the mills have since become defunct.

9.5.2 Dry mills

A Viennese historical source tells us of the rebuilding of the mill in Kőszeg Castle (*Mühl im Schloss*) starting in 1571.³⁵⁵ This is the first record of a mill driven by animal power in Kőszeg. The redirection of the Gyöngyös mill stream in the eighteenth century caused a mill in Magyarváros to be left dry on the north east side of Fő tér. From then on, it operated as a horse mill.

10. Economy

10.1 Agriculture

The land around Kőszeg according to a survey of 1944 had a total area of 9504 acres. Of this, 2209 acres was arable, 5324 acres forest, 1039 acres meadow, 420 acres garden and orchard, 130 hectares vineyard and 382 acres unsuitable for cultivation.³⁵⁶

10.2 Industry

On 10 May 1945, under a decree by the minister for industry, the following industrial plants were surveyed in Kőszeg: Vitéz Szabadváry Ferenc Szappan, Gyertya és Vegyészeti Gyár Rt. ('soap, candles and chemical

és Bútorszővetgyár Rt.; Soproni és Kőszegi Polgári Serfőzdek Rt. Kőszegi Gyártelepe; Gotthárd Dezső Fojtásgyár; Kőszeg szabad királyi város Téglagyár; Czeke József és Társa Kőszeg Téglauzem; Weöres Antal és Fia Gépgyár; Wächter Gyula és Fia Kőszegi Fenyőmagpergetőgyár; Andaházi Géza Rum- és Likörgyár; Stipkovits István Hengermalom; Eitner Gusztáv Malom- és Villamosüzem; Weidl-malom.³⁵⁷

10.3 Piacok, vásárok

1569-ben az uradalom igényt formált a kőszegi vámra (*Mauth zu Günß*) – az út- és hídvám beszedésére.³⁵⁸ A város joghatósága alatt álló területek vámbevételei azonban Kőszeget illették. 1665-ben lerombolták az északi kapu előtt lévő vámsorompót, a vámot pedig végleg a városnak ítélték.³⁵⁹

A belvárosi piactér (Jurisics tér) keleti és nyugati házsora közti tér már a középkorban kicsinek bizonyult. A kereskedelmi vámot 1570-ben az uradalom ellenőrizte, szekérvám helyett áruvám bevezetésére tett javaslatot. Kőszeg attól tartott, hogy emiatt a pápai, a szombathelyi piacok és a déli, stájer vásárhelyek háttérbe szorítják a kőszegi piacot, hiszen a magyar vámrendszerben szekérvámot szedtek. A vámrendelet a Kőszegre hozott élelmiszerekre vonatkozott.³⁶⁰ Az újkori hetipiacokat szerdán és szombaton tartották, ezekre 5–10 km-es körzetből érkezett az áru: tejtermékek (tej, tejföl, vaj, túró), zöldségfélék, baromfi, tojás, gyümölcs. A hat kirakodó- és egy állatvásár – uralkodói kiváltságokon alapult. Január végén, Virágvasárnap, a Pünkösöd előtti hétfőn, a Szent Jakab-nap (júl. 25.) előtti hétfőn, Szent Egyed napja (szept. 1.) utáni hétfőn, Szent Orsolya-nap előtti hétfőn, illetve a harmadik adventvasárnap utáni hétfőn rendezték meg őket. Répcekőhalomról (Steinberg an der Rabnitz, ma Steinberg-Dörfel településrésze) élelmiszerek, ruhaneműk, faedények, eszközök, Csáváról és Városlődről pedig agyag- és zománcozott edények érkeztek.³⁶¹ Az Orsolya-napi őszi vásárt „zöldséges vásárnak” hívták.³⁶² A középkori eredetű tavaszi vásárok mozgó egyházi ünnepekhez kötődtek. A Marhavásár tér az állatvásárok (szarvasmarha, ló, sertés) állandó színhelyéről kapta nevét.

1897-ben a kirakodóvásárok helyszíne szakosított utcaszakaszokra tagolódott, nevezetesen a hentesáruk, az élelmiszerek, a tűzifa, a cipészek, a kocsikas-árusítók, a szűrszabók, a kékfestők, a kosárkötők, a fazekasok, a gombkötők, a székfonók, a pokrócosok, a kalaposok, a szűcsök, a vas-edényárusok, a könyvárusítók, a kefekötők, a bábosok, a posztósok, a kötelesek, a szíjgyártók, a gyékényárusítók, a kádárok, a bútorok, a rövidárusok, a szítások, a vászonkereskedők, a férfiszabók és a divatcikkek sorrendjében (a mai Rákóczi út felső szakaszán), a Fő tér nyugati oldalán, a Várkörön és az egykori Árvaház parkja (a mai Hunyadi park) előtt. Ők foglalták el a Fő tér keleti oldalát, kirakodtak a Sánc utcán, a Kossuth Lajos utcán, a Városmajorban, a Flórián téren, a Városház utca sarkán, a Gyöngyös utca előtti várkörü szakaszon és a Városház előtti téren is.³⁶³ Az 1911. évi aszfaltozás után a standok helyét újra szabályozták.³⁶⁴ A hetipiacok ennél szűkebb térre, a Városháza térre, a Fő térre, továbbá a Várskörére (Várkörre) korlátozódtak. A helyi sajtó rendszeresen közölte a búza, a rozs, az árpa, a kukorica és a zab mázsájának árát. A gabonásszekerek a Fő tértől a *Bügleisen promenád*ig, a Vasaló-sétányig (a mai Fekete-kertig) álltak.

works'), Első Magyar Nemez-, Posztó és Fezgyár Rt. ('felt, broadcloth and fez factory'), Kőszegi Ágyterítő és Bútorszővetgyár Rt. ('tablecloth and upholstery factory'), Soproni és Kőszegi Polgári Serfőzdek Rt. Kőszegi Gyártelepe ('brewery'), Gotthárd Dezső Fojtásgyár, Kőszeg szab. kir. város Téglagyár ('brickworks'), Czeke József és Társa Kőszeg Téglauzem ('brickworks'), Weöres Antal és Fia Gépgyár ('engineering works'), Wächter Gyula és Fia Kőszegi Fenyőmagpergetőgyár ('pine nut processing works'), Andaházi Géza Rum- és Likörgyár ('rum and liqueur distillery'), Stipkovits István Hengermalom ('cylinder mill'), Eitner Gusztáv Malom- és Villamosüzem ('mill and electrical works'), Weidl-malom.³⁵⁷

10.3 Markets and fairs

In 1569, the estate laid claim to collection of the Kőszeg customs (*Mauth zu Günß*) and the road and bridge tolls.³⁵⁸ Within the jurisdiction of the town, however, the customs income was due to Kőszeg. The customs barrier in front of the north gate was demolished in 1665 and customs duty was finally awarded due to the town.³⁵⁹

The space between the rows of houses lining the town centre market (Jurisics tér) to the east and west proved too small even in the medieval period. The estate controlled excise duty on trade in 1570 and proposed to introduce goods duty in place of wagon duty. Kőszeg was afraid that it would lose ground to the markets in Pápa, Szombathely and South Styria, because wagon duty was the basis of the Hungarian customs system. The customs decree applied to food brought into Kőszeg.³⁶⁰ The weekly markets in the early modern period were held on Wednesdays and Saturdays, to which merchandise was brought in from a 5–10 km zone: dairy products (milk, sour cream, butter and curd cheese), vegetables, poultry, eggs and fruit. The five annual general markets and one livestock fair were held by crown privilege. They were held at the end of January, Palm Sunday, the Monday before Whitsun, the Monday before St James' Day (25 July), the Monday after St Giles' Day (1 September), the Monday before St Ursula's Day, and the Monday after the third day of advent. Food, garments, wooden vessels and tools were brought from Steinberg an der Rabnitz (Répcekőhalom, today Steinberg-Dörfel) and pottery and enamelled vessels from Stoob and Városlőd.³⁶¹ The autumn fair on Ursula's Day was called the 'vegetable fair'.³⁶² The spring fairs were tied to movable church feasts and were of medieval origin. Marhavásár tér got its name from being the permanent site of livestock fairs (cattle, horses and pigs).

In 1897, specific streets were assigned to specialized sections of the general fairs: meat, food, firewood, shoemakers, wicker carriage body sellers, fur coat makers, blue dyers, basket makers, potters, button makers, wicker chair makers, blanket makers, hat makers, furriers, iron pot sellers, booksellers, brush makers, gingerbread bakers, cloth merchants, rope makers, belt makers, reed sellers, coopers, furniture makers, haberdashers, a sieve makers, linen sellers, men's tailors and fashion goods. They were arranged in order along the upper stretch of modern Rákóczi út, the west side of Fő tér, along Várkör, and in front of what was Árvaház parkja (now Hunyadi park). They continued along the east side of Fő tér, Sánc utca, Kossuth Lajos utca, Városmajor, Flórián tér, the corner of Városház utca, the stretch of Várkör up to Gyöngyös utca and the square in front of the Town Hall.³⁶³ After the streets were asphalted in 1911, the arrangement of stalls was revised.³⁶⁴ The space for weekly markets was more narrowly constrained: to Városháza tér, Fő tér and Várskör (Várkör). The local press regularly published the price of wheat, rye, barley, maize and oats by the hundredweight (*mázsa*). The grain wagons lined up from Fő tér to the *Bügleisen promenade* (Vasaló-sétány, now Fekete-kert).

JEGYZETEK

¹ A városfejlődés különböző szakaszainak szöveges elemzése Bariska István, B. Benkhard Lilla, Ivicsics Péter, Mentényi Klára és Söptei Imre kutatásai alapján készült.
² Kőszegi-hegység 1999, 6.
³ Juhász 1983, 277–279.
⁴ Ebenspanger 1998, 2–3.
⁵ Kőszegi-hegység 1942.
⁶ Markovics 1996, 184.
⁷ Schubert–Franzke 1998, 46–64.
⁸ KésV, 1916. júl. 2.
⁹ KésV, 1931. aug. 23.
¹⁰ Gayer 1925, 1–43.
¹¹ Kőszegi-hegység 1999, 18–20.
¹² Markovics 1996, 183.
¹³ Gráfik 1996, 17.
¹⁴ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1563. ápr. 16. és okt. 31.
¹⁵ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1632.
¹⁶ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1634. júl. 1.
¹⁷ KFL Act. Misc. 1551. jan.
¹⁸ Uo.
¹⁹ Kőszeg és környéke a második katonai felmérésen, 1840–1845. Sorrendben a mai ausztriai falvak Oberpullendorf, Großwarasdorf, Horitschon, Neckenmarkt, Klingenberg, Siegendorf, Wulkaprodersdorf, Müllendorf, Hornstein.
²⁰ Chernel 1877, 66.
²¹ UBB III. 68–69. (Nr. 136.)
²² Bariska 1979, 75.
²³ B. Benkhard 2009, 76.

NOTES

¹ The different phases of town development are analysed in the text based on investigations by István Bariska, Lilla B. Benkhard, Péter Ivicsics, Klára Mentényi and Imre Söptei.
² Kőszegi-hegység 1999, 6.
³ Juhász 1983, 277–279.
⁴ Ebenspanger 1998, 2–3.
⁵ Kőszegi-hegység 1942.
⁶ Markovits 1996, 184.
⁷ Schubert–Franzke 1998, 46–64.
⁸ KésV, 2 July 1916.
⁹ KésV, 23 Aug. 1931.
¹⁰ Gayer 1925, 1–43.
¹¹ Kőszegi-hegység 1999, 18–20.
¹² Markovics 1996, 183.
¹³ Gráfik 1996, 17.
¹⁴ KFL Act. Misc. Kőszeg, 16 Apr. and 31 Oct. 1563.
¹⁵ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1632.
¹⁶ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1 July 1634.
¹⁷ KFL Act. Misc. Jan. 1551.
¹⁸ Ibid.
¹⁹ The Second Military Survey of Kőszeg and its surroundings, 1840–1845. The villages found in Austria today are Oberpullendorf, Großwarasdorf, Horitschon, Neckenmarkt, Klingenberg, Siegendorf, Wulkaprodersdorf, Müllendorf, Hornstein.
²⁰ Chernel 1877, 66.
²¹ UBB III. 68–69 (No. 136)
²² Bariska 1979, 75.
²³ B. Benkhard 2009, 76.

²⁴ Bakay 2001, 39–47.
²⁵ Szövényi 1963, 97–100.
²⁶ UBB I–V.
²⁷ Bariska 2000a, 29–30.
²⁸ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Telekkönyv 1570. 88; Bariska 2000c, 8.
²⁹ F. Mentényi 2013.
³⁰ B. Benkhard–Ilon 2007, 223.
³¹ 1248: *castrum Kwszug*, Regeszta:UBB I. 219. (Nr. 314.) későbbi átírása DL 86 766, kiadva: CD IV/2. 31.
³² Fügedi 1977, 156. A mű adattárában az 1360-ból idézett adat Felső-Kőszeg várnagyáról beszél: *purgraf auf den Obern Güns*, 1432-ből pedig Felső- és Alsó-Kőszeget említik: *Kewzeg superius et inferius*.
³³ KFL Tk. Lvt. 171. sz. Buda, 1792. nov. 16., az 1328. jún. 3-i oklevél hiteles átírása. *ut ipsis easdem libertates, sub quibus ipsam civitatem olim Herricus banus et Iohannes palatinus filius suus construxerunt et fundaverunt sive statuerunt*. Ld. alább az 51. jz-et is.
³⁴ UBB III. 248–249. (Nr. 452.)
³⁵ Zsoldos 2004, 6.
³⁶ Wertner 1909, 409.
³⁷ Kristó 1975, 254.
³⁸ UBB II. 16–17. (Nr. 20.)
³⁹ Otokar 1989, 402., 404. (30910. és 31024. sorok)
⁴⁰ Bariska 2007b, 39–43.
⁴¹ Engel 1989, 97–100.
⁴² UBB II. 78–79. (Nr. 108.); 94. (Nr. 134.); 94–95. (Nr. 135.); 195. (Nr. 275.); UBB III. 9–10. (Nr. 15.); 135–136. (Nr. 252.)
⁴³ Lelkes 1960, 104. kép
⁴⁴ KFL Tk. Lvt. 179. sz., 38–39.
⁴⁵ UBB II. 300. (Nr. 429–430.); UBB III. 91. (Nr. 175–176.)
⁴⁶ Otokar 1989, 402. (30910 és 30911. sorok)
⁴⁷ Gombos I. 592. sz.
⁴⁸ B. Benkhard–Pap 2010, 256.
⁴⁹ Holl 1992, 71–79.
⁵⁰ B. Benkhard–Pap 2012, 267.
⁵¹ MNL OL DL 3654. h. n. 1328. jún. 3., és KFL Tk. Lvt. 172. sz. Buda, 1792. nov. 16. átírás. Kiadása: UBB IV. 36. (Anjou-oklt. XII. 304. sz.)
⁵² Engel 1989, 118.
⁵³ KFL Tk. Lvt. 179. sz., 84–86.
⁵⁴ Engel I. 350.
⁵⁵ *Cives consilio adunito libertate eorum antiqua se per illum servari suplicarunt*. Bariska 1989, 467.
⁵⁶ KFL Tk. Lvt. 19. sz., Buda, 1385. júl. 7. DF 262 266, 236. felvétel
⁵⁷ Fügedi 1981, 283.
⁵⁸ KFL Tk. Lvt. 179. sz., 84–86. Buda, 1348. nov. 11. (másolat latin és német nyelven) DF 262 266. kiadása: UBB V. 209–210.
⁵⁹ Bariska 2004a, 15.
⁶⁰ Bariska 1998a, 34.
⁶¹ KFL Tk. Lvt. 64. sz., Bécs, 1551. jún. 13.
⁶² KFL Összeírások, Kö. 556. sz., Tkv. 1570. 88.
⁶³ UBB V. 93. (Nr. 98.). Visegrád, 1345. júl. 12.
⁶⁴ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 181. Később Fodor utca, majd Intézet utca (Kiss János altábornagy utca)
⁶⁵ KFL Tk. Lvt. 34. sz. Siklós, 1440. nov. 5. (DF 262 222) továbbá 36. sz. Körmend oppidum melletti táborban 1441. ápr. 11. (DF 262 224); Mátyás király ugyancsak *oppidum*nak nevezte Kőszeget. KFL Tk. Lvt. 46. sz. Buda, 1484. szept. 25.: DF 262 234.
⁶⁶ KFL Tk. Lvt. 36. sz. Körmend *oppidum* melletti táborban, 1441. ápr. 11. DF 262 224.
⁶⁷ KFL Tk. Lvt. 179. sz., 84–86. Buda, 1348. nov. 11. DF 262 266, kiadása: UBB V. 209–210.
⁶⁸ KFL Tk. Lvt. 26. sz. Buda, 1407. febr. 26. DF 262 266, 232. felvétel (a dátum helyesen február 25.)
⁶⁹ UBB V. 93. (Nr. 98.). Az oklevelet I. Károly özvegye, Piast (Lokietek) Erzsébet adta ki.
⁷⁰ KFL Tk. Lvt. 29. sz. Buda, 1409. márc. 16. DF 262 217. Kiadása CD (Fejér) X/4. 713–714
⁷¹ Pozsony, 1331. márc. 18.: *vicecastellani de Nemeth Kutzig*, UBB IV. 89. (162. sz.).
⁷² Bariska 2004b, 117–118.
⁷³ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 61.
⁷⁴ Bariska 2010a, 19–22.
⁷⁵ Bariska 1980, 271–272.
⁷⁶ Házi 1921, 195–196. 1382. jan. 24. DF 201 877; KFL Tk. Lvt. 33. sz. 1437. DF 262 221.
⁷⁷ KFL Tk. Lvt. 38. sz. Bécs, 1446. jan. 20. DF 262 226.
⁷⁸ Bariska 1979, 130.
⁷⁹ Horváth–Kiss 1963, 111. sz. Szombathely, 1672. ápr. 4.
⁸⁰ Bariska 1979, 74–75.
⁸¹ KFL Tk. Lvt. 16. sz. 1383. jan. 16. Az 1354. március 19-i határjárás (DF 262 192) átírása. Kiadása CD IX. 2. 331–334. (165. szám).
⁸² Uo.
⁸³ UBB I. 103. (Nr. 143.), 219. (Nr. 314.); UBB II. 140. (Nr. 193.); UBB III. 100–110. (Nr. 146.)
⁸⁴ MNL VaML KFL. Tk. Lvt. Póts. I/XLIII. sz. 1679. jún. 24.
⁸⁵ Prickler 1999, 363–364.
⁸⁶ Prickler 1999, 363.
⁸⁷ KFL Tk. Lvt. Póts. I/1. sz. Vasvár, 1328. máj. 1. (DF 262 247), az 1279. évi birtokosztásra vonatkozó oklevél átírása, kiadás: UBB IV. 24. (Nr. 57.)
⁸⁸ KFL Tk. Lvt. Póts. I/13. sz. Kőszeg, 1650. okt. 6.
⁸⁹ Engel 1982, 902–914.
⁹⁰ UBB IV. 89. (Nr. 162.)
⁹¹ Engel I. 350.
⁹² Engel I. 179.
⁹³ Gmoser 2002, 60.
⁹⁴ 1451: *Rechnitz vnd Günss die Vrbar*. KFL Tk. Lvt. Póts. II/ 113. sz.
⁹⁵ Holl 1992, 11.
⁹⁶ UBB IV. 219–220. (Nr. 346.)
⁹⁷ Bariska 2007d, 29–50.
⁹⁸ KFL Tk. Lvt. 36. sz. Körmend, 1441. ápr. 11. DF 262 224.
⁹⁹ Bariska 2007c, 1164–1173.
¹⁰⁰ Bariska 2007d, 47–50.
¹⁰¹ KFL Tk. Lvt. Póts. II/113. sz.
¹⁰² KFL Tk. Lvt. 39. sz. 1462. ápr. 15.
¹⁰³ KFL Tk. Lvt. 42., 43., 44. és 45. sz. Kőszeg, 1483. jan. 25. DF 262 230, DF 262 231, DF 262 232, DF 262 233.
¹⁰⁴ KFL Tk. Lvt. 44. sz. Kőszeg, 1483. jan. 25. DF 262 232.

²⁴ Bakay 2001, 39–47.
²⁵ Szövényi 1963, 97–100.
²⁶ UBB I–V.
²⁷ Bariska 2000a, 29–30.
²⁸ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Telekkönyv 1570, 88.
²⁹ F. Mentényi 2013.
³⁰ B. Benkhard–Ilon 2007, 223.
³¹ 1248: *castrum Kwszug*, abstract: UBB I. 219 (No. 314) later transcription: DL 86 766, published: CD IV/2. 31.
³² Fügedi 1977, 156. A document from 1360 in the appendix of the book refers to the castellan of Upper Kőszeg: *purgraf auf den Obern Güns*. In 1432 Upper and Lower Kőszeg are mentioned: *Kewzeg superius et inferius*.
³³ KFL Tk. Lvt. No. 171. Buda, 16 Nov. 1792, transcription of the charter dated to 3 June 1328: *ut ipsis easdem libertates sub quibus ipsam civitatem olim Herricus banus et Iohannes palatinus filius suus construxerunt et fundaverunt sive statuerunt*. See also n. 51, below.
³⁴ UBB III. 248–249 (No. 452)
³⁵ Zsoldos 2004, 6.
³⁶ Wertner 1909, 409.
³⁷ Kristó 1974, 254.
³⁸ UBB II. 16–17 (No. 20)
³⁹ Otokar 1989, 402, 404 (lines 30910 and 31024).
⁴⁰ Bariska 2007b, 39–43.
⁴¹ Engel 1989, 97–100.
⁴² UBB II. 78–79 (No. 108); 94 (No. 134); 94–95 (No. 135); 195 (No. 275); UBB III. 9–10 (No. 15); 135–136 (No. 252).
⁴³ Lelkes 1960, Fig. 104.
⁴⁴ KFL Tk. Lvt. No. 179, 38–39.
⁴⁵ UBB II. 300 (No. 429–430); UBB III. 91 (No. 175–176)
⁴⁶ Otokar 1989, 402 (lines 30910 and 30911)
⁴⁷ Gombos I. No. 592.
⁴⁸ B. Benkhard–Pap 2010, 256.
⁴⁹ Holl 1992, 71–79.
⁵⁰ B. Benkhard–Mentényi 2009, 83.
⁵¹ MNL OL DL 3654: n.p., 3 June 1328; and KFL Tk. Lvt. No. 172: Buda, 16 Nov. 1792. transcription. Edition: UBB IV. 36. (Anjou-oklt. XII. no. 304.)
⁵² Engel 1989, 118.
⁵³ KFL Tk. Lvt. No. 179, 84–86.
⁵⁴ Engel I. 350.
⁵⁵ *Cives consilio adunito libertate eorum antiqua se per illum servari suplicarunt*. Bariska 1989, 467.
⁵⁶ KFL Tk. Lvt. No. 19, Buda, 7 July 1385. DF 262 266_236.
⁵⁷ Fügedi 1981, 283.
⁵⁸ KFL Tk. Lvt. No. 179, 84–86. Buda, 11 Nov. 1348 (Copy in Latin and German), DF 262 266. Edition: UBB V. 209–210.
⁵⁹ Bariska 2004a, 15.
⁶⁰ Bariska 1998, 34.
⁶¹ KFL Tk. Lvt. No. 64, Vienna, 13 June 1551.
⁶² KFL Regsitters, Kö. No. 556, Tkv. 1570. 88.
⁶³ UBB V. 93 (No. 98). Visegrád, 12 July 1345
⁶⁴ KFL Összeírások, Kö. No. 556, Tkv. 1570. 181. Later Fodor utca, then Intézet utca (Kiss János altábornagy utca).
⁶⁵ KFL Tk. Lvt. No. 34. Siklós, 5 Nov. 1440, and No. 36, dated in the camp beside the Körmend *oppidum*, 11 Apr. 1441. (DF 262 224) King Matthias also referred to Kőszeg as an *oppidum*. KFL Tk. Lvt. No. 46. Buda, 26 Sept. 1484: DF 262 234.
⁶⁶ KFL Tk. Lvt. No. 36. Dated in the camp beside the *oppidum*, Körmend, 11 Apr. 1441: DF 262 224.
⁶⁷ KFL Tk. Lvt. No. 179, 84–86. Buda, 11 Nov. 1348. Edition: UBB V. 209–210.
⁶⁸ KFL Tk. Lvt. No. 26. Buda, 26 Febr. 1407 (correct date: 25 Feb.)
⁶⁹ UBB V. 93 (No. 98). The charter was issued by Elisabeth Piast (Lokietek), widow of Charles I.
⁷⁰ KFL Tk. Lvt. No. 29. Buda, 16 March 1409. DF 262 217. Edition: CD (Fejér) X/4. 713–714
⁷¹ Posonii, 18 March 1331: *vicecastellani de Nemeth Kutzig*, UBB IV. 89 (No. 162).
⁷² Bariska 2004b, 117–118.
⁷³ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 61.
⁷⁴ Bariska 2010a, 19–22.
⁷⁵ Bariska 1980, 271–272.
⁷⁶ Házi 1921, 195–196. 1382. jan. 24. DF 201 877; KFL Tk. Lvt. No. 33. 1437: DF 262 221.
⁷⁷ KFL Tk. Lvt. No. 38. Vienna, 21 Jan. 1446: DF 262 226.
⁷⁸ Bariska 1979, 130.
⁷⁹ Horváth–Kiss 1963, No. 111. Szombathely, 4 Apr. 1672
⁸⁰ Bariska 1979, 74–75.
⁸¹ KFL Tk. Lvt. No. 16. 16 Jan. 1383. transcription of the perambulation of 19 March 1354 (DF 262 192). Edition: CD IX. 2. 331–334. (No. 165).
⁸² Ibid.
⁸³ UBB I. 103 (No. 143), 219 (No. 314); UBB II. 140 (No. 193); UBB III. 100–110 (No. 146).
⁸⁴ MNL VaML KFL. Tk. Lvt. Póts. No. I/XLIII. 24 June 1679
⁸⁵ Prickler 1999, 363–364.
⁸⁶ Prickler 1999, 363.
⁸⁷ KFL Tk. Lvt. Póts. No. I/1. Vasvár, 1 May 1328, (DF 262 247), the transcription of the division letter from 1279, edition: UBB IV. 24. (No. 57).
⁸⁸ KFL Tk. Lvt. Póts. No. I/13. Kőszeg, 6 Oct. 1650
⁸⁹ Engel 1982, 902–914.
⁹⁰ UBB IV. 89 (No. 162)
⁹¹ Engel I. 350.
⁹² Engel I. 179.
⁹³ Gmoser 2002, 60.
⁹⁴ 1451: *Rechnitz vnd Günss die Vrbar*. KFL Tk. Lvt. Póts. No. II/113.
⁹⁵ Holl 1992, 11.
⁹⁶ UBB IV. 219–220 (No. 346)
⁹⁷ Bariska 2007d, 29–50.
⁹⁸ KFL Tk. Lvt. No. 36. Körmend, 11 Apr. 1441: DF 262 224.
⁹⁹ Bariska 2007c, 1164–1173.
¹⁰⁰ Bariska 2007d, 47–50.
¹⁰¹ KFL Tk. Lvt. Póts. No. II/113.
¹⁰² KFL Tk. Lvt. No. 39. 15 Apr. 1462
¹⁰³ KFL Tk. Lvt. No. 42, 43, 44 and 45. Kőszeg, 25 Jan. 1483: DF 262 230, DF 262 231, DF 262 232, DF 262 233
¹⁰⁴ KFL Tk. Lvt. No. 44. Kőszeg, 25 Jan. 1483: DF 262 232.

¹⁰⁵ KFL Tk. Lvt. 42. sz. Kőszeg, 1483. jan. 25. DF 262 230.

¹⁰⁶ KFL Tk. Lvt. 179. sz. 18.

¹⁰⁷ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1604. aug. 10.

¹⁰⁸ KFL Tkv. 1570. 61.

¹⁰⁹ Bariska 2010a, 16.

¹¹⁰ Bariska 2004b.

¹¹¹ Házi 1924, 345–346. (407. sz.). Csepreg, 1451.

¹¹² Bariska 2007d, 93–113.

¹¹³ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1531. nov. 16.

¹¹⁴ Bariska 1982b, 35. Kőszeg, 1532. aug. 28.

¹¹⁵ Bariska 1982b, 35. Kőszeg, 1532. aug. 30.

¹¹⁶ KFL Prot. 43–44. 1778. ápr. 2.

¹¹⁷ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1534. szeptember.

¹¹⁸ Bariska 1982a, 251. Az egyik bástyát 1563-ban újra kellett építeni.

¹¹⁹ Bariska 2008, 716–717.

¹²⁰ F. Mentényi 2013, 4. Előszőr Jurisics Miklós unokaöccse, neuhofi Nikolaus Jurischitz, majd az uradalom telkeit írták össze. Kelcz-Adelffy utca 13.

¹²¹ Bariska 1986, 49.

¹²² B. Benkhard 2009, 78., 81., 86.

¹²³ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 305., 422.

¹²⁴ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 232., 268., 287.

¹²⁵ Bariska 1976, 66.

¹²⁶ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 135.

¹²⁷ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 371–374., 181. A mai Kiss János altábornagy utca.

¹²⁸ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 396., 419., 296.

¹²⁹ KFL Tk. Lvt. 179. sz. 18. 1533; KFL Act. Misc. Kőszeg, 1604. aug. 10.

¹³⁰ Gmoser 2002, 160.

¹³¹ Bariska 2007d, 113.

¹³² KFL Tk. Lvt. 34. sz. Bécs, 1533. máj. 7.

¹³³ Gmoser 2002, 339–340.

¹³⁴ KFL Összeírások Kö. 556. sz. Tkv. 1570. 340.

¹³⁵ Bariska 1982c, 62–72.

¹³⁶ Bariska 2007d, 100–105.

¹³⁷ Kolozsvári–Óvári 1904, 141–143.

¹³⁸ KFL Prot. 172. 1642.

¹³⁹ Bariska 1976, 61–97.

¹⁴⁰ Bariska 1982c, 79–86.

¹⁴¹ SzEL Visitatio Kazóana 1697, 1–9.

¹⁴² Söptei 1998a.

¹⁴³ Bariska 1998c, 11.

¹⁴⁴ KFL Tk. Lvt. 97. sz. Bécs, 1648. nov. 6.

¹⁴⁵ KFL Prot. 110. 1649. jan. 23.

¹⁴⁶ Chernel 1877, 130.

¹⁴⁷ KFL Prot. 120. 1649. febr. 4.

¹⁴⁸ KFL Tk. Lvt. 100. sz. Vasvári káptalan, 1650. máj. 18.

¹⁴⁹ KFL Prot. 172. 1648. márc. 1.

¹⁵⁰ Gmoser 2002, 254.

¹⁵¹ KFL Act. Misc. Inquisitio. Kőszeg, 1650. okt. 20.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ KFL Tk. Lvt. 70. sz. Bécs, 1691. ápr. 9.

¹⁵⁴ KFL Tk. Lvt. 114. sz. Szoloznica (ma Sološnica, Széleskút Szlovákiában), 1675. jún. 9.

¹⁵⁵ KFL Örökvallások. Kőszeg, 1661. okt. 4.

¹⁵⁶ KFL Tk. Lvt. 110. sz. Urbarium 1569–1572, 23.

¹⁵⁷ KFL A Kőszegi Rajziskola ir. I. dob. 2. sz. Samuel Fűgh rajza. Kőszeg, 1804. aug. 25.

¹⁵⁸ KFL Prot. 232–233. 1741.

¹⁵⁹ F. Mentényi 2013, 21–45.

¹⁶⁰ Thirring 1928, 8–11. Különböző feljegyzések szerint nagy tűzvészek voltak a városban a következő években: 1289, 1409, 1440, 1514, 1526, 1532, 1537, 1664, 1684, 1705, 1710, 1720, 1777, 1778.

¹⁶¹ F. Mentényi 2013.

¹⁶² Chernel 1877, 143–147.

¹⁶³ Barackzkáné 1960, 89.

¹⁶⁴ Chernel 1877, 144–146.

¹⁶⁵ KFL Tk. Lvt. 168. sz. Kőszeg, 1780. máj. 31.

¹⁶⁶ Szövényi 1963, 97.

¹⁶⁷ F. Mentényi 1982, 586–597.

¹⁶⁸ KFL Tk. Lvt. 19. sz. Buda, 1385. júl. 7. DF 262 266, 236. felvétel.

¹⁶⁹ Chernel 1878, 81.

¹⁷⁰ KFL Zechmeisteramt (Céhmesteri Hivatal) a 16. századi kőszegi városkamarási hivatal része

¹⁷¹ Bariska 2004c, 306.

¹⁷² KFL Prot. 1572–1575., 1576–1582.

¹⁷³ Bariska 2004c, 302–303.

¹⁷⁴ KFL Prot. 88–89. 1647. okt. 1.

¹⁷⁵ KFL Adóösszeírások, Kö. 88. sz. 14. 1713.

¹⁷⁶ KFL Adóösszeírások, Kö. 88. sz. 4., 12. 1713.

¹⁷⁷ Dominkovits 1997, 78.

¹⁷⁸ KFL Adóösszeírások, Kö. 102. sz. 1725.

¹⁷⁹ Tilcsik 2000, 141–142.; Barackzkáné 1960, 97–98.

¹⁸⁰ Tilcsik 1982, 444., 449.

¹⁸¹ Tilcsik 1982, 451–452.

¹⁸² Söptei 2010a, 30–31.

¹⁸³ Szövényi 1964, 177–178.

¹⁸⁴ Dominkovits 1997, 74–76.

¹⁸⁵ Tilcsik 2000, 149., 152.

¹⁸⁶ Bariska 2009, 380.

¹⁸⁷ Tilcsik 2009, 108.

¹⁸⁸ Barackzkáné 1960, 98.

¹⁸⁹ Bariska 2007a, 126–133.

¹⁹⁰ KésV, 1926. máj. 30.

¹⁹¹ KésV, 1916. dec. 10.

¹⁹² KésV, 1924. júl. 6.

¹⁹³ Domikovits 2000, 162.

¹⁹⁴ KFL Präsidialakten 1859. 126. sz., Kőszeg, 1859. máj. 2.

¹⁹⁵ Söptei 2010a, 36–37.

¹⁹⁶ Harsányi 1974, 123.

¹⁰⁵ KFL Tk. Lvt. No. 42. Kőszeg, 25 Jan. 1483: DF 262 230.

¹⁰⁶ KFL Tk. Lvt. No. 179, 18.

¹⁰⁷ KFL Act. Misc. Kőszeg, 10 Aug. 1604

¹⁰⁸ KFL Tkv. 1570. 61.

¹⁰⁹ Bariska 2010a, 16.

¹¹⁰ Bariska 2004b.

¹¹¹ Házi 1924, 345–346 (No. 407), Csepreg, 1451

¹¹² Bariska 2007d, 93–113.

¹¹³ KFL Act. Misc. Kőszeg, 16 Nov. 1531

¹¹⁴ Bariska 1982b, 35. Kőszeg, 28 Aug. 1532

¹¹⁵ Bariska 1982b, 35. Kőszeg, 30 Aug. 1532

¹¹⁶ KFL Prot. 43–44. 2 Apr. 1778

¹¹⁷ KFL Act. Misc. Kőszeg, September 1534

¹¹⁸ Bariska 1982a, 251. One of the bastions had to be rebuilt in 1563.

¹¹⁹ Bariska 2008, 716–717.

¹²⁰ F. Mentényi 2013, 4. First the estates of Nikolaus Jurischitz of Neu Hof, the nephew of Nikola Jurišić, and then the properties of the manor were recorded. Kelcz-Adelffy utca 13.

¹²¹ Bariska 1986, 49.

¹²² B. Benkhard 2009, 78, 81, 86.

¹²³ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 305., 422.

¹²⁴ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 232., 268., 287.

¹²⁵ Bariska 1976, 66.

¹²⁶ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 135.

¹²⁷ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 371–374, 181. Now Kiss János altábornagy utca.

¹²⁸ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 396, 419, 296.

¹²⁹ KFL Tk. Lvt. No. 179, 18. 1533; KFL Act. Misc. Kőszeg, 10 Aug. 1604

¹³⁰ Gmoser 2002, 160.

¹³¹ Bariska 2007d, 113.

¹³² KFL Tk. Lvt. No. 34. Vienna, 7 May 1533

¹³³ Gmoser 2002, 339-340.

¹³⁴ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 340.

¹³⁵ Bariska 1982c, 62–72.

¹³⁶ Bariska 2007d, 100–105.

¹³⁷ Kolozsvári–Óvári 1904, 141–143.

¹³⁸ KFL Prot. 1642, 172.

¹³⁹ Bariska 1976. 61-97.

¹⁴⁰ Bariska 1982c, 79–86.

¹⁴¹ SzEL Visitatio Kazóana 1697, 1–9.

¹⁴² Söptei 1998a.

¹⁴³ Bariska 1998c, 11.

¹⁴⁴ KFL Tk. Lvt. No. 97. Vienna, 6 Nov. 1648

¹⁴⁵ KFL Prot. 110. 23 Jan. 1649

¹⁴⁶ Chernel 1877, 130.

¹⁴⁷ KFL Prot. 120. 4 Febr. 1649

¹⁴⁸ KFL Tk. Lvt. No. 100. Vasvár chapter, 18 May 1650

¹⁴⁹ KFL Prot. 172. 1 March 1648

¹⁵⁰ Gmoser 2002, 254.

¹⁵¹ KFL Act. Misc. Inquisitio. Kőszeg, 20 Oct. 1650.

¹⁵² Ibid.

¹⁵³ KFL Tk. Lvt. No. 70. Vienna, 9 Apr. 1691

¹⁵⁴ KFL Tk. Lvt. No. 114. Szoloznica (now Sološnica, Széleskút in Slovakia), 9 June 1675

¹⁵⁵ KFL Örökvallások. Kőszeg, 4 Oct. 1661

¹⁵⁶ KFL Tk. Lvt. No. 110. Urbarium 1569–1572. 23.

¹⁵⁷ KFL Documents of the Kőszeg Art School, Box I. No. 2. Drawing by Samuel Fűgh. Kőszeg, 25 Aug. 1804

¹⁵⁸ KFL Prot. 1741. 232–233.

¹⁵⁹ F. Mentényi 2013, 21–45.

¹⁶⁰ Thirring 1928, 8–11. According to the testimony of different records, there were great fires in the following years: 1289, 1409, 1440, 1514, 1526, 1532, 1537, 1664, 1684, 1705, 1710, 1720, 1777, 1778.

¹⁶¹ F. Mentényi 2013.

¹⁶² Chernel 1877, 143–147.

¹⁶³ Barackzkáné 1960, 89.

¹⁶⁴ Chernel 1877, 144–146.

¹⁶⁵ KFL Tk. Lvt. No. 168. Kőszeg, 31 May 1780

¹⁶⁶ Szövényi 1963, 93.

¹⁶⁷ F. Mentényi 1982, 586–597.

¹⁶⁸ KFL Tk. Lvt. No. 19. Buda, 7 July 1385: DF 262 266, Photo 236.

¹⁶⁹ Chernel 1878, 81.

¹⁷⁰ KFL Zechmeisteramt was part of the office of the town chamberlain in sixteenth-century Kőszeg.

¹⁷¹ Bariska 2004d, 306.

¹⁷² KFL Prot. 1572–1575, 1576–1582.

¹⁷³ Bariska 2004d, 302–303.

¹⁷⁴ KFL Prot. 1 Oct 1647, 88–89.

¹⁷⁵ KFL Adóösszeírások, Kö. No. 88. 1713, 14.

¹⁷⁶ KFL Adóösszeírások, Kö. No. 88. 1713, 4, 12.

¹⁷⁷ Dominkovits 1997, 78.

¹⁷⁸ KFL Adóösszeírások, Kö. No. 102. 1725.

¹⁷⁹ Tilcsik 2000, 141–142; Barackzkáné 1960, 97–98.

¹⁸⁰ Tilcsik 1982, 444, 449.

¹⁸¹ Tilcsik 1982, 451–451.

¹⁸² Söptei 2010a, 30–31.

¹⁸³ Szövényi 1964, 177–178.

¹⁸⁴ Dominkovits 1997, 74–76.

¹⁸⁵ Tilcsik 2000, 149, 152.

¹⁸⁶ Bariska 2009, 380.

¹⁸⁷ Tilcsik 2009, 108.

¹⁸⁸ Barackzkáné 1960, 98.

¹⁸⁹ Bariska 2007a, 126–133.

¹⁹⁰ KésV, 30 May 1926

¹⁹¹ KésV, 10 Dec. 1916

¹⁹² KésV, 6 July 1924

¹⁹³ Dominkovits 2000, 162.

¹⁹⁴ KFL Präsidialakten 1859. No. 126. Kőszeg, 2 May 1859.

¹⁹⁵ Söptei 2010a, 36–37.

¹⁹⁶ Harsányi 1974, 123.

¹⁹⁷ Harsányi 1974, 193.
¹⁹⁸ Söptei 2002, 143–144.
¹⁹⁹ KésV, 1912. okt. 27.
²⁰⁰ KésV, 1895. ápr. 21.
²⁰¹ KésV, 1912. jan. 21.; 1916. márc. 5.
²⁰² Mester 1990.
²⁰³ KFL Közig. ir. 1852. 955–957. sz.
²⁰⁴ Söptei 2000, 256–258.
²⁰⁵ Söptei 2000, 258–263., 280–285.
²⁰⁶ KFL Közig. ir. 1925. 8900. sz.; KésV, 1926. febr. 7.
²⁰⁷ KésV, 1927. márc. 14.
²⁰⁸ KésV, 1923. máj. 27. és jún. 2.
²⁰⁹ Tilcsik 2009, 182.
²¹⁰ KésV, 1923. máj. 20.; Söptei 2000, 279.
²¹¹ Öry 2000, 309.
²¹² KésV, 1922. jún. 4.; 1923. nov. 4.; 1924. jún. 1.
²¹³ KésV, 1937. márc. 14.
²¹⁴ Vidos 1943, 251–268.
²¹⁵ Tangl 2014b, 411.
²¹⁶ Tangl 2014a, 146., 131., 136–140., 143.
²¹⁷ Tangl 2014a, 141.
²¹⁸ KésV, 1911. dec. 31.
²¹⁹ KFL Közgy. jgyk. 1945. jún. 15.
²²⁰ KésV, 1916. júl. 2.
²²¹ Tangl 2014a, 134.
²²² Melega 2012, 363–377.
²²³ KésV, 1929. máj. 26.
²²⁴ KésV, 1931. máj. 3.
²²⁵ KésV, 1930. jan. 5.
²²⁶ KésV, 1931. nov. 22.
²²⁷ KésV, 1933. jan. 15.
²²⁸ KésV, 1936. jan. 20.
²²⁹ Söptei 2003, 88.
²³⁰ KésV, 1892. márc. 13.
²³¹ KésV, 1929. júl. 21.
²³² KésV, 1921. márc. 13.
²³³ Németh 2003, 83–84. és a 24. sz. ábra az utcahálózatról és beépítési módról.
²³⁴ KésV, 1912. jan. 14.
²³⁵ KésV, 1923. ápr. 6.; 1926. máj. 23.; 1930. jan. 3.
²³⁶ KésV, 1927. márc. 20.
²³⁷ KésV, 1911. nov. 5.
²³⁸ Verebi Végh 2008, 48.
²³⁹ Horváth 1930a, 38.
²⁴⁰ Kovatsits-féle térkép, 1839. KFL. Közgy. jgyz. 925/1921; KésV, 1922. jan. 22. és 29.
²⁴¹ KésV, 1912. jan. 14.
²⁴² KésV, 1925. márc. 29.; Öry 2000, 300.
²⁴³ Öry 2000, 299–301.
²⁴⁴ Öry 2000, 302–311.
²⁴⁵ Harsányi 1974, 181.
²⁴⁶ Harsányi 1974, 170.
²⁴⁷ KésV, 1923. szept. 3.
²⁴⁸ KésV, 1935. szept. 15.
²⁴⁹ Söptei 2003, 11–12.
²⁵⁰ Söptei 2003, 27–65.
²⁵¹ Söptei 2003, 52. Kőszegi József üdvözlő levelezőlapja Kőszegről
²⁵² Söptei 2003, 50–51. A Kőszeg-hegység (*Günser Gebirge*) 1911. évi turistaújtjai
²⁵³ Söptei 2003, 69–116.
²⁵⁴ Söptei 2003, 104–111.
²⁵⁵ Söptei 2003, 84–88., 95.
²⁵⁶ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1565. ápr. 14.
²⁵⁷ KFL Prot. 64–65. 1651. jún.
²⁵⁸ UBB V. 37–38. (Nr. 44.). 1343. okt. 6.
²⁵⁹ KFL Kőszegi Rajziskola. ir. I. dob. 2. sz. Samuel Fügh rajza: Schwabendorf. 1804. aug. 25.
²⁶⁰ KésV, 1938. aug. 7.
²⁶¹ KFL Act. Misc. Pozsony, 1712. aug. 22.; Gulner 1983, 6–8.
²⁶² KFL Prot. 136. 1715. febr. 7.
²⁶³ Gulner 1983, 10., 26–32.
²⁶⁴ MNL VaML T 127. 1. sz.
²⁶⁵ Sill 1999, I. 60.
²⁶⁶ Sill 1996–1997, III. 38.
²⁶⁷ Sill 1999, I. 60.
²⁶⁸ Sill 1996–1997, II. 31.; Sill 1999, III. 71.
²⁶⁹ Sill 1999, III. 77.
²⁷⁰ Gulner 1983, 37.
²⁷¹ Sill 1999, III. 73.
²⁷² Gulner 1983, 36.
²⁷³ VMFN 55–56.; Gulner 1983, 35–37., 85–89.
²⁷⁴ KFL Közig. ir. 4562/1920.
²⁷⁵ Gulner 1983, 9., 19.
²⁷⁶ KFL Tk. Lvt. Póts. II/113. sz.
²⁷⁷ KFL Tk. Lvt. 45. sz. Kőszeg, 1483. jan. 25.
²⁷⁸ Horváth–Kiss 1963, 64. és 67. sz. 1551. és 1556.
²⁷⁹ FEFaF Herrschaft Güns. 1778. *Herr Günser Verwalter Franz Hegedűs [...] Geldüberschlag pro 1778.* Kőszeg. Nr. 7.
²⁸⁰ Horváth 1930b, 47.
²⁸¹ KFL Tk. Lvt. 110. sz. Urbarium 1569–1572, 23.
²⁸² MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg 151. Kőszeg vára, 1751. jan. 1.
²⁸³ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg, Extractus 6. 1778. nov. 20.
²⁸⁴ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg, Extractus 10. 1778. nov. 20.
²⁸⁵ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. T 2 1470. sz. *Plan von dem Günser Schloss und darzu gehörigen Gartten.* é. n.
²⁸⁶ MNL OL Esterházy-lvt. P 125. *Dom. Kőszeg. Schloss Güns.* 1801. ápr. 18. 28. A Hofgartenben 17 ½, a Kugl-dűlőben 13 ½ vödör szőlőt gondoztak
²⁸⁷ Bariska 1998b, 19.
²⁸⁸ Bariska 2012a, 373.
²⁸⁹ Gmoser 2002, 203.
²⁹⁰ KFL Tk. Lvt. 193., 179. sz.
²⁹¹ Bariska 2010a, 17–18.

¹⁹⁷ Harsányi 1974, 193.
¹⁹⁸ Söptei 2002, 143–144.
¹⁹⁹ KésV, 27 Oct. 1912
²⁰⁰ KésV, 21 Apr. 1895.
²⁰¹ KésV, 21 Jan. 1912, and 5 March 1916
²⁰² Mester 1990.
²⁰³ KFL Közig. ir. 1852. No. 955–957
²⁰⁴ Söptei 2000, 256–258.
²⁰⁵ Söptei 2000, 258–26, 280–285.
²⁰⁶ KFL Közig. ir. 1925. No. 8900; KésV, 7 Febr. 1926
²⁰⁷ KésV, 14 March 1927
²⁰⁸ KésV, 27 May and 2 June 1923
²⁰⁹ Tilcsik 2009, 182.
²¹⁰ KésV, 20 May 1923; Söptei 2000, 279.
²¹¹ Öry 2000, 309.
²¹² KésV, 4 June 1922; 4 Nov. 1923; 1 June 1924
²¹³ KésV, 14 March 1937
²¹⁴ Vidos 1943, 251–268.
²¹⁵ Tangl 2014b, 411.
²¹⁶ Tangl 2014a, 146, 131, 136–140, 143.
²¹⁷ Tangl 2014a, 141.
²¹⁸ KésV, 31 Dec. 1911
²¹⁹ KFL Közgy. jgyk. 15 June 1945
²²⁰ KésV, 2 July 1916
²²¹ Tangl 2014, 134.
²²² Melega 2012, 363–377.
²²³ KésV, 26 May 1929
²²⁴ KésV, 3 May 1931
²²⁵ KésV, 5 Jan. 1930
²²⁶ KésV, 22 Nov. 1931
²²⁷ KésV, 15 Jan. 1933
²²⁸ KésV, 20 Jan. 1936
²²⁹ Söptei 2003, 88.
²³⁰ KésV, 13 March 1892
²³¹ KésV, 21 July 1929
²³² KésV, 13 March 1921
²³³ Németh 2003, 83–84, and Fig. 24 on the street system and the built-up structures.
²³⁴ KésV, 14 Jan. 1912
²³⁵ KésV, 6 Apr. 1923; 23 May 1926; 3 Jan. 1930
²³⁶ KésV, 20 March 1927
²³⁷ KésV, 5 Nov. 1911
²³⁸ Verebi Végh 2008, 48.
²³⁹ Horváth 1930a, 38.
²⁴⁰ Map by Kovatsits 1839; KFL Közgy. jgyz. 925/1921, and KésV, 22, 29 Jan. 1922
²⁴¹ KésV, 14 Jan. 1912
²⁴² KésV, 29 March 1925; Öry 2000, 300.
²⁴³ Öry 2000, 299–301.
²⁴⁴ Öry 2000, 302–311.
²⁴⁵ Harsányi 1974, 181.
²⁴⁶ Harsányi 1974, 170.
²⁴⁷ KésV, 13 Sept. 1923
²⁴⁸ KésV, 15 Sept. 1935
²⁴⁹ Söptei 2003, 11–12.
²⁵⁰ Söptei 2003, 27–65.
²⁵¹ Söptei 2003, 52. Postcard by József Kőszegi from Kőszeg.
²⁵² Söptei 2003, 50–51. The 1911 tourist paths in the Kőszeg Hills (*Günser Gebirge*).
²⁵³ Söptei 2003, 69–116.
²⁵⁴ Söptei 2003, 104–111.
²⁵⁵ Söptei 2003, 84–88, 95.
²⁵⁶ KFL Act. Misc. Kőszeg, 14 Apr. 1565
²⁵⁷ KFL Prot. 64-65. June 1651
²⁵⁸ UBB V. 37–38 (No. 44). 6 Oct. 1343
²⁵⁹ KFL Kőszegi Rajziskola ir. box I. No. 2. Drawing by Sámuel Fügh: Schwabendorf, 25 Aug. 1804.
²⁶⁰ KésV, 7 Aug. 1938
²⁶¹ KFL Act. Misc. Pressburg, 22 Aug. 1712; Gulner 1983, 6–8.
²⁶² KFL Prot. 136. 7 Febr. 1715.
²⁶³ Gulner 1983, 10, 26–32.
²⁶⁴ MNL VaML T 127. No. 1.
²⁶⁵ Sill 1999, I. 60.
²⁶⁶ Sill 1996–1997, III. 38.
²⁶⁷ Sill 1999, I. 60.
²⁶⁸ Sill 1996–1997, II. 31.; Sill 1999, III. 71.
²⁶⁹ Sill 1999, III. 77.
²⁷⁰ Gulner 1983, 37.
²⁷¹ Sill 1999, 73.
²⁷² Gulner 1983, 36.
²⁷³ VMFN 55–56; Gulner 1983, 35–37, 85–89.
²⁷⁴ KFL Közig. ir. 4562/1920.
²⁷⁵ Gulner 1983, 9, 19.
²⁷⁶ KFL Tk. Lvt. Póts. No. II/113.
²⁷⁷ KFL Tk. Lvt. No. 45., Kőszeg, 25 Jan. 1483
²⁷⁸ Horváth–Kiss 1963, No. 64. and 67. 1551 and 1556.
²⁷⁹ FEFaF Herrschaft Güns. 1778. *Herr Günser Verwalter Franz Hegedűs [...] Geldüberschlag pro 1778.* Kőszeg. No. 7.
²⁸⁰ Horváth 1930b, 47.
²⁸¹ KFL Tk. Lvt. 110. sz. Urbarium 1569–1572, 23.
²⁸² MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg, 151. Kőszeg Castle, 1 Jan. 1751
²⁸³ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg, Extractus 6. 20 Nov. 1778
²⁸⁴ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. Dom. Kőszeg. Extractus 10. 20 No. 1778
²⁸⁵ MNL OL P 125 Esterházy-lvt. T 2 No. 1470. *Plan von dem Günser Schloss und darzu gehörigen Gartten* n.d.
²⁸⁶ MNL OL Esterházy-lvt. P 125. *Dom. Kőszeg. Schloss Güns.* 28. 18 Apr. 1801. In Hofgarten 17 ½, and in Kugl vineyard 13 ½ buckets of wine were produced.
²⁸⁷ Bariska 1998b, 19.
²⁸⁸ Bariska 2012a, 373.
²⁸⁹ Gmoser 2002, 203.
²⁹⁰ KFL Tk. Lvt. 193, No. 179.
²⁹¹ Bariska 2010a, 17–18.

²⁹² Gmoser 2002, 254., 185.; Bariska 2012b.
²⁹³ KFL Act. Misc. Inquistio. Kőszeg, 1650. okt. 20.
²⁹⁴ SzEL Visitatio Kazóana 1697, 1–9.
²⁹⁵ A *Kerti utsza*, azaz Kert utca a Szigetben, a mai Bajcsy-Zsilinszky utca.
²⁹⁶ MNL OL P 125. Esterházy-lvt. T2 1440. sz. *Plan von dem Günser Schloss und dazru gehörigen Garten.* é. n.
²⁹⁷ Bariska 1986, 42–50.
²⁹⁸ F. Mentényi 2013.
²⁹⁹ KésV, 1916. febr. 17.
³⁰⁰ Hidekővi 1918. Kataszteri birtokvázlat
³⁰¹ Bariska 2015b.
³⁰² KFL Tk. Lvt. 33. 1437. DF 262 221.
³⁰³ KFL Összeírások, Kö. 556. sz. Tkv. 1570, 240., 296.
³⁰⁴ KFL Prot. 64–65. 1651. jún. 12.
³⁰⁵ KFL Prot. 276. 1749. szept. 7
³⁰⁶ KFL Számadások o.n., 1570. máj. 3.
³⁰⁷ KFL Számadások o. n., 1760. jún. 20.
³⁰⁸ KFL Prot. 105. 1775. szept. 9.
³⁰⁹ Szövényi 1963, 98.
³¹⁰ KFL Számadások o. n., 1760. jún. 23.
³¹¹ KFL Számadások o. n., 1760. okt. 4.
³¹² KFL Prot. 91. 1775. szept. 11.
³¹³ KFL Prot. 151. és 104. 1777. máj. 9. és júl. 21.
³¹⁴ KFL Számadások o. n., 1760. jún. 20.
³¹⁵ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1551. ápr. 21.
³¹⁶ KFL Tk. Lvt. 110. sz. Urbarium 1569–1572, 21.
³¹⁷ VMFN 59.
³¹⁸ KFL Prot. 71. 1775. júl. 14.
³¹⁹ KFL Tk. Lvt. 91. sz. Kőszeg, 1627. márc. 7.
³²⁰ KFL Prot. 331–334. 1646. jún. 14.
³²¹ KFL Prot. 258–259. 1644. júl. 17.
³²² KésV, 1917. márc.18.
³²³ Söptei 2000, 280.
³²⁴ Kovács 1918, 21–23.
³²⁵ KésV, 1934. máj. 27.
³²⁶ KésV, 1936. aug. 7.
³²⁷ KésV, 1936. ápr. 12.
³²⁸ Bariska 2000a, 36.
³²⁹ Vámos 2001, 71. Kőszeg, Alsó-erdő, 1933.
³³⁰ KésV. 1908. febr. 14.; 1911. okt. 29., nov. 5., dec. 12.; 1912. jún. 28.
³³¹ Söptei 1999–2004, 609.
³³² UBB IV. 24–25. (57. sz.)
³³³ KFL Tk. Lvt. Póts. II/ 113. sz.
³³⁴ Bariska 2001, 8.
³³⁵ KFL Tk. Lvt. 45. sz. DF 262 233.
³³⁶ KFL Összeírások. Lib. Prom. 1552.
³³⁷ KFL Prot. 331–334. jún. 14.
³³⁸ Bariska 2000b.
³³⁹ SzEL Visitatio Kazóana 1–9.
³⁴⁰ Szövényi 1965, 259–265.
³⁴¹ KVM SzJK H. 72.5.1. Itsz. 1744. évi bejegyzés. o. n.
³⁴² KVM SzJK H. 72.5.1. Itsz. 1749. évi bejegyzés. o. n.
³⁴³ KFL Prot. 1746, 243.
³⁴⁴ Bariska 2001, 36–37.
³⁴⁵ VVSzCt 1931–1932, 640.
³⁴⁶ Vámos 2001, 70. Kőszeg, Felső-erdő, 1933.
³⁴⁷ Vámos 2001, 65–66.
³⁴⁸ KFL Polgm. Hiv. ir. 1323/1927. sz., és 13835/1928. sz.
³⁴⁹ Vámos 2001, 71. Kőszeg, Alsó-erdő, 1933.
³⁵⁰ Szövényi 1963, 93.
³⁵¹ KFL Act. Misc. Kőszeg, 1550. szept. 5.
³⁵² KFL Prot. 55. 1641. máj. 24.
³⁵³ KFL Act. Misc. jan. 6.
³⁵⁴ KFL Polgm. Hiv. ir. 1897. sz., Kőszeg, 1945. máj. 10.
³⁵⁵ ÖStA HKA NÖHA G. 68./B. 315–317. 1571. aug. 14.
³⁵⁶ KFL Polgm. Hiv. ir. 1684. sz. Kőszeg, 1945. ápr. 23.
³⁵⁷ KFL Polgm. Hiv. ir. 1897. sz. Kőszeg, 1945. máj. 10.
³⁵⁸ KFL Tk. Lvt. 110. sz. Urbarium 1569–1572, 10–17; Gmoser 2002, 206.
³⁵⁹ KFL Tk. Lvt. 102. sz. Bécs, 1666. jan. 3.
³⁶⁰ Gmoser 2002, 188.
³⁶¹ Kovács 1918, 26.
³⁶² KésV, 1913. okt. 26.
³⁶³ KésV, 1897. okt. 24.
³⁶⁴ KésV, 1911. okt. 15.

²⁹² Gmoser 2002, 254, 185.; Bariska 2012b.
²⁹³ KFL Act. Misc. Inquistio, Kőszeg, 20 Oct. 1650.
²⁹⁴ SzEL Visitatio Kazóana 1697, 1–9.
²⁹⁵ *Kerti utsza*, that is Kert utca in Sziget, modern Bajcsy-Zsilinszky utca.
²⁹⁶ MNL OL P 125. Esterházy-lvt. T2 No. 1440. *Plan von dem Günser Schloss und dazru gehörigen Garten.* n. d.
²⁹⁷ Bariska 1986, 42–50.
²⁹⁸ F. Mentényi 2013.
²⁹⁹ KésV, 17 Feb. 1916.
³⁰⁰ Hidekővi 1918, Sketch of a cadastral estate.
³⁰¹ Bariska 2015b.
³⁰² KFL Tk. Lvt. 33. 1437: DF 262 221.
³⁰³ KFL Összeírások, Kö. No. 556. Tkv. 1570. 240., 296.
³⁰⁴ KFL Prot. 64–65. 12 June 1651.
³⁰⁵ KFL Prot. 276. 4. Sept. 1749
³⁰⁶ KFL Számadások n.pag., 3 May 1570
³⁰⁷ KFL Számadások n.pag., 20 June 1760
³⁰⁸ KFL Prot. 105, 9 Sept. 1775
³⁰⁹ Szövényi 1963, 98.
³¹⁰ KFL Számadások n. pag., 23 June 1760
³¹¹ KFL Számadások n. pag., 4 Oct. 1760
³¹² KFL Prot. 91., 11 Sept. 1775
³¹³ KFL Prot. 151. and 104., 9 May and 21 July 1777
³¹⁴ KFL Számadások n. pag., 20 June 1760
³¹⁵ KFL Act. Misc. Kőszeg, 21 Apr. 1551
³¹⁶ KFL Tk. Lvt. No. 110., Urbarium 21, 1569–1572
³¹⁷ VMFN 59.
³¹⁸ KFL Prot. 71., 14 July 1775
³¹⁹ KFL Tk. Lvt. No. 91., Kőszeg, 7 March 1627
³²⁰ KFL Prot. 331–334. 14 June 1646.
³²¹ KFL Prot. 258–259. 17 July 1644.
³²² KésV, 18 March 1917
³²³ Söptei 2000, 280.
³²⁴ Kovács 1918, 21–23
³²⁵ KésV, 27 May 1934
³²⁶ KésV, 7 Aug. 1936
³²⁷ KésV, 12 Apr. 1936
³²⁸ Bariska 2000a, 36.
³²⁹ Vámos 2001, 71. Kőszeg, Alsó-erdő, 1933.
³³⁰ KésV, 14 Febr. 1908; 29 Oct., 5 Nov. and 12 Dec. 1911; 28 June 1912
³³¹ Söptei 1999–2004, 609.
³³² UBB IV. 24–25 (No. 57).
³³³ KFL Tk. Lvt. Póts. No. II/113
³³⁴ Bariska 2001, 8.
³³⁵ KFL Tk. Lvt. No. 45: DF 262 233.
³³⁶ KFL Összeírások Lib. Prom. 1552
³³⁷ KFL Prot. 331–334, 14 June.
³³⁸ Bariska 2000b.
³³⁹ SzEL Visitatio Kazóana 1–9.
³⁴⁰ Szövényi 1965, 259–265.
³⁴¹ KVM SZJK, a record from 1744, n. pag.
³⁴² KVM SZJK a record from 1749, n. pag.
³⁴³ KFL Prot. 243. 1746.
³⁴⁴ Bariska 2001, 36–37.
³⁴⁵ VVSzCt 1931–1932, 640.
³⁴⁶ Vámos 2001, 70. Kőszeg, Felső-erdő, 1933.
³⁴⁷ Vámos 2001, 65–66.
³⁴⁸ KFL. Polgm. Hiv. ir. No. 1323/1927. and No. 13835/1928.
³⁴⁹ Kőszeg, Alsó-erdő, 1933. Vámos 2001, 71.
³⁵⁰ Szövényi 1963, 93.
³⁵¹ KFL Act. Misc. Kőszeg, 5 Sept. 1550.
³⁵² KFL Prot. 55. 24 May 1641
³⁵³ KFL Act. Misc. 6 Jan.
³⁵⁴ KFL Polgm. Hiv. ir. No. 1897, Kőszeg, 10 May 1945
³⁵⁵ ÖStA HKA NÖHA G. 68./B. 315–317. 14 Aug. 1571.
³⁵⁶ KFL Polgm. Hiv. ir. No. 1684, Kőszeg, 23 Apr. 1945
³⁵⁷ KFL Polgm. Hiv. ir. No. 1897, Kőszeg, 10 May 1945
³⁵⁸ KFL Tk. Lvt. No. 110. Urbarium 1569–1572. 10–17.; Gmoser 2002, 206.
³⁵⁹ KFL Tk. Lvt. No. 102. Vienna, 3 Jan. 1666
³⁶⁰ Gmoser 2002, 188.
³⁶¹ Kovács 1918, 26.
³⁶² KésV, 26 Oct. 1913
³⁶³ KésV, 24 Oct. 1897
³⁶⁴ KésV, 15 Oct. 1911